

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Thea Campagne, Floor van Gelder, Marijke Geurten, Saskia Grotenhuis,
Riet Paasman, Jannie Poelstra, Annerieke Vos, Jette Westerbeek

Themaredactie

Saskia Grotenhuis, Annerieke Vos

Redaktieraad

Anna Aalten, Carla Bal, Titia Bos, Jeanne de Bruijn, Rosemarie Buikema,
Freda Dröes, Rina Van der Haegen, Annemiek Hoogenboom,
Marijke de Jong, Aafke Komter, Barbara van Koppen, Selma Leydesdorff,
Marijke Linthorst, Heidi de Mare, Tineke den Nijs, Jantien van den Oord,
Renée Römken, Marij Veugelers, Tienka Wiersma, Joke de Witte

Redaktiesekretariaat

Saskia Grotenhuis
Amstelveenseweg 97, 1075 VX Amsterdam

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen
Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen, (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 140 bladzijden. De prijs van een abonnement bedraagt voor particulieren f 39,50 per jaargang, na het eerste nummer f 29,—, na het tweede f 20,— en na het derde f 10,—. Losse nummers kosten circa f 16,50. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch opgegeven worden bij de uitgeverij. Voor betaling van abonnementsgelden dient een acceptgirokaart te worden afgewacht. Abonnementen worden voor een gehele jaargang verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt.

Inhoud

335 Redactioneel

Themagedeelte: Vrouwen en porno

337 Porno, verbeelding van macht en lust. Inleiding op het thema porno *Annerieke Vos, Saskia Grotenhuis*

342 Landschap *Toos Philipsen*

352 Vrouwelijke seksualiteit uit het kader van pornografie
Hanne Groenendijk

372 Pornografika. Overwegingen bij het feministiese pornodebat
Debora J. Meijers

406 Porno: tekst in een kontekst *Karen Vintgens*

418 Mannen op zicht. Marges van het vrouwelijk voyeurisme
Ien Ang

Overige bijdragen

436 Rotterdamse bewaarschoolonderwijzeressen rond 1850
Mineke van Essen

Recensies

459 'Verschuivingen in de verhouding tussen betaalde en onbetaalde arbeid' van M. Bruyn-Hundt e.a. *Jeanne de Bruijn*

462 'Dit is mijn leven. Verslag van een vrouw in een psychiatrische inrichting' van Adalgisa Conti *Jette Westerbeek*

462 'Vrijwillig kinderloze vrouwen – verkenningen rond een keuze' van Marie-Louise den Bandt *Carla Verheyen, Trudy Knijn*

466 'Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1982' *Floor van Gelder*

469 'Opvoeden in geborgenheid. Een kritische analyse van Bowlby's attachmenttheorie' van M.A. van IJzendoorn e.a. *Marlies Vulto*

472 'Telt zij wel of telt zij niet' van Liesbeth Bervoets
Jannie Poelstra

- 474 'De tweede fase' van Betty Friedan *Gusta Drenthe*
- 477 'In a Different Voice. Psychological Theory and Women'
Development' van Carol Gilligan *Greta Noordenbos*
- 481 Kroniek
- 488 IAV-inventarisatie Vrouwenstudies
- 492 Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Ook in dit nummer hebben we een aantal artikelen rondom een thema opgenomen, namelijk *pornografie*. De problematiek van beeld en verbeelding, zoals die in het themagedeelte ‘Vrouwen en film’ in het vorige nummer aan de orde was, krijgt hier een vervolg met de vraag wát porno is, wat teksten en voorstellingen pornografies maakt. In de inleiding bij het themagedeelte wordt deze benadering van porno nader toegelicht.

Naast het themagedeelte bevat dit nummer nog slechts een ander artikel, maar, zoals beloofd, een uitgebreide recensierubriek.

Het artikel van *Mineke van Essen* stelt een onderwerp aan de orde uit de historische ontwikkeling van vrouwenarbeid. Dat er eind negentiende eeuw nieuwe beroepen ontstonden voor meisjes uit ‘den beschaafden stand’, is zo langzamerhand algemeen bekend. Het hier behandelde beroep, bewaarschoolonderwijzeres, heeft al voor 1850 een ontwikkeling doorgemaakt van ongeschoolde en ongecontroleerde arbeid naar een beroep waarvoor opleidings- en exameneisen worden gesteld en dat prestige geniet. Een monografie zoals hier gepresenteerd, draagt bij aan een algemeen beeld van de geschiedenis van arbeid voor vrouwen uit de geschoolde arbeidersklasse en kleine burgerij, terwijl anderzijds waardevolle details tot hun recht kunnen komen.

Bij de recensies dit keer aandacht voor uiteenlopende onderwerpen als arbeid, psychiatrie, kinderloosheid, vrouwengeschiedenis en opvoeding. Tot slot, zoals gebruikelijk, de kroniek en de inventarisatie van lopend onderzoek met betrekking tot vrouwen door het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging.

Thema: Vrouwen en porno

Annerieke Vos, Saskia Grotenhuis

Porno: verbeelding van macht en lust

Inleiding op het thema porno

In de hausse van (aandacht voor) porno staat ook in dit tijdschrift nog eens het thema porno centraal. Pornografie kan zich verzekeren van de belangstelling van uiteenlopende groepen als verlichte liberalen, producenten en consumenten, feministiese aktievoersters en moralistiese zedenprekers. Hun diversiteit echter lijkt niet te korresponderen met de posities die worden ingenomen: weliswaar aan weerszijden van het objekt van aandacht, bevinden zij zich allen op één lijn, op de schaal voor-tegen. Een dergelijke situering geeft aanleiding tot twijfelachtige diskussies en konnekties en houdt het gevaar in zich dat pornografie zelf over het hoofd wordt gezien.

Ook de vrouwenbeweging lijkt niet te kunnen ontsnappen aan soortgelijke tegenstellingen. De politiek strategiese posities lopen uiteen van het hanteren van verfbus en kitspuit tot doodzwijgen enerzijds en ‘toeëigenen’ anderzijds. In de hier opgenomen artikelen worden een aantal vragen gesteld bij het feministies pornodebat.

Nieuw in de feministiese pornobenadering ten opzichte van de traditionele liberale en konservatieve opvattingen, waarin de diskussie zich concentreert om een al of niet gewenste seksuele vrijheid, is het centraal stellen van de onderdrukking van vrouwen. Beschikbaarheid, vernedering en gewelddadige onderwerping van vrouwen kenmerken de voorstellingen die in porno van vrouwen gegeven worden.

Porno is vrouwenhaat. Het feministies anti-porno standpunt is dan ook een aanklacht tegen producenten en consumenten. Het is echter niet de voorstellingspraktijk op zich, waartegen de anti-porno akties zich richten. Het verband dat gelegd wordt tussen de verschillende praktijken van seksueel geweld tegen vrouwen en de voorstellingen van geweld in porno staat hierin centraal. Porno is de theorie, verkrachting is de praktijk. Konsekwentie van deze vergelijking is, dat in het verlengde van de bestrijding van seksueel geweld een verbod of op zijn minst censuur op porno vanzelfsprekend zou zijn.

Het feministies – porno is seksueel geweld – standpunt baseert

zich onder meer op een aantal onderzoeken naar de mogelijk schadelijke effecten van porno, ingezet in de al oudere discussie omtrent liberalisering versus strafbaarstelling van pornografie. Deze onderzoeken zijn niet eenduidig, sterker, veelal tegenstrijdig. Tegenover het bewijs van een kausaal verband tussen porno-konsumptie en seksuele misdrijven staat de bevinding dat porno juist een uitlaatklep zou zijn voor de – ‘van nature’ – agressieve mannelijke seksualiteit. De – uit feministies gezichtspunt – perspectiefloosheid van deze laatste benadering maakt echter de eerste nog niet tot de enig denkbare. Het onderzoek naar de vraag in hoeverre porno seksueel geweld bevordert dan wel tegengaat, zoals tot nu toe via simpele modellen van katharsis of imitatie is onderzocht, zou zelf geanalyseerd moeten worden op haar vooronderstellingen, de wijze waarop begrippen als geweld, lust, mannelijke en vrouwelijke seksualiteit worden gehanteerd, en de manier waarop dergelijk onderzoek gebruikt wordt om politieke standpunten te legitimeren. Mogelijk kunnen de bijdragen in dit nummer daartoe stimuleren, ook al staan de effecten in strikte zin hierin niet ter discussie.

Bij de opzet van dit nummer hebben we ons laten inspireren door de vraag wát nu eigenlijk porno is. Waardoor is het benoemen van visualiseringen, teksten en praktijken als porno bepaald? Is het het naakt op zich, het feit dat de voorstelling seks betreft, dat porno bepaalt, of zijn het de producenten en konsumenten die beelden en teksten tot porno maken? Is het de objectivering van (vrouwen-) lichamen, de reductie van seks tot overheersing en geweld, de expressie van mannelijke macht over vrouwen, die het pornografiese uitmaken?

Zowel het liberale voor- als het conservatieve en het feministiese tegen-standpunt lijken voorbij te gaan aan vraag wat porno is en hoe deze funktioneert.

In het porno-onderzoek van de laatste tijd zien we een verschuiving van het onderzoek naar de effecten van porno¹ naar analyses van het pornografies materiaal zelf.² Een vraag hierbij is of we onszelf met

1. L. Lederer, *Take back the night. Women on Pornography*. New York (William Morrow and Company, Inc.) 1980. De nederlandse vertaling van een deel van de in deze bundel opgenomen artikelen is met een aantal bijdragen betreffende de nederlandse situatie uitgegeven: L. Lederer, *Heksenmacht. Feministische visies op pornografie*. Amsterdam (Sara) 1982.

2. J. Ellis, ‘Pornografie en vrouwenbeelden’, in: *Te Elfder Ure*, 27, jrg. 25, nr. 1, 1980, pp. 236-257; K. Spaink (red.), *Pornografie: bekijk 't maar. Een politiek-feministische visie op seksualiteit*. Amsterdam (Van Genneep) 1982, daarin met name: R. Coward, ‘Seksueel geweld en seksualiteit’, pp. 56-71.

een enkelvoudige benadering van porno, namelijk als seksueel geweld, niet het gras voor de voeten wegmaaien voor een meer algemene *seksismekritiek*, die laat zien op welke wijze vrouwen in porno en in andere media, in woorden en beelden, worden voorgesteld, op welke wijze een ‘vrouwelijk’ beeld wordt geconstitueerd. Strategies gaat het er dan om alle voorstellingspraktijken, waarin machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen ge(re)produceerd worden, en niet alleen porno als meest excessieve vorm, te ondergraven.

Een tweede probleem dat kleeft aan het porno-is-seksueel-geweld standpunt, betreft de opvatting van *seksualiteit*. De verbeelding van seks door mannen in porno bestaat met name in de gewelddadige onderwerping van vrouwen, en dus is porno verwerpelijk, is de redenering.

Het lijkt ons dat het feminisme nauwelijks gebaat is bij vereenzelviging met het conservatieve standpunt dat porno slecht is omdat het seks betreft. Hoewel het feministies anti-porno standpunt eerder door voorstanders van porno in deze hoek wordt geduwd dan dat deze gelijkstelling letterlijk in de teksten te lezen is, is het toch de vraag in hoeverre met de gelijkstelling van porno aan seksueel geweld, discussies over seks(ualiteit) van/door vrouwen niet ingekaderd worden in een ‘slachtoffer-onderdrukkings’-vertoog, waarin heteroseksualiteit als de katalisator bij uitstek voor onderdrukking van vrouwen en macht van mannen verschijnt.

Eenzelfde gebrek aan onderscheidingsvermogen kan echter ook ‘liberalen’ worden verweten. Door het doorbreken van het taboe op porno te zien als een van de verworvenheden van de seksuele revolutie, wordt porno juist goed omdat het seks betreft. Het typerende van porno, dat het gaat om specifieke verbeeldingen van seks, namelijk door mannen, wordt hier eenvoudigweg vergeten.

De bedreiging die uitgaat van seks, zoals mannen die zich voorstellen in porno, voor vrouwen lijkt een escape te rechtvaardigen. Impliciet is in de feministiese anti-porno-stellingname de opvatting verrat dat porno onwaarheden over/van vrouwen laat zien. Mannen gebruiken vrouwenlichamen in hun voorstellingen van seks, maar in feite is van vrouwen zelf niets te zien, is sprake van een valse voorstelling van seksualiteit. Porno heeft niets met ‘echte’ vrouwelijke seksualiteit te maken. Porno is een van de middelen, die vrouwen het zicht en het recht op een eigen seksualiteit ontnemt.

Hanne Groenendijk stelt vraagtekens bij het concept van *vrouwelijke seksualiteit*, zoals dat in het verlengde van het anti-porno-standpunt wordt ontwikkeld. Zij geeft aan dat het idee van

vrouwelijke seksualiteit als zijnde teder en ‘meer dan seks alleen’ – datgene wat in porno juist ontbreekt – vrijwel overeenstemt met het gangbare patroon, dat in socialisatie- en psychoanalytische theorieën wordt geïnterpreteerd. Geïnternaliseerde onderdrukking vormt volgens haar geen verklaring voor de tegenstrijdige ervaringen van vrouwen op seksueel terrein. Het met de kritiek op porno ontwikkelde beeld van vrouwelijke seksualiteit impliceert een eenduidige betekenis van seksualiteit voor vrouwen en lijkt haar dan ook voorbarig ingeperkt. Haar suggestie dat pornobeelden voor vrouwen een andere betekenis (kunnen) hebben, impliceert de vraag naar het voorstellingskarakter van porno, zoals die ook naar voren komt in de analyses van pornografies materiaal zelf.

De analyse van porno als verbeelding van de werkelijkheid – de werkelijkheid van de seksuele onderdrukking van vrouwen en de macht van mannen – laat in feite de *pornobeelden* zelf intact. Is porno verbeelding, imitatie van de werkelijkheid of is juist het proces van verbeelden werkelijkheid?³ Als er geen werkelijkheid verscholen ligt achter de beelden, waaraan ontlene zij dan hun betekenis? Is het mogelijk om aan ‘pornografiese’ beelden andere betekenissen toe te kennen?

Debora Meijers analyseert een aantal exemplarische teksten die in het feministiese pornodebat een rol spelen, op de wijze waarop daarin met de problematiek van *de betekenis van pornobeelden* wordt omgegaan. Ook al lijken de betreffende teksten voorbij te gaan aan de vraag hoe pornobeelden eruit zien, blijkt dat impliciet wel een vaststaande betekenis aan de beelden wordt toegeschreven. Deze opvatting van de eenduidige betekenis van het beeld is verwant aan een aantal vooronderstellingen die het feministies pornodebat zijn binnengeslopen betreffende de concepten natuur, vrouwelijkheid, onderdrukking. Als protestbeweging blijft het feminisme ongereflekt gebruik maken van categorieën en concepten van het systeem dat het bestrijdt. Om dit aan te geven maakt Meijers gebruik van Lyotard’s theorie van het dialektiese strijdmodel. Met het ondergraven van deze vooronderstellingen lijkt ook de spiegel van de werkelijkheid, die het beeld zou zijn, te barsten en de weg vrij te zijn voor een meervoudige betekenisverlening.

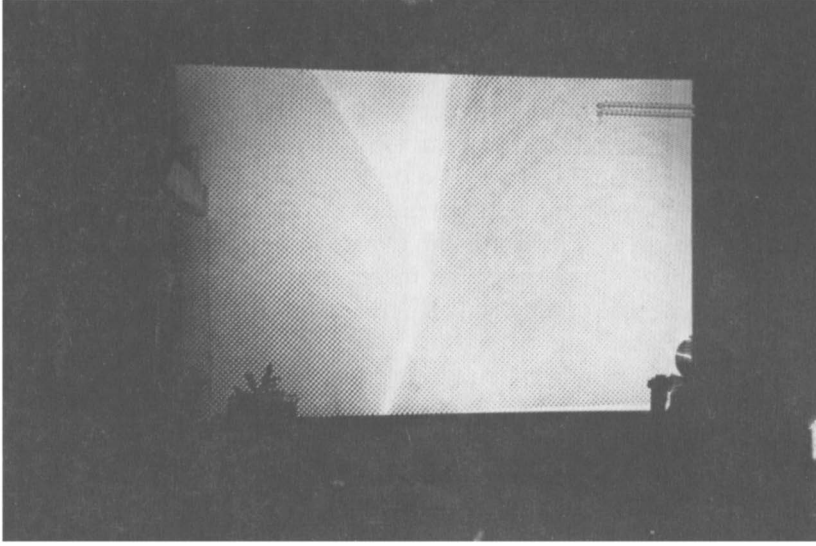
Karen Vintges staat gereserveerd tegenover deze theoretiese

3. Diezelfde vraag was ook aan de orde in de inleiding op het thema ‘Vrouwen en film’ in het vorige nummer: R. Paasman, A. Everts, J. Poelstra, ‘Beeld en verbeelding’, in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 14, jrg. 4, nr. 2, 1983, pp. 182-187.

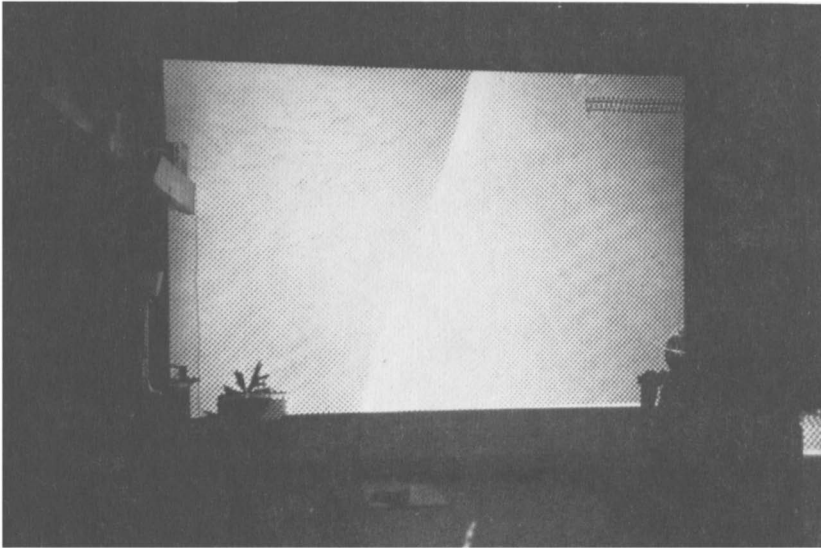
benadering van porno als in principe betekenisloos tekensysteem. Met Meijers is zij van mening dat beelden op zichzelf geen vaste betekenis hebben. Maar volgens haar is het niet alleen de structuur van de tekens die betekenis verleent; ook de maatschappelijke kontekst waarin een tekensysteem, tekst of visuele tekens, is ingebed, is bepalend voor zijn betekenis. Zowel het *beeld* als de *praktijk* waarin het verschijnt zijn betekenend en juist hun konfrontatie is bepalend voor de betekenisinhoud. Om andere betekenissen aan voorstellingen die nu pornografies heten, te kunnen geven, zullen gangbare pornopraktijken plaats moeten maken voor nieuwe, feministiese praktijken.

Deze relatie tussen beeld en kontekst komt in het artikel van *Ien Ang* ook naar voren. Zij laat zien dat de praktijk waar beelden voor bestemd zijn, van invloed is op de *voorstellingspraktijk* zelf, dat daarin sprake is van een vooronderstelde *receptiepraktijk*. De pornografiese voorstellingspraktijk is sekse-bepaald. Porno voor vrouwen bedoeld is zeker geen letterlijke omkering van porno voor mannen, in de zin dat nu mannenlichamen in plaats van vrouwenlichamen een lust voor het oog zouden zijn. Eenzelfde objectivering als die welke pornobeelden van vrouwen kenmerkt, laten beelden van mannen niet toe. Integendeel, juist in de wijze van afbeelden wordt gepoogd met het mannenlichaam de persoon erachter te laten zien. Het *kijken van vrouwen* wordt daarmee weer afgeleid van het mannenlichaam op zich als objekt van visueel genot, en, via de blik van de man, gericht op onszelf. Zoals vrouwen geen ander verlangen zouden hebben dan verlangd te worden, zo zouden we ook kijken om bekeken te worden.

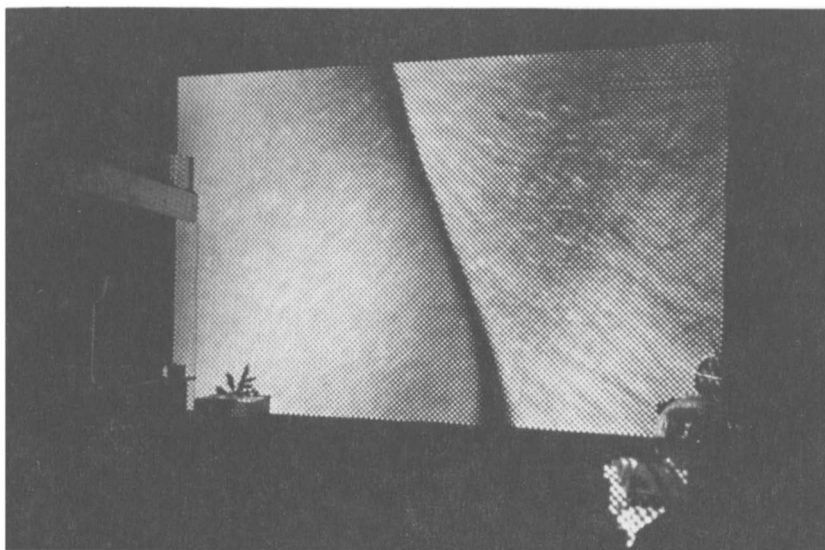
De vier artikelen worden voorafgegaan door een diaserie van *Toos Philipsen* over huid. De serie is het resultaat van het zoeken naar een beeldvorming van haar persoonlijke erotische belevingen. Ze vond de oplossing door de direktheid van een foto om te zetten in een suggestief beeld. Suggestie in het beeld is voor haar de essentie van de *erotiese waarde van het beeld*, dit in tegenstelling tot pornografiese afbeeldingen, waarin voor haar iedere suggestie ontbreekt.

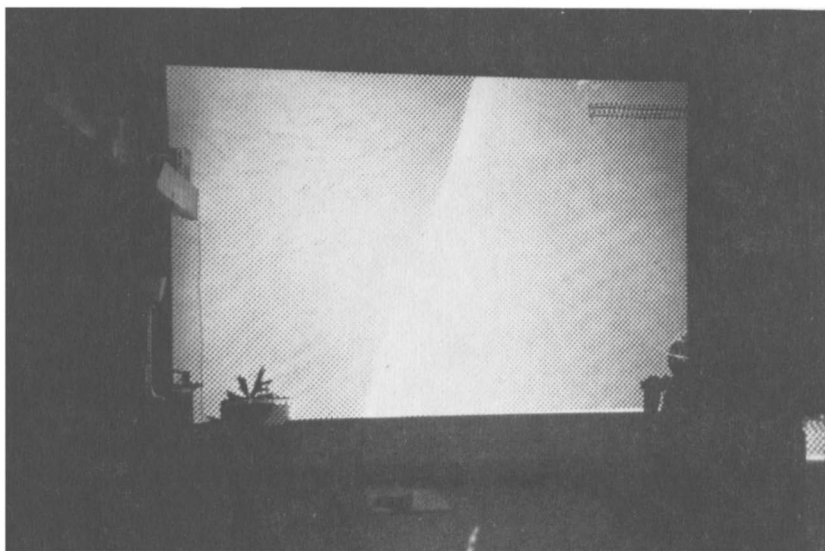
Interieur met nr. 7A, 360 x 540 cm, 1981.

Interieur met nr. 32, 360 x 540 cm, 1981.

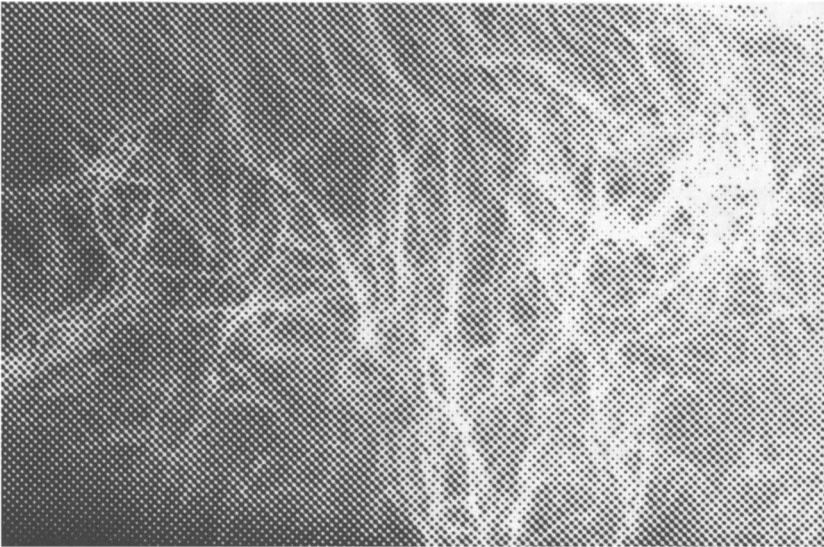
Interieur met nr. 6, 360 x 540 cm, 1981.

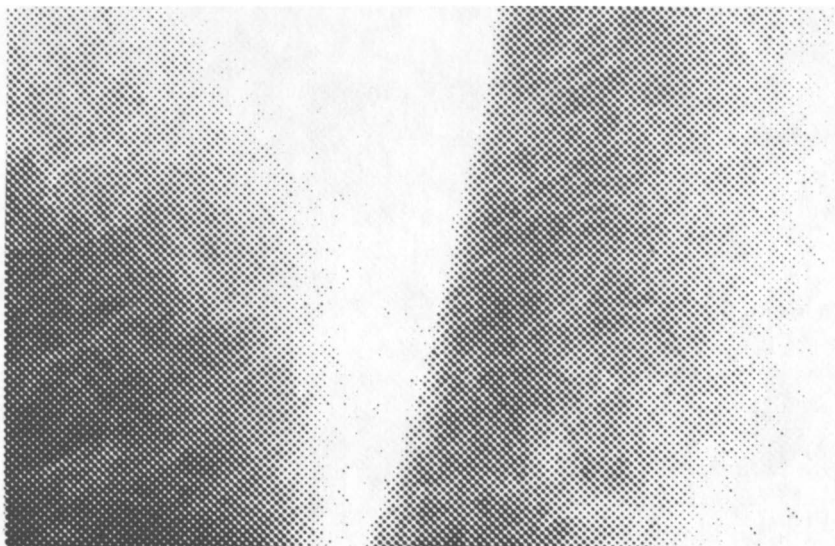
Interieur met nr. 6A, 360 x 540 cm, 1981.

Nr. 32 zonder puntraster.

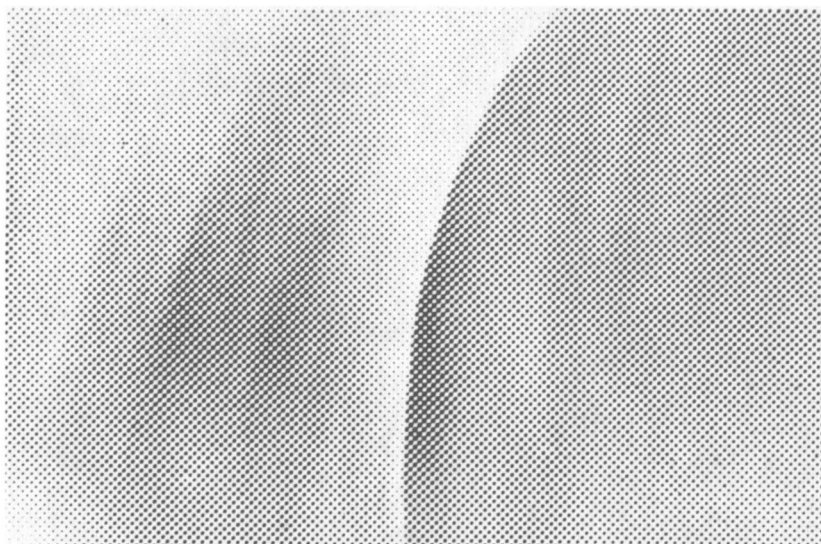
Nr. 32, 360 x 540 cm, 1981.

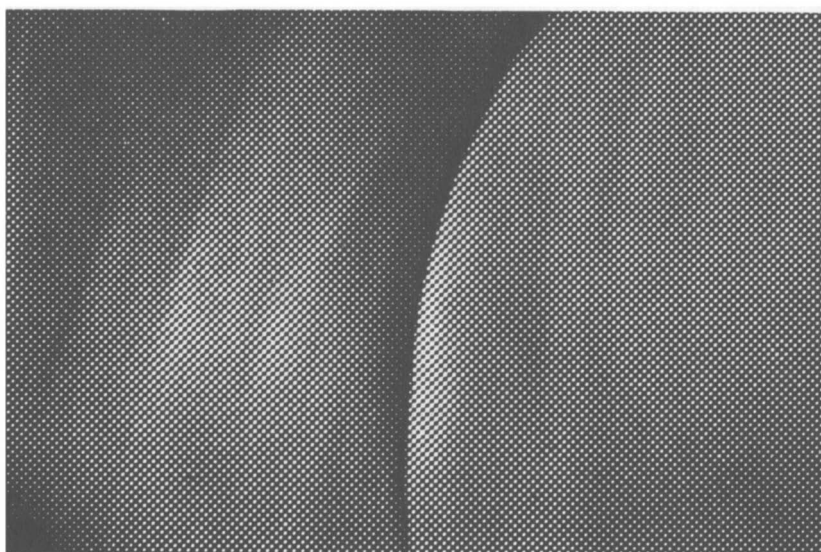
Nr. 12, 360 x 540 cm, 1981.

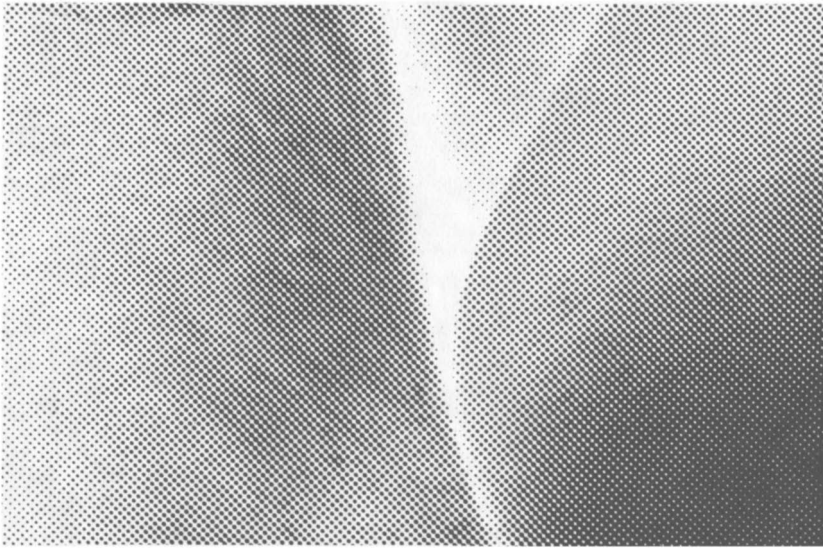
Nr. 11, 360 x 540 cm, 1981.

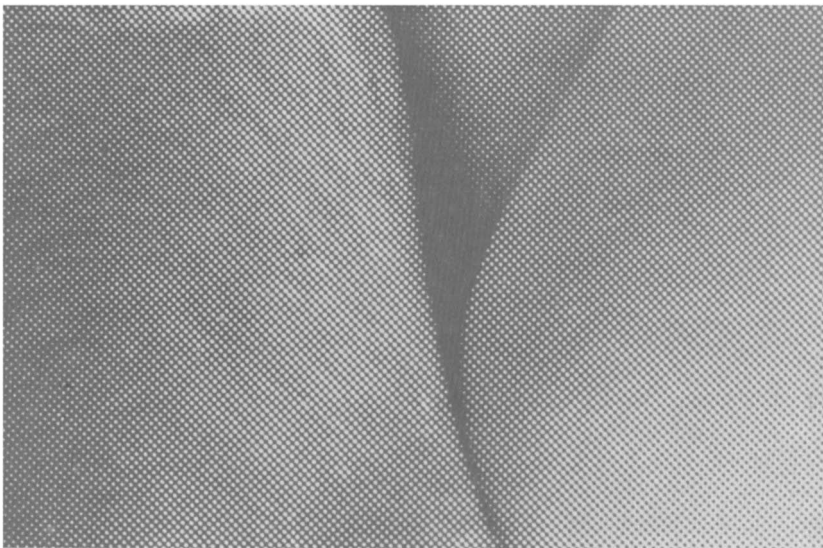
Nr. 16, 360 x 540 cm, 1981.

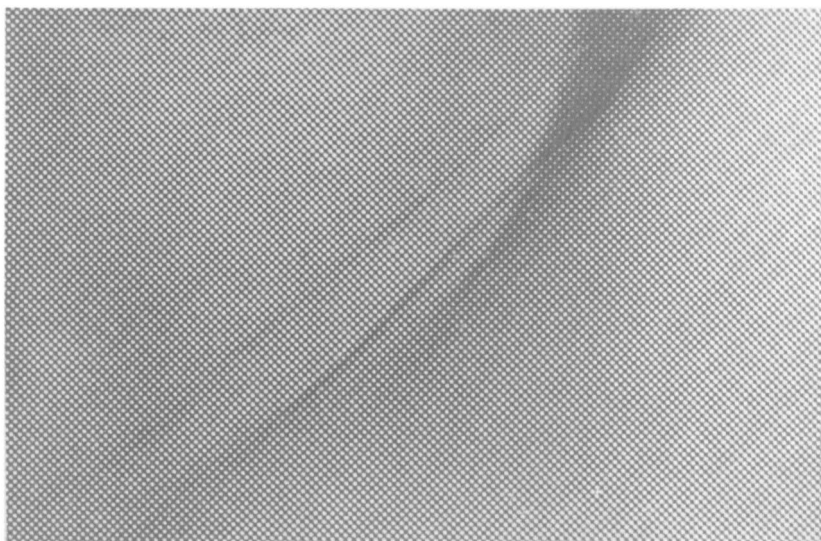
Nr. 16A, 360 x 540 cm, 1981.

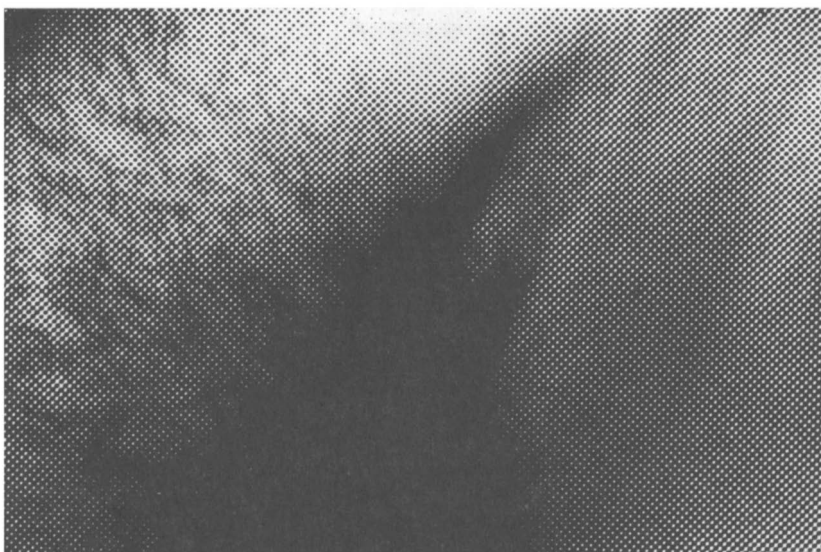
Nr. 7, 360 x 540 cm, 1981.

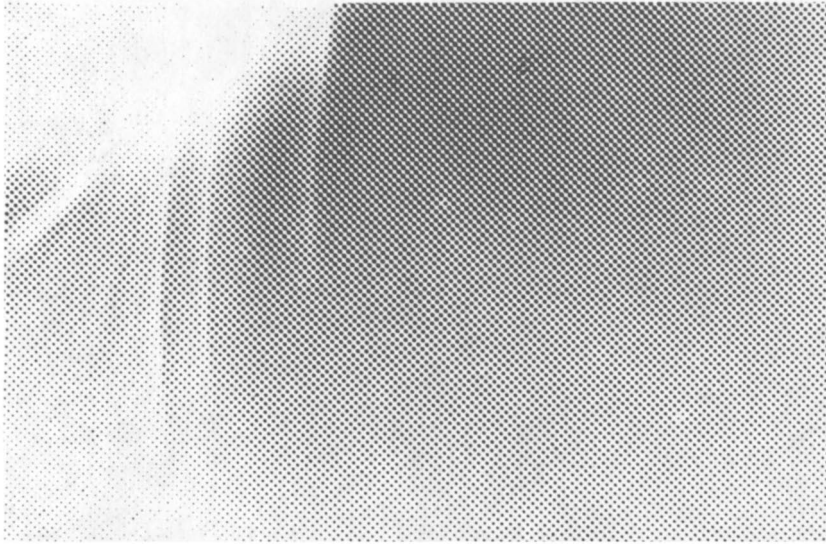
Nr. 7A, 360 x 540 cm, 1981.

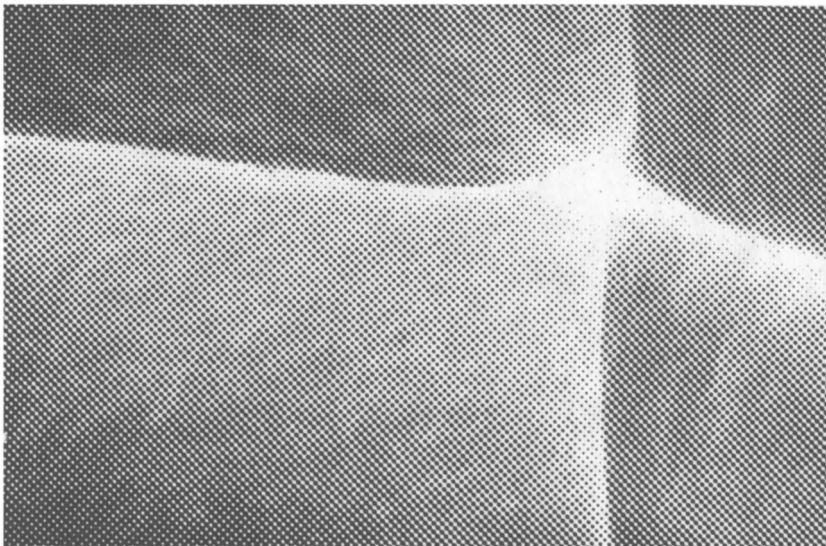
Nr. 8A, 360 x 540 cm, 1981.

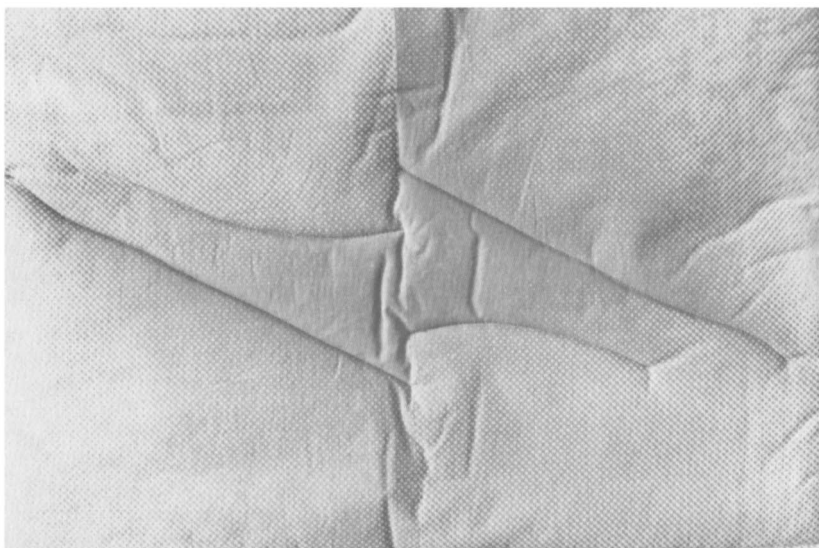
Nr. 14A, 360 x 540 cm, 1981.

Nr. 25, 360 x 540 cm, 1981.

Nr. 20, 360 x 540 cm, 1981.

Nr. 14 op textiel, 240 x 240 cm, 1981.

Nr. 14 op textiel, 240 x 240 cm, 1981.

Toos Philipsen

Landschap

Uitgangspunt voor deze serie is mijn erotische beleving van het landschappelijke van een lichaam met zijn huidplooien en haargroei. Een belangrijke voorwaarde voor de erotische waarde van het beeld is het suggestieve. Het vergroten van enkele vierkante centimeters huid tot een afmeting van 360 x 540 cm intensiveert het landschappelijke van het beeld.

Naast de diaserie ontstond een textiele verwerking.

De intimiteit van het huid-huidkontakt was daarvoor het uitgangspunt. Hiervoor heb ik twee doeken (240 x 240 cm) bedrukt met afbeelding nr. 14A. Zo werd een omhulling voor mijn lichaam gevormd. De omhulling blijft aan de buitenkant onbedrukt en geeft niets bloot.

Hanne Groenendijk

Vrouwelijke seksualiteit uit het kader van pornografie

Inleiding

Enkele jaren geleden (eind 1979) begon ik met een groep studenten aan het Sociologies Instituut van de Universiteit van Amsterdam een onderzoek naar de houding van vrouwen tegenover pornografie. Ter oriëntatie lazen en bekeken we stapels pornoboekjes en -tijdschriften. Verbijstering, woede en lachbuien wisselden elkaar af bij het 'doornemen van het materiaal'; het laatste vanwege de groteske wijze waarop lichamen, attributen en alledaagse objecten op sommige pornofoto's geënceneerd worden tot een onontwarpbare kluwen van knalroze – vitale – lichaamsdelen, waarin vibrators, parelkettingen, slipjes, schoenen, whiskyglazen, plastic bloemen en dergelijke verwaald lijken te zijn geraakt. Dat sommigen onder ons van deze stillekens ook opgewonden raakten, was een 'onderhuidse' reactie die ons op den duur het meest intrigeerde, te meer daar later ook een deel van onze respondenten een dergelijke reactie 'opbiechtte'.

De strijd van feministes tegen pornografie concentreerde zich ondertussen op het kritiseren ervan. De manier waarop in pornografie met vrouwen en hun seksualiteit wordt omgesprongen werd blootgelegd, terwijl het effect hiervan op het maatschappelijk leven van vrouwen werd geanalyseerd. Onze vraag waarom sommige vrouwen opgewonden raken van pornografie, leek daarmee op z'n minst 'misplaatst'; in elk geval was ze politiek irrelevant geworden. Bovendien ging de discussie over pornografie steeds meer om mannelijke seksualiteit draaien, doordat pornografie geanalyseerd werd in termen van verbeelding van mannelijke wensen, verlangens en fantasieën met betrekking tot seks, of begrepen werd als luststrategie waarmee mannen onbewuste angsten of intrapsychische conflicten bezweren, overwinnen of transformeren.¹ De wijze waarop mannelijke

1. Zie bijv. B. Naber en I. Weijers, 'For your eyes only. Pornografie en mannelijke fantasieën', in: *Psychologie en Maatschappij*, 20, jrg. 1982, nr. 3, pp. 382-399;

seksualiteit gedacht werd, vormde het kader en referentiepunt voor het denken en spreken over vrouwelijke seksualiteit. Hoe meer deze concepties van mannelijke en vrouwelijke seksualiteit als aan elkaar tegengesteld of elkaar uitsluitend werden gedacht, des te minder leken pornografie en vrouwelijke seksualiteit met elkaar te maken te hebben en des te moeilijker werd het onze vraag naar de opwinding van vrouwen te stellen, laat staan te beantwoorden.

Albach en Van Bockxmeer formuleerden de volgende richtlijnen voor vrouwenstudiesonderzoek naar pornografie: 'We menen (...) dat porno bedoeld is en gemaakt werd voor *mannen* en niet voor vrouwen. Onderzoek naar de reacties, meningen en seksuele fantasieën van vrouwen bij het zien van porno, en liefst nog van verschillende soorten vrouwen, lijkt ons dan ook niet zo wenselijk'.² De logika van dit advies ontgaat me. Er spreekt een defensieve houding uit, die de dood in de wetenschappelijke pot betekent. Misschien wordt hun richtlijn ingegeven door de vrees dat de overtuigingskracht van feministiese kritiek op pornografie door het bekend worden van bepaalde gegevens ondermijnd zou kunnen worden, waarmee wellicht wapens uit handen gegeven worden. In dat geval lijkt het me eerder tijd om de argumenten en wapens aan te scherpen. Juist vrouwenstudiesonderzoek zou daaraan een bijdrage kunnen leveren.

In dit artikel hanteer ik de begrippen pornografie, seksualiteit en seks als volgt. Pornografie is datgene wat onder die noemer op de markt aan films, foto's, tijdschriften en boeken verschijnt, een definitie die we ook in onze interviews gebruikten. Dit betekent niet, dat niet ook ander film-, foto- of geschreven materiaal als pornografie getypeerd of door kijk(st)ers en lezer(es)s(en) als zodanig kan worden gezien. Ook van (vrouwelijke) seksualiteit en seks geef ik werkdefinities. Ik verwijs met (vrouwelijke) seksualiteit naar gevoelens, wensen en verlangens met betrekking tot seks, zoals die in een psycho-sociaal ontwikkelingsproces (bij vrouwen) gestalte

F. van Wel, 'Pornografie en vrouwenangst', in: *Psychologie en Maatschappij*, 21, jrg. 1982, nr. 4, pp. 574-587; S. Lurie, 'Pornography and the dread of women: the male sexual dilemma', in: L. Lederer (red.), *Take back the night. Women on pornography*. New York (William Morrow and Company) 1980, pp. 159-174; Ph. Chesler, 'Men and pornography: why they use it', in: idem, pp. 155-159; A. Dworkin, 'Why so-called radical men love and need pornography', in: idem, pp. 148-155; S. Griffin, *Pornography and silence. Culture's revenge against nature*. New York (Harper and Row) 1981.

2. F. Albach en A. van Bockxmeer, 'Enkele uitgangspunten voor pornografie-onderzoek vanuit vrouwenstudies', in: *Informatiebrochure t.b.v. landelijke dag tegen porno*. Amsterdam (Vrouwen tegen Seksueel Geweld) 1982, p. 59.

hebben gekregen. Seks staat voor vrijen en de lichamelijke reacties die daardoor teweeg kunnen worden gebracht.

Feministische kritiek op pornografie

In de discussie rond pornografie zetten feministiese vrouwen zich allereerst af tegen de manier waarop vrouwen in pornografie verbeeld worden. Vrouwen en hun lijf worden als koopwaar uitgesteld; mannen met hun lustbeleving en seksuele verlangens staan centraal, terwijl vrouwen daarvoor worden vernederd. Deze 'rol'-verdeling in pornografie wordt gezien als uitdrukking van de bestaande maatschappelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Van de seksualiteit van vrouwen wordt in pornografie, zo gaat de redenering verder, een vals beeld geschetst: het wekt de schijn dat het de diepste wens van vrouwen is om vernederd en verkracht te worden; hun verzet is dan ook slechts symbolies en vraagt erom gebroken te worden.³ Vrouwen zouden het leuk vinden om passief slachtoffer of slaafs neukobjekt te zijn,⁴ en dan is er de valse schijn dat vrouwen zich verleidelijk beschikbaar zouden willen stellen als gebruiksvoorwerp waarop mannen hun recht kunnen doen gelden.⁵ Bovendien wordt in pornografie de mythe van het vaginaal orgasme van vrouwen nog eens opgepoetst en wordt het geslachtsdeel van mannen als 'het enige genotsmiddel' voor vrouwen voorgesteld. Vrouwen worden dan ook vaak afgebeeld met substituten daarvoor: bananen, flessen, vibrators.⁶ Volgens pornografen zijn vrouwen in elk geval heteroseksueel en uitsluitend geïnteresseerd in genitale seks. Vrouwelijke seksualiteit is in pornografie afwezig, werd er gekonkludeerd tijdens de conferentie 'Seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes' in juni 1982.⁷

Pornografie zou een gedehumaniseerde visie op seks laten zien: mensen/mannen verhouden zich in pornografie niet tot elkaar/vrouwen als personen, maar als objecten waarmee gevoelloos, liefdeloos en vaak agressief seks wordt bedreven.⁸ 'In pornografie is

3. Zie *Leidse Vrouwenkrant*, jrg. 4, nr. 9, 1979, p. 19.

4. Zie de oproep voor de pornodemonstratie van 26 januari 1980.

5. Zie het tijdens deze demonstratie uitgedeelde pamflet.

6. T. Jansen, 'Pornografie; seksualiteit en de vrouwenbeweging', in: *Vrouwentongen. Vrouwenkrant voor Nijmegen en omgeving*, jrg. 3, nr. 3, 1980, p. 6, en *Informatiebrochure*, a.w., p. 11.

7. H. Acker en M. Rawie (red.), *Seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*. Den Haag (Directie Coördinatie Emancipatiezaken) 1982, p. 159.

8. Idem, pp. 143, 144 en 160.

geen enkele plaats voor warmte of tederheid (...). Seksualiteit wordt daarmee ontdaan van alle humane aspecten en wordt geïsoleerd van andere activiteiten. De sociale kontekst wordt weggesneden: wat overblijft is een karakterloos en gedepersonaliseerd geheel. Seksualiteit verwordt van iets dat zich kan afspelen in de relatie tussen mensen onderling tot de meest botte vorm daarvan: de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen', meent Spaink.⁹ Vooral tederheid wordt gemist in pornografische afbeeldingen. Sommigen konkluderen dan ook dat het bij pornografie in het geheel niet gaat om afbeeldingen of beschrijvingen van seks: 'Porno heeft niets met seksuele vrijheid te maken, want in porno wordt sex niet gekoppeld aan tederheid, maar aan geweld en macht. Macht van mannen over vrouwen'.¹⁰ Dworkin stel expliciet '(...) elke seksuele handeling vindt plaats in het rijk van door mannen gedefinieerde seksualiteit. Wreedheid is de essentie van seksueel gedrag; neuken is de meest kenmerkende mannelijke daad; de penis is de bron en het symbool van echte mannelijkheid; straffen is het voorrecht van de man (...); geweld is inherent aan neuken; en dominantie is het uiteindelijke doel van seksueel gedrag'.¹¹ Niet alle feministische critici leggen dit verband tussen seks en geweld. Maar dat pornografie de verbeelding is van aspecten van mannelijke seksualiteit, van seksuele fantasieën, verlangens en praktijken van mannen, is een algemeen uitgangspunt.

Kritiek van onze respondenten

Deze kritiek op pornografie hoorden we ook in de interviews die we hielden met 53 vrouwen over hun houding tegenover pornografie.¹²

9. K. Spaink, 'Tegen: winst of verlies?', in: *On(s) Genoegen*. Intern tweewekelijks tijdschrift van de PSP, 13-11-1981, p. 5. Waar Spaink van 'seksualiteit' spreekt, zou ik 'seks' gebruiken.

10. In: *Leidse Vrouwenkrant*, a.w., p. 19.

11. A. Dworkin, *Pornography. Men possessing women*. London (The women's press) 1981, pp. 34-35 (vert. H.G.).

12. Aan het onderzoek 'Vrouwen en pornografie' dat, zoals in de inleiding werd gezegd, plaatsvond aan het Sociologies Instituut van de UvA, namen 10 vrouwen uit verschillende studierichtingen deel. We wilden antwoord krijgen op de volgende vragen, die samen de probleemstelling vormden: wat verstaat een gevarieerde groep vrouwen onder pornografie, welke ervaringen hebben ze er mee, hoe beoordelen ze (verschillende aspecten van) pornografie en waarom, zouden ze een andere manier van seksuitbeelding wensen en zo ja, hoe zou die er dan moeten uit zien? De groep respondenten was zo samengesteld dat er ongeveer evenveel hoger als lager opgeleide en evenveel oudere als jongere vrouwen in voorkwamen, waarbij we meer dan MULO of MAVO beschouwden

Enkele van onze respondenten zeggen bijvoorbeeld dat ze het prettiger zouden vinden als seks zou worden afgebeeld of beschreven in een bepaalde sociale kontekst. als: '(...) iets wat best leuk is, wat gezellig is, wat thuis hoort in het menselijk gebeuren, het verhaal dat je wilt vertellen. Waarbij mensen plezier aan elkaar beleven, en aan elkaars lijf'. Eén vrouw beschreef seksfilms die bij haar in de smaak vielen als: 'Films waarin een man en een vrouw elkaar op een prettige manier leuk en lekker vinden en tot een bepaalde klimax komen. En met een leuk verhaal. We hebben een keer een film gezien, die een kennis had meegenomen, met een vreselijk leuk verhaal. Dat ging niet alleen om de seks, dat hoorde er dan bij.' Seks zou 'funktioneel' moeten zijn in een (film)-verhaal: 'Zo'n vrijscène vind ik dan gewoon, dat hoort er gewoon bij, net zoals je slaapt en eet. Als ze wat zitten te eten, denk je ook: dat zou ik ook wel lusten.'

Een aantal zou in pornografie mensen liefst via geestelijk contact seksueel naar elkaar zien 'toegroeien'. Veel vrouwen benadrukken dat, willen ze verbeeldingen van seks kunnen waarderen, seks zou moeten samengaan met iets liefs, gevoelens, warmte, aandacht, tederheid, liefde en/of een relatie. 'Het zou misschien beter kunnen als toch iets meer de relaties en persoonlijkheden van mensen werden uitgediept.' Ook dat 'vreselijke toegespitst zijn op de seks', waarbij op een mechaniese manier seks wordt bedreven, overdreven aandacht aan het geslachtsdeel wordt besteed en waarbij 'alle andere menselijke emoties en ervaringen buiten beschouwing gelaten worden', stuiten vrouwen tegen de borst. 'De enorme portie seks die je in een uur toegediend krijgt: zaadlozing na zaadlozing' en 'dat vreselijke neukgerichte gedoe' wordt er verzucht.

'En toch heeft het best wel iets opwindends'

Voor een aantal vrouwen heeft pornografie ook een andere kant. Sommigen krijgen pornografie via anderen in handen en merken dan dat het hen 'wel degelijk' opwindt, anderen kopen pornoblaadjes of -boekjes of gaan naar een seksfilm om lekker 'opgewonden' te raken. 'De eerste keer dat ik zoiets (*Chick* of *Candy*) gelezen heb, was bij mijn zuster. Dat zat per ongeluk tussen de *Magriet* en de *Libelle*. Dat was voor mijn man ook de eerste keer dat hij een seksboekje las. Dat vonden we wel leuk. Toen zeiden we: heb je er nog meer? Ja, dat had ze wel. Dus die hebben we meegekregen. Nou, sindsdien hebben we

als meer opleiding en ouder dan 35 jaar 'ouder' noemden. De vrouwen waren allen kennissen van kennissen van een groepslid. Verreweg de meesten kwamen niet uit kringen van de vrouwenbeweging.

zo'n beetje een ruilhandel in de familie.' Af en toe koopt ze seksboekjes: 'Candy, Chick of Rosie... Wat er het eerst te pakken is.' 'Omdat ik het best wel leuk vind en mijn man het ook vreselijk leuk vindt om te lezen.'

Met onze interviews zijn we echter nauwelijks te weten gekomen wat er dan als opwindend ervaren werd. Dat is wel begrijpelijk, omdat werd gevraagd naar de mening van vrouwen over pornografie. Voor bijna alle vrouwen was hun kritiek het belangrijkste. Ze stonden niet uitgebreid stil bij de opwinding die ze desondanks soms ook hadden ervaren. Het opwindende van pornografie behoort daarnaast tot de intimiteiten die in een interview met een volstrekt onbekende niet spontaan zullen worden verteld.

Spannend vindt één vrouw het, omdat het 'toch wel vaak iets is dat je op heel andere gedachten brengt dan je ooit gedacht had. Een soort verkenning van iets dat je niet kent en in die zin misschien ook wel voor jezelf verboden terrein'. 'Ik denk, wat me er iets in deed, was (...) niet alleen de manier waarop, maar het feit dat ze [vrouwen] opgewonden raakten', zegt een ander.

In de interviews met vrouwen over pornografie en erotiek van Hans en Lapouge zien we een zelfde beeld: opwinding en kritiek bleken elkaar ook bij hun respondenten niet uit te sluiten.¹³ Wat vrouwen als opwindend ervaren is, naar hun bevinding, opmerkelijk genoeg zeer verschillend: openlijke en juist meer verhuilde, gesuggereerde seks; gewone, gebruikelijke en ongewone seksuele scènes en standjes; geslachtsdelen; agressie, geweld, martelingen en vluchtige aanrakingen; vrijpartijen tussen geliefden en anonieme seks; mannenlichamen en vrouwenlichamen; een skala van seksuele beelden blijkt te prikkelen.

Pornografie: het 'negatief' van vrouwelijke seksualiteit

'Middels de strijd tegen porno wordt door de vrouwenbeweging de dominantie van de man(nelijke seksualiteit) ter discussie gesteld (...) De vrouwenbeweging (...) poogt zich hieraan te onttrekken en tegelijkertijd "authentieke" vormen van vrouwelijke seksualiteit te ontwikkelen (afbreken van de op klaarkomen gerichte seksualiteit, doorbreken van de mythe van het vaginaal orgasme; ter discussie stellen van het neuken als hoogste goed; nadruk leggen op zaken als tederheid en dergelijke)', aldus Jansen.¹⁴

13. M.F. Hans en G. Lapouge, *Vrouwen, pornografie en erotiek*. Amsterdam (Arbeiderspers) 1979.

14. T. Jansen, a.w., p. 6.

De dominante mannelijke seksualiteit wordt hier opgevat als een beschrijving in 'negatief' van vrouwelijke seksualiteit. Het positief, de te ontwikkelen vrouwelijke seksualiteit, lijkt ingekaderd te worden door de termen van de kritiek op de mannelijke seksualiteit. Wát pornografen over vrouwelijke seksualiteit vertellen, zijn leugens. Wat in pornografie ontbreekt, zou juist kenmerkend zijn voor vrouwelijke seksualiteit: seks als een in een sociale kontekst geïntegreerde activiteit, die ingebed is in een relatie tussen gelijkwaardige partners, die uit vrije wil en met een verlangen naar elkaar-als-persoon met aandacht, warmte en tederheid vrijen. Vrouwen zouden liefst vrijen op een niet-agressieve, niet-gewelddadige manier; genitaliën, neuken op een orgasme staan daarbij niet centraal.

Onderzoeken over vrouwelijke seksualiteit

Dit beeld van vrouwelijke seksualiteit komt overeen met en wordt nog versterkt door wat onderzoekers de laatste jaren naar voren brachten als een voor vrouwen typerende betekenis van seks. Hite kreeg van ruim 3000 vrouwen antwoord op haar verschillende enquêtes over de beleving van vrouwen van seks. Op de vraag 'wat geeft je aan seks het meeste plezier?', antwoordden 'overweldigend veel vrouwen' (86% in de eerste en 47% in de derde enquête) 'emotionele intimiteit, nabijheid, het delen van diepe gevoelens met een geliefde'. 'Orgasme' kwam op de tweede, respectievelijk derde plaats (71% in de eerste, 42% in de derde enquête) en neuken scoorde slechts 17% en 5%.¹⁵

Op grond van dit en ander onderzoek konkludeert De Bruijn dat seks voor veel vrouwen belangrijk is, omdat het een mogelijkheid biedt tot het 'ervaren van de lijfelijke nabijheid van, en het emotioneel en mentale contact met iemand om wie men geeft'.¹⁶

Simon en Gagnon veronderstellen dat het waarmerk van mannelijke seksualiteit in onze maatschappij in feite het vermogen is tot afstandelijk seksueel contact. Wat dat betreft, zeggen ze, is er sprake van asymmetrie tussen de seksen, omdat 'de vrouw' getraind wordt in het aangaan van intense, affektieve relaties.¹⁷ 'Als mannen

15. S. Hite, *The Hite report. A nationwide study of female sexuality*. New York (Dell Publishing) 1977, pp. 479 en 630. (vert. H.G.)

16. G. de Bruijn, *Vrouw en seksualiteit. Tien jaar na een sexuele revolutie*. Zeist (NISSO, literatuurrapport nr. 13) 1979, p. 12.

17. W. Simon en J.H. Gagnon, 'On psychosexual development', in: Goslin (red.), *Handbook of socialization theory and research*. Chicago (Rand McNally) 1969, pp. 743, 746-747.

gevangenen van seks zijn, zijn vrouwen de gevangenen van liefde'.¹⁸

Frenken leidt uit zijn onderzoek 'Afkeer van seksualiteit' onder 600 gehuwden zelfs af dat er een voor de beide seksen omgekeerde causale relatie tussen liefde en seksuele motivatie bestaat. 'Voor vrouwen is seksuele toenadering dus eerder een gevolg van het geliefd worden door de man, dan een oorzaak. Voor mannen is daarentegen seksuele toenadering eerder een oorzaak van affektie voor de vrouw, dan een gevolg'.¹⁹ En Vennix, die een sekundaire analyse maakte van het onderzoeksmateriaal van Frenken, konkludeert dat de seksuele motivatie van mannen slechts uit één komponent – opwinding – bestaat, terwijl bij vrouwen twee elementen samengaan: opwinding en liefde voor de ander.²⁰ Of, zoals een vrouw in ons onderzoek opmerkt: 'Mannen beleven seks meer lichamenlijk dan vrouwen, althans over het algemeen. Mannen denken er gemakkelijker over. Er zijn ook meer mannen die porno kopen. Vrouwen bekijken seks meer geestelijk (...) Dat vind ik ook beter. Je duikt niet zomaar in bed met iedereen, je moet geestelijk bij elkaar passen. Bij mannen gaat dat makkelijker'.

Hierna wil ik het verschijnsel dat vrouwen seks het liefst in een relatie beleven, proberen te begrijpen aan de hand van twee 'typen' vaak gehanteerde interpretaties van dit gegeven: een psychoanalytische duiding en een die meer nadruk legt op het typiese socialisatieproces van vrouwen. Daarna zal ik stilstaan bij de opwinding die sommige vrouwen aan pornografie beleven.

Meer dan seks alleen: een socialisatieperspektief

Typerend voor het socialisatieperspektief is in dit verband het belang dat toegekend wordt aan de overdracht van voor beide seksen verschillende waarden, normen en verwachtingen tijdens het socialisatieproces. Mannen en vrouwen krijgen tijdens hun socialisatie 'boodschappen' mee – onder meer rond seks – over wat de voor hun geslacht passende wensen, verlangens, gedragingen, eigenschappen en vaardigheden zijn.

Zo zegt De Bruijn dat vrouwen opgevoed worden tot een omgangswijze met anderen waarin een besef van verbondenheid

18. J.H. Gagnon, *Human sexualities*. Illinois (Scott, Foresman and Company) 1977, p. 170. (vert. H.G.)

19. J. Frenken, *Afkeer van seksualiteit. Sociaal-seksuologisch onderzoek onder 600 gehuwden*. Deventer (Van Loghum Slaterus) 1976, p. 171.

20. P. Vennix, *Het onvermogen van de heteroseksualiteit. Sekundaire analyses over 500 gehuwden*. Zeist (NISSO, literatuurrapport nr. 32) 1981, p. 54.

vooropstaat. Die verbondenheid uit zich in afhankelijk, passief, affektiezoekend gedrag. Vrouwen zouden getraind worden in 'nabijheid-zoeken' en het tonen van begrip, warmte, sympathie en tederheid. Vanuit deze achtergrond kunnen vrouwen seks verbinden met intimiteit.²¹

Ook Vennix vraagt aandacht voor de verschillende sekse-rol-training van mannen en vrouwen, die zijns inziens resulteert in een aparte mannen- en vrouwenwereld. Voor mannen zou het betreden van de vrouwenwereld 'de verboden wereld van het mogen huilen, bang mogen zijn, gevoelens en emoties mogen uiten' beladen zijn met 'jurkangst, -schuld en -schaamte'. Vennix schrijft dit toe aan de kollektieve minachting die in onze samenleving bestaat voor vrouwen, 'vrouwelijkheid', en voor 'vrouwelijke' eigenschappen en vaardigheden. Door die dreigende angst, schuld en schaamte zouden mannen zich geremd voelen in het lief en teder zijn tijdens het vrijen en weerhouden worden van een emotioneel-intieme uitwisseling met een vrouw.²² Vrouwen is het daarentegen van jongs af aan 'toegestaan' om emoties te uiten, lief en teder te zijn. Op het binnengaan in de mannenwereld, bijvoorbeeld via een emotioneel-intieme uitwisseling met een mannelijke partner, rust voor hen niet zo'n zwaar taboe: het overschrijden van de sekse-grenzen wordt bij vrouwen zelfs tot op zekere hoogte gewaardeerd en aangemoedigd. De mannenwereld staat immers, in tegenstelling tot de vrouwenwereld, hoog aangeschreven.²³ Verder zouden vrouwen minder 'lustgeoriënteerd' zijn, omdat ze zich ervan bewust zijn dat volgens geldende normen vrijen uit lust in plaats van uit liefde hen tot hoer bestempelt, tot objekt zonder 'marktwaarde'.²⁴ Op deze wijze tracht Vennix te verklaren dat 'vrouwen sterker liefde en genegenheid aan seksualiteit hebben gekoppeld dan mannen'.²⁵

Volgens Simon en Gagnon is de adolescentie een markeringspunt in de psycho-seksuele ontwikkeling: dan erkent de samenleving voor het eerst de seksuele capaciteiten van een individu en gaat de adolescent zichzelf en anderen ook als seksuele actoren zien. De organiserende gebeurtenis in deze periode van groeiende seksuele betrokkenheid is voor mannen het vermogen te ejakuleren, orgasmes te maken. En de ervaring van een orgasme versterkt de betrokkenheid

21. G. de Bruijn, a.w., pp. 15 en 20.

22. P. Vennix, a.w., pp. 64-65.

23. Idem, p. 81.

24. Idem, p. 78.

25. Idem, p. 80.

op seks. Vrouwen zijn niet op een zelfde manier ‘voorzien van’ zo’n plotselinge biologiese aansporing. Bij hen doet zich geen zichtbare seksuele opwinding voor in de vorm van een stijve pik en natte dromen. Voor vrouwen is de overeenkomstige organiserende ‘gebeurtenis’ de menstruatie die verwijst naar voortplanting en huwelijk, het kader van hun seksualiteit. Het psycho-seksuele ontwikkelingsproces houdt voor vrouwen een ‘beweging van socio-seksualiteit naar seksualiteit’ in; een proces dat bij mannen omgekeerd verloopt.²⁶

Nog belangrijker is volgens de schrijvers dat vrouwen in onze maatschappij ook niet tot seks worden aangespoord. Sterker nog, ze krijgen niet eens de kans om ‘seksueel te worden’. Ze worden eerder getraind in intense, affektieve relaties.²⁷ Simon en Gagnon konkluderen dat mannen zich ontwikkelen van adolescenten met een overwegend seksuele betrokkenheid tot volwassenen met een vermogen tot meer emotionele betrokkenheid; voor vrouwen verloopt dat proces andersom. Voor hen is het laatste juist een voorwaarde voor het eerste.²⁸

In deze theorieën vormt de sekse-specifieke training of opvoeding van vrouwen de belangrijkste verklaring voor het verschijnsel dat vrouwen seks verbinden met tederheid en een relatie. De vraag is of deze verklaring toereikend is. Uit de kritiek van feministiese vrouwen op pornografie blijkt niet alleen dat veel vrouwen seks verbonden willen zien met een relatie en tederheid. Het is ook duidelijk dat het ter discussie stellen of loslaten van deze verbinding – zoals onder meer in pornografie gebeurt – tot heftige reacties leidt. Deze reacties zouden nog de indruk kunnen wekken dat er bij vrouwen sprake is van afweer tegen het in twijfel trekken van aangeleerde en geïnternaliseerde ideeën en opvattingen. Echter, uit geciteerd onderzoek over de betekenis van seks voor vrouwen, blijkt dat zij seks niet los van een relatie kunnen zien. Een ‘onvermogen’ dat eerder verwijst naar een basiskenmerk van de psyche van vrouwen, dan dat het een (oppervlakkige) hang naar het praktiseren van vertrouwde vaardigheden uitdrukt, zoals De Bruijn en Vennix suggereren. Hieronder behandel ik daarom de visie van enkele psychoanalytische georiënteerde auteurs.

Meer dan seks alleen: een psychoanalytische perspectief

De moeder/dochter-verhouding in de vroege kinderjaren vormt het

26. W. Simon en J.H. Gagnon, a.w., p. 742.

27. Idem, p. 746.

28. Idem, p. 747.

vertrekpunt van de theorieën van Friday, Dinnerstein, Chodorow en Rubin, de auteurs die ik hier zal bespreken. Voor een goed begrip van de psyche van vrouwen en mannen achten zij alle vier het gegeven essentieel dat uitsluitend vrouwen 'moederen'.²⁹ Omdat het meisje van dezelfde sekse als haar moeder is, zal de moeder haar meer als een evenbeeld en voortzetting van zichzelf en minder als aparte persoon en onderscheiden van zichzelf ervaren. In de verhouding moeder/dochter is sprake van wederzijdse identifikatie: niet alleen het meisje identificeert zich met haar moeder, maar andersom identificeert de moeder zich ook met haar dochter. Dit maakt het voor het meisje moeilijker zich los te maken van de moeder, om zichzelf te ervaren als autonoom individu met sterke ego-grenzen. Meisjes ontwikkelen daardoor een persoonlijkheid die fundamenteel bepaald wordt door een 'ik' in relatie tot anderen, door meer buigzame en doordringbare ego-grenzen. Bovendien, zo stellen Dinnerstein, Chodorow en Rubin, hoeven vrouwen, in tegenstelling tot mannen, in de oedipale fase de affektieve band met de moeder, de behoefte aan liefde en verbondenheid, niet op te geven en te verdringen.³⁰ Een vrouw zal dan ook over relationele capaciteiten beschikken, welke bij een man verdrongen zijn.³¹ Zij zal zich gemakkelijker overgeven aan emotionele verhoudingen en zelfs 'aanhoudend en intens naar hechte, emotionele banden' streven.³²

Hiermee wordt weliswaar begrijpelijk dat vrouwen gegeven hun psychiese structuur in het algemeen sterk relatiegericht zijn en dat zij daarnaast beschikken over relationele capaciteiten als begrip, warmte, inlevingsvermogen, tederheid om emotionele verhoudingen in stand te houden. Maar waarom vrouwen seks niet los van een relatie of emotionele betrokkenheid kunnen zien, is hiermee nog niet duidelijk geworden. Bij Chodorow vond ik geen aanknopingspunt voor een antwoord op deze vraag, bij de andere auteurs wel. Friday meent dat moeders in het algemeen allerlei verboden en restricties rond seks aan

29. N. Friday, *My mother, my self. The daughter's search for identity*. New York (Dell Publishing) 1977; D. Dinnerstein, *The mermaid and the minotaur. Sexual arrangements and human malaise*. New York (Harper and Row) 1977; N. Chodorow, *Waarom vrouwen moederen. Psychoanalyse en de maatschappelijke verschillen tussen vrouwen en mannen*. Amsterdam (Sara) 1980 (oorspr. uitg. California University Press, 1978); en L.B. Rubin, *Intieme vreemden*. Baarn (Ambo) 1983 (oorspr. uitg. Harper and Row, New York 1983).

30. N. Chodorow, a.w., p. 118; Rubin, a.w., pp. 62 e.v.: D. Dinnerstein, a.w., pp. 48-50.

31. N. Chodorow, a.w., p. 257.

32. L.B. Rubin, a.w., p. 98.

hun dochters opleggen om hen te beschermen tegen dreigende seksuele gevaren. Het effect is dat dochters zich voortdurend schuldig en angstig voelen bij het overtreden van die verboden, omdat ze vrezen de liefde van hun moeder te verspelen. Die liefdesband is voor vrouwen heel belangrijk, omdat deze symbiotiese band vrouwen nooit helemaal los laat. En 'moeder beloonde ons het meest met symbiotiese liefde als we onze seksualiteit ontkenden', aldus Friday.³³ In contact met een partner zullen vrouwen zich dus ook angstig voelen over seks. Seks zetten ze hooguit in als middel om een relatie met een man tot stand te brengen en te behouden. Hiermee zouden de emoties begrijpelijk zijn, die opgeroepen worden als vrouwen zich seksueel contact voorstellen los van een relationele kontekst.

Men kan de stelling dat moeders 'ons' dwongen 'onze' seksualiteit te ontkennen betwijfelen. De belangrijkste vraag is echter of Friday's uitgangspunt – de liefdesband met de moeder is zo belangrijk voor vrouwen, dat dreigend verlies ervan hen hevige angst blijft inboezemen – zo algemeen geldig is als ze suggereert. Ik vraag me af of een dergelijke symbiotiese moeder/dochter-verhouding niet alleen ontstaat in milieus waarin moeders zich helemaal op kinderopvoeding kunnen concentreren en als het ware via hun dochters leven.

Dinnersteins antwoord op onze vraag wijst in een zelfde richting als dat van Friday. Volgens haar kan een vrouw zich in seksueel contact met een man schuldig voelen over het verraad dat ze daarmee pleegt aan haar moeder, haar 'eerste, homo-erotiese, liefde'. Eén manier om dat schuldgevoel te sussen, zou zijn om alleen dan aan seksuele lust toe te geven, als ze overspoeld wordt door een 'liefde met de smaak van de oorspronkelijke gelukzalige eenheid tussen moeder en kind'. Zo zou een vrouw op een 'magiese' manier trouw blijven aan haar eerste liefdesrelatie.³⁴

Ook bij deze verklaring heb ik mijn twijfels. Het werk van Chodorow, Rubin en anderen draagt immers juist materiaal aan, waaruit blijkt dat de verhouding van vrouwen tot hun moeder na de allervroegste symbiotiese periode wordt gekenmerkt door ambivalentie. Zou voor volwassen vrouwen 'verraad' van of trouw aan de moeder dan nog zo'n belangrijk thema zijn? En zou een vraag over de verhouding tot de moeder, gegeven deze ambivalentie, zich dan voordoen als zo'n simpele en totale keuze? De voorzichtige verklaring die Rubin oppert, spreekt mij het meest aan. Omdat een vrouw flexibele ego-grenzen heeft, 'is voor haar het zich handhaven

33. N. Friday, a.w., p. 107. (vert. H.G.).

34. D. Dinnerstein, a.w., pp. 67-68.

als afzonderlijk individu binnen een intieme verhouding de voornaamste kwestie (...) Omdat haar grenzen zo gemakkelijk te doorbreken zijn, wordt zij bang een deel van zichzelf te verliezen'.³⁵ Voor deze dreiging blijft zij op haar hoede. Tijdens de penetratie, 'één van die momenten in het leven waarop het onderscheid tussen fantasie en werkelijkheid vertroebeld wordt', worden haar grenzen inderdaad geschonden en voelt ze de dreiging van de openheid ervan. Het voortdurende konflikt tussen het verlangen naar het ervaren van eenheid en de angst voor aantasting van haar wankele besef van individualiteit wordt hiermee bij vrouwen opnieuw opgeroepen. En Rubin konkludeert: 'Alles bijeen creëren deze tegenstrijdige gevoelens vaak een zekere inertie tegenover seksualiteit – niet tegenover emotioneel, maar tegenover seksueel contact – zeker als niet het gevoel bestaat dat het in emotioneel opzicht voldoende de moeite waard is om de weerstand tegen het opnieuw tot leven roepen van het konflikt te overwinnen'.³⁶

Hoewel men de vanzelfsprekendheid kan kritiseren waarmee Rubin seksueel contact gelijkschakelt met penetratie, lijkt het plausibel dat het konflikt tussen scheiding en eenheid of overgave in seksueel contact sterk speelt. En dat maakt het voorstelbaar dat er voor vrouwen emotionele betrokkenheid tegenover seksueel contact dient te staan, willen ze de interne strijd met dit konflikt aangaan. Het lijkt mij echter ook dat er al van een zekere emotionele betrokkenheid met de seksuele partner sprake moet zijn, wil het besef van individualiteit aan het wankelen gebracht kunnen worden. Er is echter meer empiries onderzoek nodig om Rubins verklaring te onderbouwen.

De achtergrond waartegen we dit typerende aspect van vrouwelijke seksualiteit moeten plaatsen, wordt gevormd door een misogynie kultuur en een samenleving waarin vrouwen een ondergeschikte positie hebben, sekse-specifiek gesocialiseerd worden en een bepaalde sekse-rol-training krijgen. Maar het belangrijkste element van die achtergrond is mijns inziens dat, als gevolg van het feit dat uitsluitend vrouwen 'moederen', bepaalde psychiese thema's in het leven van vrouwen een rol blijven spelen. Met name één daarvan – het konflikt tussen eenheid zoeken en individualiteit bewaren – zou van belang kunnen zijn voor een begrip van hun wens om seks in een relatie te beleven.

Gegeven de bovengeschetste psycho-sociale achtergrond kan niet

35. L.B. Rubin, a.w., p. 98.

36. Idem, pp. 115-116.

simpelweg gesteld worden dat vrouwen over een 'kwaliteit' – het niet los kunnen koppelen van seks en een relatie – beschikken die mannen missen: in discussies over pornografie en mannelijke seksualiteit klinkt deze opvatting echter maar al te vaak door.

'Porno in je hoofd'

Tijdens de interviews probeerden enkele vrouwen begrijpelijk te maken dat ze zowel kritiek hebben op pornografie als er opgewonden van raken. Eén van de interpretaties van opwinding bij vrouwen door pornografie luidt, dat deze pornografie wellicht overeenkomt met seksuele fantasieën van deze vrouwen: ze zouden ook 'porno in hun hoofd' hebben.³⁷ Veelal wordt dan verwezen naar de boeken van Friday, *My secret garden* en *Forbidden flowers*, waarin seksuele fantasieën van vrouwen zijn geïnventariseerd.³⁸ Friday bracht de fantasieën in 15 categorieën onder. Opvallend is dat 6 daarvan thema's betreffen die we vaak in pornografie terugvinden: anonimiteit van de sekspartners, verkrachting, incest, pijn en masochisme bij vrouwen of dominantie van mannen en vrouwen die verlamd van angst seks ondergaan.³⁹ Het is voorstelbaar, wordt gezegd, dat vrouwen wier seksuele fantasieën een dergelijke inhoud hebben, iets daarvan in de huidige pornografie herkennen, waardoor ze opgewonden kunnen raken.

Het eerste type fantasieën, over anonieme seks, verklaart Friday uit het verlangen van vrouwen 'eens in haar leven, ook al is het in haar fantasie', seks te hebben 'zonder banden', zonder een relatie; iets dat 'fatsoenlijke' vrouwen in werkelijkheid niet wordt toegestaan.⁴⁰ Wat de oorsprong of reden van een dergelijk verlangen bij vrouwen zou zijn, maakt Friday echter niet duidelijk. De andere fantasieën zouden volgens Friday een oplossing vormen voor het konflikt tussen twee tegengestelde verlangens: de liefde van de moeder te behouden en haar verbod te overtreden door seksuele intimiteit met een ander te beleven. Met het scheppen van fantasieën waarin ze seks beleven zonder daarvoor verantwoordelijk gesteld te

37. *Informatiebrochure* a.w., p. 2.

38. N. Friday, *My secret garden. Women's sexual fantasies*. New York (Pocket Books) 1973, en *Forbidden flowers. More women's sexual fantasies*. New York (Pocket Books) 1975.

39. N. Friday, *My secret garden*, a.w.

40. K. Amsberg en A. Steenhuis, *Denken over liefde en macht*. Amsterdam (Van Gennep) 1983, p. 41.

kunnen worden – ze worden immers verkracht, overweldigd of zijn ‘verlamd van angst’ – zouden vrouwen dit konflikt bezweren. Bovendien zouden de in deze fantasieën aanwezige machtige personen – in veel ervan spelen autoriteiten zoals artsen een rol – de situatie een geaksepteerd karakter verlenen: ‘de essentiële boodschap van zo’n fantasie is zeggen: het is okay’.⁴¹ Eerder al trok ik Friday’s uitgangspunt, dat volwassen dochters zo’n hechte band met hun moeder hebben dat hen er bijna alles aan gelegen is om die te behouden, in twijfel. Vandaar dat ik ook deze interpretatie van Friday van de inhoud van seksuele fantasieën niet plausibel vind.

Vaak wordt in aanvulling op of als alternatief voor Fridays verklaringen gesteld dat de inhoud van seksuele fantasieën niet los gezien kan worden van of bepaald wordt door de patriarchale, seksistische maatschappij waarin vrouwen leven. ‘Fantasie en onderbewuste, die in de beleving van seksualiteit een belangrijke rol spelen, worden niet onafhankelijk van de omgeving waarin iemand zich bevindt ontwikkeld, maar in wisselwerking tussen mens en maatschappij. (...) Op ideologisch niveau ontwikkelen ze zich als correlaat van de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen die uit de maatschappij en diens beelden spreekt. En op psychologisch niveau tenslotte is belangrijk dat mensen, eenmaal geplaatst binnen een patriarchaal systeem, nauwelijks meer buiten die verhoudingen kunnen denken of fantaseren; ze zijn er letterlijk deel van’, zijn de overigens nogal wollige bewoordingen, waarin Spaink een dergelijk visie uiteenzet.⁴²

Een van de door ons ondervraagde vrouwen drukt het zo uit: ‘Vrouwen raken er toch ook opgewonden van. Dat is heel dubbel. Ik heb die confrontatie vroeger dan ook nooit willen aangaan. Die geïnternaliseerde onderdrukking, daar is nog moeilijker tegen te vechten dan tegen zoiets als ongelijke rechten op arbeid of zoiets. Dat gaat heel diep bij vrouwen. Zo diep, dat je niet weet hoe je er aan moet beginnen’.

In beide gevallen wordt geïmpliceerd dat opwinding door pornografie tot stand komt via een ‘klik’ tussen seksuele fantasieën en de verbeeldingen van seks in pornografie; een nogal simpele voorstelling van het complexe proces dat zich kan afspelen tussen kijk(st)er en medium. Ook heb ik bezwaren tegen de verklaring van de inhoud van

41. Idem, pp. 41-42.

42. K. Spaink (red.), *Pornografie: bekijk 't maar. Een politiek-feministische visie op seksualiteit*. Amsterdam (Van Genneep) 1982, p. 22.

deze ‘pornografiese’ fantasieën van vrouwen in termen van geïnternaliseerde onderdrukking. Het begrip geïnternaliseerde onderdrukking veronderstelt oorspronkelijke verlangens, wensen of behoeften bij vrouwen, die niet tot uiting kunnen komen doordat ze bedolven zijn onder geïnternaliseerde ‘patriarchale’(denk)beelden. Hiermee wordt gesuggereerd dat er in het verborgene een ‘echte’ vrouwelijke seksualiteit te vinden is. Seksualiteit krijgt mijns inziens echter gestalte in een psycho-sociaal proces, waarbij intra- en interpersoonlijke en maatschappelijke invloeden een rol spelen. Daardoor kan er geen sprake zijn van een op te diepen ‘echte’ vrouwelijke seksualiteit, die vooralsnog onderdrukt zou zijn. Ook wordt niet aangegeven welke geïnternaliseerde ‘patriarchale’ ideeën, beelden enzovoorts in zulke fantasieën tot uitdrukking komen. Evenmin wordt duidelijk waarom slechts bij een aantal vrouwen pornografie tot seksuele opwinding leidt: voor elke vrouw geldt immers dat ze ‘deel is’ van een patriarchale, seksistische cultuur en maatschappij?

En tenslotte wordt de verklaring ‘geïnternaliseerde onderdrukking’ te vaak gebruikt als stoplap. Wanneer mensen schijnbaar in strijd met hun eigen belangen handelen, denken of voelen, zijn begrippen als ‘geïnternaliseerde onderdrukking’ en ‘vals bewustzijn’ de eenvoudigste verklaringen voor dit verschijnsel, waarbij bovendien uitgangspunten volledig onaangetast blijven. Vruchtbaarder lijkt het mij om schijnbare tegenspraken aan te grijpen voor een herbezinning op de eigen uitgangspunten.

*Teder en onstuimig*⁴³

Wellicht hebben pornografie en vrouwelijke seksualiteit raakvlakken. Of, anders gezegd, misschien wordt vrouwelijke seksualiteit niet uitputtend omschreven door de kritiek op pornografie binnenste buiten te keren. In dat geval zou men de ambivalentie van vrouwen tegenover pornografie niet hoeven verklaren, maar eenvoudigweg kunnen nemen voor wat ze is. Sommige vrouwen willen kennelijk seks verbonden zien met emotionele betrokkenheid of een relatie, met tederheid of genegenheid, maar tegelijkertijd in seks ook lust, geilheid, macht, agressie, overgave enzovoort beleven. Een vrouw in

43. Deze titel heb ik ontleend aan een artikel in *Hysteria. Vrouwenkrant van Rotterdam*, jrg. 2, nr. 13, 1983, p. 24, dat *Hysteria* op haar beurt overnam uit *Hét Vrouwenblad. Amsterdam*.

ons onderzoek zegt bijvoorbeeld dat zij er ‘best iets prikkelends aan [vindt] zitten’ om zomaar, zonder een relatie met iemand te hebben, tegen betaling bijvoorbeeld ‘aan hem of haar te kunnen komen’. Hoewel ze het wel het ‘meest normale’ vindt om seks ‘binnen een relatie te zien’. Ondanks haar kritiek op pornografie zegt ze: ‘Er is altijd een klein stukje van me dat zegt: nou, als ik dat allemaal kon, dan zou ik dat ook wel willen’.

In een artikel onder de kop ‘Knuffeltjesseks en geilheid’ worden door ondervraagde vrouwen ook dergelijke uitspraken gedaan: ‘Vrijen moet voor mij niet alleen aardig, zacht en lief zijn. Spanning, vechten en over grenzen heen gaan zijn minstens zo belangrijk. Onderwerping en overgave hebben voor mij iets heel opwindends (...) Ik heb ook nog zoiets als agressief, bezitterig willen vrijen’.⁴⁴ ‘Ik vind het bijvoorbeeld soms heel lekker om haar [mijn vriendin] een beetje pijn te doen, of andersom, om hard vastgepakt of geknepen te worden’, vertelt een ander.⁴⁵ En tenslotte een derde: ‘Ik hou er nog steeds van van om te knuffelen met iemand; dat heeft vrijen toch een stuk gezelliger gemaakt. Maar soms ben ik ook heel wild en hebberig, dan heb ik zin om te bijten en stevig vast te pakken. Als het alleen maar zacht is, word ik heel ongeduldig, dan houd ik energie over’.⁴⁶ Ook het vrijen los van een relatie of emotionele betrokkenheid bij de ander wordt door de eerstgenoemde vrouw (soms) plezierig gevonden. ‘Jaren wilde ik geen emotionele betrokkenheid met mannen (...) Wel pikte ik in die tijd regelmatig mannen op om er een avond mee te vrijen. Dat is me eigenlijk best goed bevallen (...) Omdat ik geen emotionele betrokkenheid bij die mannen had kon ik ook heel goed voor mijn eigen behoeften opkomen (...) Er zat ook een gevoel van macht bij. Ik deed waar ik zin in had, nam zelf het initiatief en was heel actief’.⁴⁷

Voor dit antwoord geldt eveneens dat men het in discussies niet kan laten bij de konstatering dat sommige vrouwen méér dan ‘zachte seks’ in het kader van een relatie wensen en dat vrouwen seks klaarblijkelijk op verschillende manieren beleven. Een algemene omschrijving van de seksualiteit van vrouwen zal aan deze diversiteit geen recht doen.

44. M. Bots en M. Prinsen, ‘Seksualiteit. Als het alleen maar zacht is... word ik ongeduldig’, in: *Katijf. Tweemaandelijks Socialisties Feministies Tijdschrift*, jrg. 2, nr. 12, 1982, p. 9.

45. Idem, p. 10.

46. Idem, pp. 11-12.

47. Idem, p. 9.

Dekoderen en reorganiseren

Als één van onze respondenten beschrijft op welke manier haar opwinding door pornografie, ondanks haar kritiek erop, tot stand komt, zegt ze: 'Maar op één of andere manier kun je die verhaaltjes ook zo lezen dat je daar afstand van doet, dan vul je ze natuurlijk op je eigen manier in, en als je dat dan wegdenkt (...) hoe zo'n man reageert' (ze stoorde zich vooral aan de superieure houding van mannen in die verhaaltjes). Behalve dat ze afstand neemt tot wat ze leest en aspecten uit de tekst 'wegdenkt', concentreert ze zich op de voor haar 'welgevallige' elementen in het verhaal: 'niet alleen de manier waarop, maar het feit dat ze [vrouwen in pornografie] opgewonden raakten, dat was iets wat mij ook wel iets deed. Dan keek ik ook inderdaad alleen maar naar de manier waarop vrouwen dat beleefden'.

Werd hiervoor verondersteld dat pornografie precies past op de 'pornografiese' fantasieën van sommige vrouwen, hier wordt veeleer het aksent gelegd op de 'bewerking' door vrouwen van pornografie op zo'n manier dat het hen prikkelt. Door aansluiting te zoeken bij de theorie van Simon en Gagnon kan mijns inziens het proces van 'bewerking' door vrouwen van pornografie inzichtelijk worden gemaakt.

Centrale begrippen bij hen zijn 'seksueel skript' en betekenisverlening. In een seksueel skript worden, zoals in het skript voor een theaterstuk of film, de elementen van een seksuele akt aangegeven: met wie, wat, wanneer, waar en waarom. Zo kunnen aktoren, handelingen, situaties, motieven en biologiese reacties een seksuele betekenis krijgen, doordat ze georganiseerd worden in een seksueel kader. De elementen van zo'n skript krijgt iemand aangereikt door de kultuur waarin zij of hij leeft; het seksuele skript van een individu zal echter altijd een zekere idiosynkratie bevatten. Zelfs als de seksuele skripts van mensen overeenkomen in die zin dat ze dezelfde basiselementen bevatten, kunnen deze elementen in de individuele skripts toch verschillend georganiseerd zijn en bovendien in een verschillende betekenisstructuur zijn ingebed.⁴⁸

Naar mijn idee zou pornografie elementen kunnen bevatten die overeenkomen met elementen in de individuele skripts van vrouwen. Bij hen kunnen die elementen echter anders georganiseerd zijn en een andere betekenis hebben dan in pornografie. Als vrouwen erin slagen om elementen los te halen uit hun pornografiese structuur en

48. J.H. Gagnon, a.w., p. 6, en W. Simon en J.H. Gagnon, *Sexual conduct. The social sources of human sexuality*. London (Hutchinson) 1973, p. 23.

betekeniskontekst en deze te reorganiseren en van betekenis te voorzien binnen hun eigen seksuele skript, dan is het mogelijk dat ze seksuele opwinding ervaren door pornografie, terwijl ze daarop tegelijkertijd kritiek hebben.

Zo wordt een derde antwoord zichtbaar op de vraag hoe het mogelijk is dat vrouwen opgewonden raken van pornografiese seksuitbeeldingen, waarin emotionele betrokkenheid of een relatie en tederheid of genegenheid ontbreken. Als pornografie gedekodeerd kan worden en de daaruit losgehaalde elementen ingevoegd kunnen worden in een eigen seksueel kader, kunnen handelingen die in pornografie de betekenis vernedering, objectivering, dehumanisering, 'liefdeloosheid' enzovoort dragen, van andere, voor vrouwen opwindende betekenissen worden voorzien.

Het bovenstaande geeft aanleiding tot een aantal onderzoeksvragen. Is er sprake van een voor vrouwen specifiek seksueel skript? Zo ja, uit welke elementen bestaat het, hoe is het georganiseerd en van welke betekenis is het voorzien? Hoe verloopt zo'n bewerkingsproces? Eveneens zou nagegaan kunnen worden onder welke voorwaarden betekenissen afgebroken kunnen worden en of bepaalde vormen van pornografie makkelijker te dekoderen zijn dan andere. Een van onze respondenten zegt bijvoorbeeld: 'Ik vind foto's en films beslist niet leuk. Nou, het ligt er ook aan (...) Afbeeldingen waarbij alles gefocused is op de genitaliën hoeven niet voor mij (...) Maar verhalen vind ik wat anders. Dat doet een appèl op iets, waardoor ik wel opgewonden kan raken op de een of andere manier. Bij verhalen kun je veel meer fantaseren, dan kun je het allemaal nog mooi houden'. Ook door Hans en Lapouge wordt vastgesteld dat geschreven verhalen de door hen geïnterviewde vrouwen meer aanspreken dan foto's en films.⁴⁹

Wellicht zijn actoren, handelingen, situaties enzovoort in geschreven materiaal minder hecht in een betekenisstructuur gevat en minder strak georganiseerd zodat het loshalen van deze elementen minder moeilijk is?

Tenslotte is een interessante vraag op welke manier betekenissen kunnen worden afgebroken. Meyers, Vink en Prinsen probeerden met hun tentoonstelling 'Pornografika' tijdens de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies in 1981 één methode uit: pornografiese attributen uit hun pornografiese kontekst lichten en 'museaal' tentoonstellen.⁵⁰

49. M.F. Hans en G. Lapouge, a.w., p. 99.

50. Zie A. Vink, 'Beperkt zicht. Reactie op Naber en Weijers', in: *Psychologie en Maatschappij*, 21, jrg. 1982, nr. 4, pp. 606-611.

Uit de boze reacties van bezoeksters zou in elk geval kunnen worden afgeleid, dat pornografiese betekenissen zich sterker aan deze objecten gehecht hebben dan vermoed werd, en dat voor de kritiserende vrouwen een verandering van kontekst en herbenoeming van de getoonde attributen niet voldoende was om de pornografiese betekenis ervan af te breken.

Ten slotte

Van vrouwelijke seksualiteit is, in en mede door de discussie rond pornografie, een beeld ontstaan dat haar contouren ontleent aan de kritiek op pornografie. Dat wat in pornografie ontbreekt, zou juist een kenmerkende omschrijving van vrouwelijke seksualiteit opleveren. Op één punt lijkt dat in elk geval juist: seks gaat in pornografie niet gepaard met tederheid of genegenheid en verschijnt niet in het kader van een relatie of emotionele betrokkenheid bij een partner, terwijl de wens van vrouwen juist daarnaar uitgaat. Vrouwen moeten het mijns inziens echter niet zonder meer bij die konstatering laten, omdat daarmee één aspect van vrouwelijke seksualiteit, zoals dat zich onder maatschappelijke en psycho-sociale invloeden ontwikkeld heeft, te veel wordt vastgelegd en een ontwikkeling van vrouwelijke seksualiteit dreigt te stagneren.

Bezwaarlijker nog vind ik dat het door de kritiek op pornografie opgeroepen tegenbeeld van vrouwelijke seksualiteit gevangen blijft binnen het kader en de termen van deze kritiek. De in pornografie uitgebeelde verlangens, wensen en behoeften worden bovendien gezien als tegengesteld aan die van vrouwen. Dat beperkt het denken over wat vrouwelijke seksualiteit zou kunnen zijn, terwijl er empiriese aanwijzingen voor zijn dat vrouwelijke seksualiteit meer zou kunnen omvatten dan de in dit tegenbeeld voorkomende verlangens, behoeften en wensen. Een te zeer hechten aan dit tegenbeeld belemmert het zoeken naar verklaringen van niet in het beeld passende gegevens. Het denken over vrouwelijke seksualiteit zou mijns inziens dan ook bevrijd moeten worden uit het kader van pornografie.

Met dank aan Marianne Grunell voor het (stilisties) bijschaven van dit stuk.

Debora J. Meijers

Pornografika. Overwegingen bij het feministiese pornodebat

De film *Weggehen um anzukommen* van Alexandra von Grote (1981) heeft niets met porno te maken. De hoofdpersoon verlaat na een gestrande verhouding haar vriendin en gaat op reis om bij te komen. In haar eentje zwerft ze per kampeerauto door Frankrijk, waarbij ze op afgelegen plekken wandelt en overnacht. Al kijkend groeide bij mij het gevoel dat er iets mis moest gaan: ooit moest er toch wel een man opduiken die haar lastig zou vallen. Maar nee, niets daarvan. Op zich gaf de film ook geen aanleiding tot deze verwachting, het ging om hele andere dingen. Evenmin heb ik een beeld van mezelf als bangelijk. Blijkbaar is hier iets anders in het spel: een betekenis, die noch door het bekeken objekt, noch door het kijkende subjekt als zodanig wordt voortgebracht. Problematies...

I. De tentoonstelling Pornografika

Valt er over pornografie nog iets zinnigs te schrijven? Zo langzamerhand hebben alle richtingen hun geluid al laten horen, zou je denken; de posities zijn ingenomen. Toch wil ik het wagen een pen op papier te zetten, met als objekt het feministiese pornodebat zélf, en meer in het bijzonder een aantal vooronderstellingen van waaruit dit debat gevoerd wordt.

Wat mij tot deze poging dreef, was een gevoel van onbehagen ten aanzien van de verschillende anti-pornomanifestaties, zoals die zich de laatste jaren op straat én op papier voordeden. Tegelijk voelde ik me steeds betrokken bij de zaak. Waar 'de zaak' echter uit bestaat, hoe ik me een feministiese houding ten opzichte van porno voorstel, hoe emotionele betrokkenheid en analytische strevingen zich tot elkaar kunnen verhouden, werd voor mij hoe langer hoe problematiser. Intussen kreeg ik de behoefte zelf eens wat met porno te spelen. Behalve dat woede mij de keel ging uithangen, kreeg ik steeds meer de indruk dat deze de blik vernauwt, terwijl het er

toch juist op aan komt dat we goed uit onze ogen kijken.

Zo ontstond de tentoonstelling *Pornografika* (Zomeruniversiteit Vrouwenstudies, Amsterdam 1981), in samenwerking met Jolanda Prinsen en Annechien Vink. Mijn overwegingen ten aanzien van porno én mijn (al veel langer een onderzoeksproject vormende) belangstelling voor *musealisering* kwamen samen. Wanneer voorwerpen van karakter blijken te veranderen zodra ze tentoongesteld worden, zou dat met de voorwerpen van de pornografie ook moeten gebeuren. Vandaar het bijgevoegde motto: 'Voorwerpen die tentoongesteld worden, ondergaan een betekenisverandering, of het nu gaat om een houten lepel uit de middeleeuwen of om een schilderij van Vermeer. In musea vindt dit proces meestal onopgemerkt plaats. Waarom zouden wij niet bewust ermee experimenteren, de voorwerpen van de pornografie museaal verklaren en hen via esthetisering naar onze hand zetten?'

Het nadenken over tentoonstellingsvormen, het uitzoeken en kopen van de spullen en het inrichten van de vitrines bezorgde ons veel plezier, ook al was de oorspronkelijke opzet veel grootser dan zoals het zaaltje in het Bungehuis er uiteindelijk bijstond. Associaties hadden ons voor ogen gezweefd met fossielenkollekties, zoals het Teyler-museum in Haarlem bezit, uitgesteld in mahoniehouten kasten en voorzien van met de kroontjespen geschreven naamkaartjes. Maar ieder zichzelf respektierend museum heeft allang zijn negentiende-eeuwse interieur tot brandhout verwerkt. Met moeite werden twee kleine vitrines geleend en in het voorbijgaan ook nog een reclamezuiltje (model 'peperbus') met verlichting bovenin. De vitrines werden ingericht met feestkondooms (wonderlijke, pastelkleurige gedrochten, door ons aangebracht om lege olijvenpotjes en voorzien van naamkaartjes), verscheidene vibratorsets (in de oorspronkelijke verpakking ogend als keukengereedschap), een paar opmerkelijke fotobladen, alsook een rubriek 'humor' (rijk vertegenwoordigd in elke seksshop en te zouteloos om voorbeelden van te noemen). De reclamezuil besloten we te beplakken met afbeeldingen van bondages.

We hadden niet de behoefte om verklarende teksten aan de tentoonstelling toe te voegen, afgezien van het bovengenoemde motto dat in het festival-programmaboekje van de ZUV stond, en een verwijzing naar een openbare discussie waar we onze bezigheden toelichtten. Het materiaal van de populaire pornografie bestaat voor het grootste gedeelte uit objecten die primair visueel ervaren worden. Daarom wilden we dit materiaal op zijn eigen terrein benaderen en bekomentariëren, namelijk visueel. Door de kondities van het

kijken te veranderen, zou de waarneming zelf kunnen veranderen en een andere betekenisgeving kunnen plaatsvinden. Dachten we.

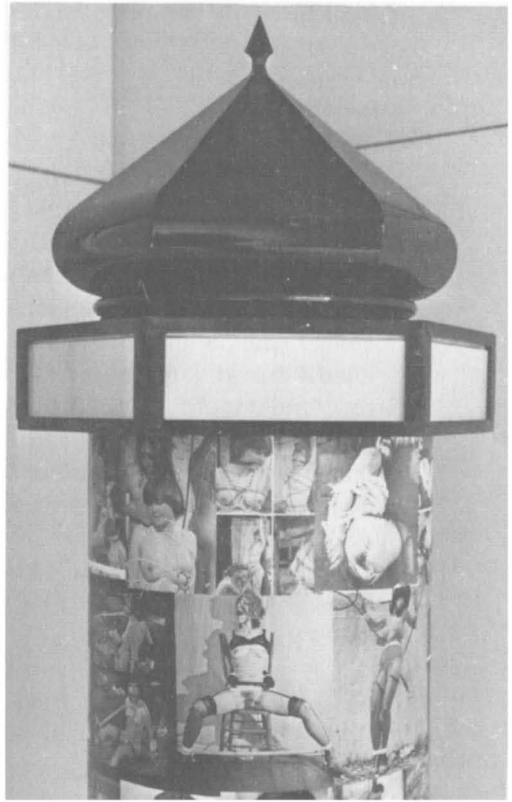
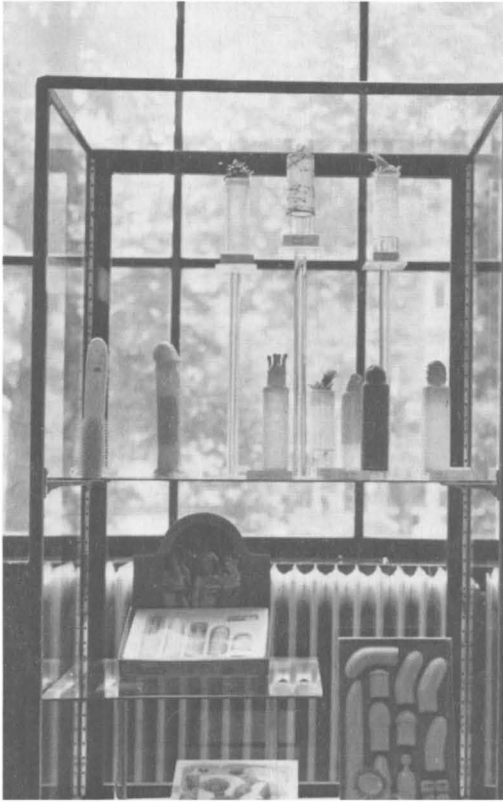
Reakties

‘Enigszins overbodig, zo’n expositie. Je kunt langs de eerste “de beste” (nou ja) sexshop lopen en je ziet hetzelfde’, schreef een bezoeker in het schrift dat we hadden neergelegd. Anderen plakten de vitrines vol met stickers: ‘Frauenfeindlich’, en ‘Porno is vrouwenhaat, verkrachting is vrouwenverachting’. Dat de erupties niet alleen tegen de inhoud van de vitrines waren gericht, maar ook tegen de maaksters van de tentoonstelling, bleek uit de strekking van de overige reakties. Een paar voorbeelden: ‘Ik ben misselijk’ ... ‘duidelijkheid over het hoe en waarom zou op zijn plaats zijn’ ... ‘jullie zijn hardstikke GEK, IDIOOT’ ... ‘ga nou vooral zelf óók nog eens vrouwen individueel confronteren EN WENNEN aan dit sadisme. Doe g.v.d. iets zinnigers dan het reklamemaken en pushen van dit soort praktijken’.

Blijkbaar voldeed (op een enkele uitzondering na) de tentoonstelling niet aan de verwachting die men van een feministiese visie op porno had. Mijns inziens kon deze afkeuring niet volledig aan de – zeker aan te wijzen – onvolkomenheden van de manifestatie worden toegeschreven. Misschien zouden onze overwegingen beter zichtbaar zijn geworden, wanneer de tentoonstelling uitgebreider was geweest en ook zelfgemaakte objecten had omvat, zoals aanvankelijk de bedoeling was. De aard van de reakties deed echter vermoeden, dat überhaupt de *strekking* van de manifestatie werd afgewezen en tot vrouwvijandig werd bestempeld. Het leek dan ook belangrijk het hele gebeuren verder te doordenken. De vraag die me daarbij ging bezighouden, was: aan welke kondities moet een onderzoekster van porno voldoen, om haar vertoog of manifestatie waarde en toepasbaarheid als feministies vertoog te geven? Met andere woorden: wat sluit het feministiese vertoog in en wat sluit het uit?

Benaderingen in porno-onderzoek

Het meeste, zichzelf als feministies begrijpende porno-onderzoek tot nu toe, is empiries sociologies of ideologiekrities van aard. Onder de empiries sociologiese benadering kunnen onderzoeken gerekend worden naar de voorwaarden van produktie, konsumptie en distributie van porno: wie maakt/konsumeert/verkoopt wat, aan wie, hoeveel, waarom, en hoe verhouden zich hierbij de rollen van vrouwen en mannen tot elkaar? Meestal vindt dit onderzoek plaats

ORDER FORM / COMMANDE
 Dealer/Händler/Vendeur/Venditore

TRADEMARK WESTERN GERMANY

PLEASE SEND * S. V. P. ENVOYEZ

☐ Night Finger		No. 1
☐ Hot Dog		No. 2
☐ Desperado		No. 3
☐ Dracula		No. 4
☐ Night Beat		No. 5
☐ Riffelix		No. 6
☐ Alligator		No. 7
☐ Fakir-Lust		No. 8
☐ Pinky		No. 9
☐ Cleopatra		No. 10
☐ Spanish Fly		No. 11
☐ Hell Fire		No. 12

TOTAL AMOUNT ENCLOSED / MONTANT TOTAL INCLUS

Ship to / Expédiez à:

Name/Nom _____

Address/Adresse _____

City/Ville _____
 (Please Print/en caractères moulés s. v. p.)

© 1971

als reactie op de methoden en resultaten van onderzoek door overheidscommissies. Voorbeelden zijn opgenomen in *Take back the night* en in de brochure *Vrouwen tegen porno*. Bij de ideologie-kritische benadering wordt meer naar het materiaal zelf gekeken. Gezocht wordt naar de wijze waarop machtsverhoudingen ‘buiten’ tot uiting komen ‘binnen’ pornografie. Daarbij wordt verband gelegd tussen porno en seksueel geweld, of seksualiteit in het algemeen. *Pornography and silence* van Susan Griffin kan als voorbeeld dienen. Bij geen van beide benaderingen wordt bijzonder ingegaan op hoe de beelden zelf eruit zien. Al helemaal niet staan pornobeelden in hun hoedanigheid van tekens centraal.¹

Op dit aspekt van het feministiese pornodebat zal hier de nadruk liggen. Onderzocht zal worden, hoe in een aantal teksten omgegaan wordt met de problematiek van *de betekenis*. Impliciet blijkt de betekenis van de beelden als bepaalbaar en dus als vaststaand te worden ervaren. Het is alsof men de tekens hun betekenis wil laten ontlenen aan de intentie van een subjekt (of dat nu een individu is, of een sekse), of anderszins aan een oorsprong (bijvoorbeeld de – verkeerde of goede – seksualiteit, het patriarchaat). Opvallend (hoewel niet verbazend) is, dat juist teksten die niet of nauwelijks op de vraag naar het proces van betekenisgeving ingaan, zelf een metafysiese opvatting van betekenis hanteren. Zodra auteurs zich wél specifiek bezighouden met het tekenkarakter van porno, lost het denken in termen van oorspronkelijke, traceerbare betekenissen op (zie R. Coward, maar ook de hier niet verder behandelde teksten van J. Ellis en J. Baudrillard).² In veel teksten blijkt in dit opzicht hetzelfde te gebeuren als bij de ontvangst van de tentoonstelling.

In het hierna volgende zal tevens een poging worden gedaan aan te geven hoe dit postuleren van en zoeken naar de uiteindelijke betekenis verband houdt met een bepaald, in het feminisme overheersend strijdmodel. Dit *dialektiese strijdmodel*, zoals ik het geïnspireerd door J.F. Lyotard wil noemen, werkt met een duidelijk identificeerbaar vijand-beeld en streeft naar de ontwikkeling van een

1. Laura Lederer (red.), *Take back the night. Women on pornography*. New York 1980; ned. bewerking: *Heksennacht*. Amsterdam 1982; *Vrouwen tegen porno*. Amsterdam 1982; Susan Griffin, *Pornography and silence. Culture's revenge against nature*. London 1981.

2. Rosalind Coward, ‘Seksueel geweld en seksualiteit’, in: Karin Spink (red.), *Pornografie: bekijk het maar. Een politiek-feministische visie op seksualiteit*. Amsterdam 1982, pp. 56-70; John Ellis, ‘Pornografie en vrouwenbeelden’, in: *Te Elfder Ure*, 27, jrg. 25, 1980, pp. 236-256; Jean Baudrillard, ‘Stereo-porno’, in: idem, pp. 201-208.

eigen identiteit bij de opposerende partij: vormen van 'aanwijsbaarheid' die veronderstellen dat men in staat is te bepalen *wat* iets betekent.³

De rest van het artikel gaat over de gestalten waarin dit dialektiese strijdmodel met zijn bijbehorende betekenistheorie in het feministiese pornodebat verschijnt. In paragraaf II worden twee artikelen behandeld die geheel functioneren volgens dit strijdmodel (Francine Albach en Annemieke van Bockxmeer).⁴ Dat het model echter ook daar bepalend is, waar het niet zo direkt in het oog springt, blijkt uit paragraaf III. In plaats van een integraal voorbeeld worden hier een aantal kenmerken afzonderlijk aan de orde gesteld, vooral aan de hand van de boeken van Susan Griffin en Angela Carter.⁵

II. De oppositiebeweging door Lyotard gezien als dialekties strijdmodel

Het gaat mij in dit verband niet zozeer om een uitputtende behandeling van de theorieën van Jean-François Lyotard, alswel om het aan de orde stellen van een bepaalde problematiek die mede door hem ontwikkeld is.⁶ Aangezien deze problematiek betrekking heeft op het *verschijnsel kritiek*, lijkt hij me uiterst belangrijk voor het feminisme. Lyotard laat zien dat kritiek, in de zin van oppositie, berust op een model, dat niet in staat is verandering te brengen in de realiteit waarmee we te maken hebben. Het betreft het denkmodel waarbij telkens een *oorsprong* verondersteld wordt, die verhuld wordt door een *masker*, of anders gezegd: een *wezen* dat aan het zicht onttrokken wordt door *schijn*. De kritiek dient dan als middel om deze verhulling weg te rukken, als ontmaskering.

3. Jean-François Lyotard, 'Kleine Perspektivierung der Dekadenz und einiger minoritärer Gefechte, die hier zu führen sind', in: *Das Patchwork der Minderheiten*. Berlijn (Merve) 1977, pp. 7-51.

4. Annemieke van Bockxmeer, Francine Albach, 'Pornografie: propaganda voor vrouwenhaat en seksueel geweld', in: *Feminisme en filosofie, naar een strategie van solidariteit...* Verslagbundel tweede conferentie Internationale School voor Wijsbegeerte, Leusden 1980, pp. 26-40; F. Albach, 'De politiek van het pornografie-onderzoek', in: *Vrouwen tegen porno*, a.w., pp. 61-63.

5. S. Griffin, *Pornography and silence*, a.w.; Angela Carter, *The Sadeian Woman. An exercise in cultural history*. Londen 1979.

6. Hierbij maak ik gebruik van Vincent Descombes, *Modern french philosophy*. Cambridge 1980, vooral pp. 180-186 (oorspr.: *Le Même et l'Autre*. Parijs 1977).

De huidige realiteit echter likwideert letterlijk en stelselmatig alle vaste waarden, en laat daarmee zien dat er *geen oorsprong* meer bestaat van wat dan ook. Er bestaat geen vals masker, want het gezicht dat bedekt wordt door het masker is zelf een masker, dat weer het masker van een ander masker is. Geen feiten, geen eigenlijke betekenissen, alleen interpretaties; geen waarheid, alleen parodie. Er bestaan alleen verhalen, bijvoorbeeld verhalen die het idee van oorspronkelijkheid nieuw leven pogen in te blazen: zie de religie, maar óók de kritiese, door revolutionairen gekoesterde idealen. Deze verhalen hebben met elkaar gemeen, dat ze door de betrokkenen aangezien worden voor de *echte* werkelijkheid, de waarheid. Ze zijn echter niets anders dan waarden, die ingezet worden midden in een proces van waardenverval.

Lyotard ziet geen tegenspraak tussen deze waardenlikwidatie en de telkens hernieuwde inzet van waarden door de kritiek (en door de religie, door de wetenschap enz.). Ze vormen één proces, namelijk een streven om de waardenlikwidatie steeds op te schorten en zodoende de totaliserende positie van de logos te handhaven. Daarom ziet hij er ook geen heil in, de realiteit te bestoken met dergelijke idealen. Eerder wil hij het proces van waardenverval aangrijpen om daarmee óók de oude waarde van de alom-geldigheid van de filosofie, de alles-omvattende waarheidspretenties van de logos te likwideren. Dit perspectief omschrijft hij als actief nihilisme, als versnellen van de dekadentie.

In zijn artikel 'Kleine Perspektivierung der Dekadenz...' gaat Lyotard nader in op een aantal kenmerken van de kritiek.⁷ Kritiek, zo stelt hij daar, is een dimensie van de representatie (voorstelling, vertegenwoordiging, weerspiegeling), dat wil zeggen van een ordening, die altijd een 'buiten' in een relatie tot een 'innerlijkheid' poneert. Daarbij funktioneert de kritiek als het buiten, de periferie, en hetgeen zij kritiseert als het binnen, het centrum. De verhouding wordt gezien als een tegenstelling tussen twee identiteiten, en het proces waarin zij verwickeld zijn, verloopt dialekties: B opponeert A en hoopt op een omwenteling die hun tegenstelling zal opheffen in een nieuwe eenheid. A ervaart de oppositie van B en streeft naar het absorberen van de tegenstelling, eveneens in een nieuwe eenheid.

Er zijn dus twee uitkomsten mogelijk. Ofwel de periferie veroverd het centrum en de kritiek sterft doordat zij aan de macht komt. Ofwel het centrum absorbeert de periferie en gebruikt haar voor zijn eigen doeleinden; in dat geval kan de kritiek nog slechts in de

7. J.-F. Lyotard, a.w. (noot 3).

oppositie gaan, en dus nog re-aktiever worden dan ze al was. In het eerste geval zegt men dat de revolutie is 'ontaard'; in het tweede geval is zij 'verraden'. In beide gevallen blijkt dat zowel de macht als de kritiek volgens hetzelfde patroon hun werking uitoefenen, namelijk dialekties en generaliserend: de eigen identiteit wordt geponeerd door het opponeren van een vijand.

Lyotard erkent dat het voor minderheden erg moeilijk is om een *niet*-kritiese strijd te voeren. Voorwaarde is dat zij zich niet baseren op een identiteit, dat zij 'niet geloven dat de WET en de centrale macht met elkaar identiek of vergroeid zijn; zij zeggen ja tegen een andere ruimte, die uit een patchwork van wetten en zeden (...) zonder centrum bestaat. In dit opzicht zijn ze polytheïsties (...): iedere natie haar autoriteiten, geen enkele heeft universele waarde of een totalitaire roeping.'⁸ De moeilijkheid is, dat men van deze niet-kritiese minderheden nieuwe machten maakt door ze te interpreteren als groepen die een centrale macht tegenspreken. Zodra dit veelvormige, altijd afzonderlijke, singuliere wordt gegeneraliseerd in een protestbeweging en onderworpen aan één beginsel, wordt het een tegenmacht die op de hierboven geschilderde, dialektiese wijze gaat functioneren. In één klap berooft men minderheden zo van hun specifieke kracht. De kracht van het veelvormige bestaat er namelijk in, dat het niet als keerpunt wil optreden op de weg die het Imperium bewandelt; dergelijke bewegingen *gebeuren*.

Lyotard verwijst hierbij naar de griekse Sofisten, die de logika van het afzonderlijke geval huldigden, in plaats van de generaliserende logika van de ene en universele waarheid, zoals die sinds Plato en Socrates heerst.⁹ Het is nu net dit socratisme, dat hij herkent in de op negatie berustende, marxistische kritiek. Het *negatieve* wordt in deze traditie als een overtuigende, opvoedende en actieve kracht beschouwd, die in staat is de massa's tot bewustzijn te brengen en in beweging te zetten. Lyotard zegt boven deze pedagogiek een *affirmatieve* denkwijze te verkiezen. Want de op negatie gebaseerde kritiek hanteert categorieën als 'afwijking' en 'ontaarding', daarmee verwijzend naar een opvatting van de samenleving als een organisme dat naar volkomenheid streeft, maar dat vandaag de dag in een toestand van verval verkeert. De taak van de politiek zou dan zijn, de oorspronkelijke volkomenheid van dit organisme te herstellen. Wat Lyotard hier signaleert, is zo'n poging tot waardenherstel tegen

8. Idem, p. 8.

9. J.-F. Lyotard, 'Ueber die Stärke der Schwachen', in: *Das Patchwork der Minderheiten*, a.w., pp. 73-92.

waardenverval in, waarvan hierboven al sprake was. Hij ziet deze opvatting als een poging het geloof in de waarheid, de totaliteit, de finaliteit van een zin te herstellen. De hang naar dit geloof doet zich voor midden in een proces, waarin inderdaad voortdurend waarden verdwijnen: de moderne maatschappij likwideert alles, en is in die zin revolutionairder dan welke protestbeweging dan ook. Zo blijkt in deze waardendekadentie een dubbele beweging werkzaam te zijn: een voortdurend aarzelen tussen de vernietiging van waarden, het nihilisme enerzijds, en het scheppen van nieuwe waarden anderzijds. Lyotard verwijst hier naar Nietzsche.

De wetenschappelijke askese is een goed voorbeeld van deze dubbelheid: ontwikkeld als wantrouwende en kritiese geest blijkt de wetenschap een hardnekkig vertrouwen te blijven koesteren in de kenbaarheid van de werkelijkheid en in de mogelijkheid dat met deze kennis de kwaliteit van het leven verbeterd kan worden. Zo duurt volgens Lyotard het platonisme voort – in de vorm van het geloof dat er een werkelijkheid bestaat die erop wacht om als object in haar eigenlijke betekenis gekend te worden. Alle kritiek wordt in dienst gesteld van dat uitgangspunt, dat zélf niet ter discussie wordt gesteld. Alles moet getoetst worden, behalve de plicht tot toetsen zelf – die wordt gewoon voor *het denken* aangezien.

Deze dekadentie met zijn dubbele beweging moet volgens Lyotard niet gezien worden als een rottingsproces (dat zou een biologiese eenduidigheid veronderstellen van ‘eens gezond, toen ziek geworden’) en evenmin als een dialekties proces (dan zou het waardenherstel een reactie zijn *op* het waardenverval). Nietzsche wijst op de *gelijktijdigheid* van de beweging die én het nihilisme laat optreden dat tot dan toe achter de waarden verborgen was, èn tegelijk dit nihilisme met andere waarden weer toedekt. Hierdoor wordt de dekadentie steeds opgeschort. Geneesmiddelen, therapieën, filosofie, politiek en pedagogiek spelen hierbij hun dubbelrol. Zij bestrijden ieder op hun eigen manier het kwaad (ziekte, onwaarheid, onrechtvaardigheid, onwetendheid), èn zijn tegelijk op het toneel verschenen met de benoeming van dat kwaad. In één en hetzelfde perspectief wordt ‘besloten’ dat de mensheid ziek is en dat men zich aan haar genezing moet wijden. Tot zover het artikel van Lyotard.

Betrokken op het feministiese pornodebat betekent dit, dat pornografie en de kritiek op pornografie zich niet antitheties tot elkaar verhouden. Het betreft niet twee tegengestelde perspectieven, een onwaar en een waar, maar één beweging waarin een verdwijnen van seksuele waarden en een herstel van geloof in seksuele waarden zich gelijktijdig voordoen. Het dialektiese beeld, als zou het

feminisme zich uit naam van het welzijn van de mensheid of van de vrouwen opstellen *tegenover* de zieke, patriarchale pornokultuur, vertegenwoordigt zo'n poging tot herstel van oorspronkelijke waarden. Dit beeld suggereert immers dat het feminisme een leer is met algemene waarheidspretenties, en dat de pornokultuur een kenbaar objekt is. Dat geen van beide suggesties meer zijn dan ideaalbeelden, blijkt alleen al uit de grote diversiteit en veranderlijkheid in beide 'kampen'. Niettemin speelt een belangrijk - in ieder geval het meest beluisterde deel - van het feministiese pornodebat zich in deze vorm af.

Pornografika en kritiek

Door sommigen is beweerd dat wij met de tentoonstelling een bepaalde manier van kijken aan de bezoekers opdrongen. De manifestatie zou hiermee buiten het kader van de Zomeruniversiteit zijn gevallen, die immers beoogde ieder het hare toe te staan. Uiteraard was de tentoonstelling niet waardevrij, maar de ZUV al evenmin. De discussie moet dan ook niet gaan over de vraag of de blik al dan niet gestuurd werd. Het gaat om de vraag hoe met de gehanteerde waarden omgesprongen werd. Ten aanzien van de ZUV is dit althans in het huidige artikel niet aan de orde. Wat betreft onze bijdrage: we wilden vermijden het ten aanzien van porno gebruikelijke zwart-wit beeld voor te schotelen. In plaats van negatief zijn we affirmatief te werk gegaan. We wilden, zonder verontwaardiging, de voorwerpen en afbeeldingen hun porno-rol laten spelen, alleen in een iets andere omgeving. Deze verandering van omgeving, in combinatie met het expliciete *tentoonstellen*, objectiverde de objekten nog eens extra en maakte ze bekijkbaar als curiositeiten. De veronderstelling was, dat door een dergelijke veresthetisering verandering van betekenisgeving zou kunnen plaatsvinden.

Maar dat bleek niet het geval. Ik denk dat er dit gebeurde. De letterlijke en figuurlijke vreemdsoortigheid die pornografiese voorwerpen en voorstellingen voor de meesten van ons vertegenwoordigen, werden juist door het tentoonstellen ervan geaksentueerd. In die zin had de bezoeker gelijk die wees op de overeenkomst met een seksshop. Ook hier was er een glazen ruit, waarachter een vreemde en tegelijk herkenbare wereld lag uitgesteld, en ook hier stond er een vrouw aan de andere kant van de ruit. Tot zover klopte onze verwachting. Maar wat er vervolgens gebeurde - de woede - bracht een paradoks in ons uitgangspunt aan het licht. Want als betekenisgeving niet te herleiden is tot de intenties van een

subjekt, iets wat hiervóór aan de orde kwam, dan kan een verandering van betekenisgeving ook niet herleid worden tot de intenties van een subjekt. Met andere woorden: hoe mensen naar een tentoonstelling kijken, kan niet of nauwelijks ‘geregisseerd’ worden, in ieder geval niet in een richting die afwijkt van het verwachtingspatroon van de kijkers. Iedereen wandelt er rond met haar bagage op het gebied van porno, seks, tentoonstellingen, feminisme enzovoort, en die bagage beïnvloedt hoe men kijkt.

Wat echter om een nader onderzoek vraagt, is het feit dat binnen een feministies gebeuren (de ZUV) zulke *radikaal verschillende* kijkwijzen bleken te bestaan tussen de maaksters en de meeste bezoeksters van de tentoonstelling. Vaak werd zelfs niet gemerkt dat het ging om een encenering, met name een encenering in het kader van een week over vrouwenstudies. Men zag porno, en dus kwam dezelfde associatieketen op gang als bij het kijken in de etalage van een seksshop, ook al is de presentatie daar anders. En degenen die wél naar de presentatie keken, kwamen tot de slotsom dat nu ook vrouwen zélf ertoe waren overgegaan pornografie te propageren.

Mijn voorlopige konklusie is: in de tentoonstellingskode die gehanteerd was, werd niet de gangbare feministiese anti-pornokode herkend. Dat kwam ten eerste doordat de tentoonstellingskode in het verlengde lag van de pornokode, deze als het ware dóórtrok, en ten tweede doordat de blik niet gedirigeerd werd door de tekst. Door binnen een andere kontekst te spelen met het pornomateriaal zelf én met de gebruikelijke presentatievorm ervan, zonder er pedagogiese teksten aan toe te voegen, werd vermeden dat opnieuw een waarde als waarheid geponeerd zou worden. Maar ogen die gekonditioneerd zijn op het zoeken naar waarheden, zullen ze automatisch overal projekteren: waar ze geen feministiese waarheid herkennen, moet een pornografiese waarheid loeren. Dat nu is het dialektiese strijdmodel. Het blijkt ten grondslag te liggen aan een groot deel van het feministiese pornodebat. Ter illustratie volgen hier een paar voorbeelden.

Voorbeelden van het dialektiese strijdmodel

De basisgedachte in ‘Pornografie: propaganda voor vrouwenhaat en sexueel geweld’ van Annemieke van Bockxmeer en Francine Albach laat zich als volgt samenvatten.¹⁰ We leven in een patriarchaat, een samenlevingsvorm waarin de mannelijke helft van de bevolking de vrouwelijke helft onderdrukt. Dit patriarchaat is ontstaan doordat

10. A. van Bockxmeer, F. Albach, a.w. (noot 4).

de mannen zich boven de natuur en de materie wilden stellen. Ook hun eigen materialiteit probeerden ze daarbij te beheersen, en wel door hem af te schuiven op de vrouwen. Door haar vermogen om kinderen te baren, lenen zij zich er immers bij uitstek voor, om tot natuur gereduceerd te worden.

In het patriarchaat heerst de penis, zo stellen de schrijfsters, en is de seksualiteit altijd uit op geweld en macht over vrouwen. Om deze macht in de praktijk te effectueren, heerst heteroseksualiteit. Maar dat is schijn. Eigenlijk is het patriarchaat een mannenverbond en dus homoseksueel. De heteroseksualiteit dient om de veel openlijker machtsrol die de penis in de homoseksualiteit heeft te verhullen. Met het openlijker worden van de homoseksualiteit toont het patriarchaat de laatste tijd echter steeds meer zijn ware gezicht; een vorm van schaamteloosheid waardoor wij ons niet moeten laten intimideren.

Pornofilms, zo vervolgt het artikel, tonen het homoseksuele karakter van het patriarchaat bij uitstek, en blijken een ideale oplossing voor het uitleven daarvan. Het mannelijke publiek zit gezamenlijk te masturberen in de zaal, zich verbonden voelend met de mannen op het doek in hun seksuele gewelddaden ten opzichte van de vrouwelijke modellen. De konklusie van het artikel is dat mannelijke homoseksualiteit en vrouwenhaat elkaar in stand houden, iets wat zich via pornografie aan ons onthult als de basis van het patriarchaat. Tot zover de samenvatting.

Laat ik nu ingaan op een aantal aspecten van de redenering. Het artikel begint met de konstatering, dat het in pornofilms meestal niet om seks gaat, maar om geweld. Daarna gaat de hele tekst uitsluitend over seks als geweld en geweld als seks, een koppeling die niet onderzocht wordt, al wekt de vraag 'Wat is hiervan de betekenis?' (p. 28) even de indruk. Maar bij verder lezen blijkt dat hier gezocht wordt naar de essentie, die als oorsprong achter de oppervlakte der dingen verborgen is: 'Achter al dit vertoon van sexueel geweld zit een boodschap: sex is niet zomaar iets; het is een teken van overheersing en macht.' Maar wat *maakt* dat seks een teken van macht is? De penis is de grote betekenaar, en daarmee zetten de schrijfsters een denkwijze voort, die ze juist zouden moeten aantasten: 'De penis kan altijd worden ingezet als politieagent om de status-quo te bewaken, om de vrouw naar haar ondergeschikte plaats terug te knuppelen.' (p. 28). Dit riekt naar een geloof in een intrinsieke, van nature afschrikwekkende macht van de penis (let wel: er wordt niet gesproken van de – symboliese – fallus), en vooral van de penetratie. Iedere vrouw heeft een politieagent, namelijk de penis, in huis. 'In de heteroseksualiteit heeft de man immers altijd de macht over de

vrouw.’ (p. 30). Immers? Ja, want het patriarchaat wordt opgevat als een orde waarin de mannen, als intentionele subjecten, en bloc de vrouwen onderdrukken. Het hele artikel heeft zelfs een toon, alsof hier een samenzwering ontmaskerd wordt.

Het beeld van het verschijnsel ‘macht’ dat hier gehanteerd wordt, is er een van boosaardige mannen die knuppels zwaaien. Foucaults theorieën in dit opzicht worden uiterst selectief gebruikt. Niet citeren ze zijn konstatering dat ‘de macht geen institutie is, geen structuur, niet een bepaald vermogen waarmee sommigen begiftigd zouden zijn en anderen niet, maar een naam die men geeft aan een complexe strategie in een gegeven maatschappij’.¹¹ De schrijfsters doen daarentegen observaties als deze: ‘Niet elke coïtus is een verkrachting: want als heteroseksuele sexualiteit altijd zou neerkomen op machtsuitoefening, zou het effect verloren gaan. Het moet ook prettig kunnen zijn voor vrouwen, anders zouden ze er niet zo vaak inlopen. “Macht kan alleen worden aanvaard”, stelt Foucault namelijk, “op voorwaarde dat het een belangrijk gedeelte van zichzelf verbergt. Wil macht succes hebben, dan moet het in staat zijn zijn eigen mechanismen te verbergen”.’ (p. 33)

Wij vrouwen ‘moeten ons niet laten imponeren’ nu het patriarchaat zijn ware gezicht en zijn krachten zo onverhuld gaat tonen (pp. 31, 34). Is er iets wat een *waar* gezicht heeft? Ook het beeld van krachten die onverhuld getoond worden, demonstreert een denken in termen van *schijn* en *wezen*. Een denken dat kulmineert in de theorie over heteroseksualiteit als verborgen homoseksualiteit, die de schrijfsters zeggen te ontleenen aan Luce Irigaray. De sociale, verborgen homoseksualiteit zou verplicht zijn, maar de seksuele, openlijke verboden, omdat daarin de penis, het orgaan van de macht, zou verworden tot louter lustmiddel. Er heerst dus heteroseksualiteit, maar dat is *schijn*. In *werkelijkheid* is onze maatschappij homoseksueel (p. 30).

Maar wat schrijft Irigaray? Zij toont juist dat het de patriarchale orde is, die in termen van schijn en werkelijkheid denkt: men wil de homoseksuele ‘incest’ tot *schijn* maken, en zodoende uitbannen uit wat men de *werkelijkheid* noemt van de heteroseksuele ruil.¹² Wat Van Bockxmeer en Albach doen, is slechts de invulling van deze twee categorieën omkeren; niet tasten ze het denken in zo’n tegenstelling aan. Irigaray heeft het met homoseksualiteit en heteroseksualiteit juist

11. Michel Foucault, *Histoire de la sexualité 1: La volonté de savoir*. Parijs 1976, p. 123.

12. Luce Irigaray, *De vrouwenmarkt. Waren onder elkaar. ‘Mechanica’ van het vloeiende*. Amsterdam 1981, pp. 31-32.

niet over een tegenstelling, maar over een structuur met een ordeningswet (homo) en een rolverdeling (hetero), die wederzijds elkaars voorwaarde vormen. Behalve dat de schrijfsters deze theorie verhaspelen, is hun kritiek erop ook uiterst ongelukkig. Irigaray stelt dat er kortsluiting zou optreden in de commerciële operatie, wanneer mannen zélf als waar gaan functioneren, dus afzien van de noodzaak van een 'exogaam' ruilprodukt (bijvoorbeeld vrouwen). De verheven waarde van de maatstaf, de fallus, zou devalueren, wanneer de penis een gewoon lustmiddel tussen mannen zou worden. De schrijfsters nu bestrijden dit. Volgens hen blijft ook in homoseksuele relaties de penis een machtsmiddel. Ze illustreren dat met een schets van het bij uitstek patriarchale karakter van de homoseksualiteit, gebaseerd op een beschrijving van de gevangenisvariant als prototype: een strijd tussen 'wolven' en 'schapen', met de penetratie als trofee. Inderdaad, hier wordt telkens een man tot 'vrouw' gemaakt, zoals de schrijfsters zelf signaleren (p. 32). Maar dat is nu net niet de homoseksualiteit die Irigaray beschrijft als bedreigend voor de patriarchale ordening.

Het door Lyotard beschreven, kritiese, opposerende standpunt dat in dit artikel heerst, leidt niet tot onderscheidingsvermogen. Het mondt zelfs uit in onverkwikkelijk geklaag. Zo volgt na de verzekering dat de schrijfsters er niet vóór zijn dat mannen homo's in concentratiekampen zetten of fusillieren, een nog misplaatster passage over gevechten tussen mannen onderling die altijd al gebruikt zijn om vrouwen te intimideren: 'Wij moeten dan weer de moeders zijn die het leed dat onze onderdrukkers elkaar aandoen, weer gladstrijken.' (pp. 34, 35)

Hoe is het nu gesteld met de visie op *pornografie* in dit artikel? Uit het feit dat nauwelijks op de beelden wordt ingegaan, maar direkt wordt overgestapt naar het seksuele geweld in het algemeen, kan afgeleid worden dat beelden worden gezien als een direkte afspiegeling van de werkelijkheid. Het artikel gaat over 'de boodschap achter dit vertoon van seksueel geweld', niet over de verbeelding zelf.

Opnieuw komen we het dialektiese strijdmodel tegen in de brochure *Vrouwen tegen porno*. In haar bijdrage 'De politiek van het pornografie-onderzoek' wijst Francine Albach op de bevestigende functie die wetenschappelijk onderzoek dreigt te hebben. Beslissingen worden uitgesteld, doordat politici hun verantwoordelijkheden afschuiven op wetenschappers. Die krijgen de taak om na te gaan of porno schadelijk is. Vroeger gingen politici naar de mis, voordat ze belangrijke beslissingen namen, nu raadplegen ze de wetenschap.¹³

13. F. Albach, a.w. (noot 4).

Als Albach deze parallel konsekwent zou doortrekken, zou ze in de buurt van Lyotards opmerkingen over wetenschap kunnen komen: evenals de godsdienst probeert de wetenschap het reëel plaatsvindende, continue proces van waardenverval op te schorten door waardenherstel. Voor Lyotard geldt dit voor de wetenschap (en de politiek, de filosofie, de pedagogiek) in het algemeen, van welke kleur dan ook, zolang zij blijft geloven in de kenbaarheid van de werkelijkheid, en in het idee dat deze kennis kwaliteitsverbetering van het leven zal opleveren. Albach keert zich tegen een wetenschap die *bepaalde* waarden koestert, en stelt daarvoor in de plaats een wetenschap die *andere* waarden, als was het de waarheid, verdedigt. Aan de basiswaarde van wetenschap tornt ze niet. Deze vitale vooronderstelling (namelijk de kenbaarheid van de werkelijkheid, het vermogen de waarheid te onthullen), die de 'verkeerde' en de 'goede' wetenschap met elkaar gemeen blijken te hebben, wordt überhaupt in de discussies over feministische wetenschap nauwelijks besproken.

In de hier behandelde teksten is de betekenis van de dingen niet alleen bepaalbaar, zij is vaak bij voorbaat al vastgesteld. Dat gebeurt uit strategiese overwegingen: de angst om ingekapseld en geabsorbeerd te worden leidt tot het aanscherpen van de eigen betekenissen als de ware betekenissen, en daarmee tot het aanscherpen van de opposities.

Een goed voorbeeld vormt de discussie in *Vrouwen tegen porno* over de vraag of in het kader van de anti-pornostrijd over erotische fantasieën van vrouwen gesproken mag worden, een discussie die herhaaldelijk uitmond in het pleidooi de strijd te vrijwaren van dergelijke elementen. Volgens dit standpunt worden uitingen en besprekingen van vrouwenerotiek alleen maar door de pornomentaliteit misbruikt. Sommigen vinden wel dat ze mogen plaatsvinden, maar apart, want 'op een antipornodag willen we praten en denken over hoe wijzelf de vieze, vrouwenhatende en onderdrukkende, agressieve, gewelddadige praktijken van de porno-industrie kunnen uitroeien. Voor goed!' (p. 2) Een door *Vrouwen tegen sexueel geweld Amsterdam* ondertekende tekst gaat een stap verder: 'Wij zijn van mening, dat we ons niet met het afbeelden van erotiek bezig moeten houden, omdat daarmee de angel uit de strijd tegen sexueel geweld gehaald zou worden. We laten ons niet afleiden!' (p. 3)

Dat in dit dialektiese strijdmodel de kritiek dagelijks door de macht wordt geabsorbeerd, is evident. De erotische revolutie, of beter gezegd alle pogingen in die richting 'ontaarden' voortdurend. Wie verlustigen zich niet allemaal aan die boekjes over fantasieën van

vrouwen? Het alternatief blijkt binnen dit model het bastion te zijn, met een scherpe scheiding tussen vóór vrouwen en tégen vrouwen. Een voorwaarde voor zo'n constructie is, dat niet te veel nagedacht wordt over dingen die op de poreusheid van de muur zouden kunnen wijzen. Een consequentie ervan is het opvoeren van uitsluitingsmechanismen binnen de eigen gelederen. De kritiek vermomd als macht en dus 'verraden'.

III. Kenmerken van het dialektiese strijdmodel

Na een globale indruk van het dialektiese strijdmodel gegeven te hebben, wil ik in dit hoofdstuk een aantal kenmerken ervan afzonderlijk aan de orde stellen, nog steeds aan de hand van het pornodebat. Die kenmerken zijn:

– De kritiese partij streeft ernaar de eigen identiteit te versterken, zowel van de deelnemers individueel als van de partij als geheel. Eén van de middelen daartoe is het schrijven van de eigen geschiedenis. De strijd, zoals die nu wordt ervaren, wordt in het verleden getraceerd. Van belang voor het versterken van de huidige positie is, dat zowel aangetoond wordt dat vrouwen altijd al onderdrukt zijn, als dat zij zich altijd al verzet hebben.

Vrouwenonderdrukking en vrouwenverzet worden gezien als continuïteiten, als categorieën die door de hele geschiedenis van het patriarchaat heen hooguit een enigszins wisselende vorm hebben aangenomen, maar die qua inhoud steeds hetzelfde zijn geweest. Het veronderstellen van zo'n continuïteit heeft mijns inziens als functie, de ernst van de zaak te bevestigen. Het is het model van de 'Ahnengalerie', een portrettengalerij van het voorgeslacht als ondersteuning van de eigenwaarde. Dit continuïteitsdenken manifesteert zich op allerlei manieren, al naar gelang van het onderwerp waarover het gaat. Zo zijn er veel teksten die alle voorstellingen of beschrijvingen uit het verleden die associaties oproepen met de huidige porno, zonder meer tot voorlopers benoemen. Vooral aan De Sade wordt een ongebroken continuïteit toegeschreven.

– Het duidelijk willen omschrijven van enerzijds de eigen identiteit en anderzijds die van de vijand brengt verder met zich mee, *dat eveneens het objekt waartegen de strijd is gericht, duidelijk moet zijn*. In dit geval zijn dat de pornobeelden. Zij krijgen dan de functie van symbool van het kwaad, of ze worden op mimetische wijze vereenzelvd met de werkelijkheid, wat kan uitmonden in zoiets als een beeldenstorm.

– Daarbij speelt nog een andere vereenzelviging mee, namelijk die van het kijkende subjeet met de afbeeldingen van vrouwen, het identifikatiemechanisme. De gewaarwording, in het eigen lichaam, van pijn en vernedering bij het zien van bepaalde afbeeldingen, roept *de veronderstelling op dat het lichaam een natuurlijke graadmeter is*. Het zit immers zo dichtbij, je voelt het echt zelf. Deze eigen gevoelens vormen de grondstof voor het ontwerp van een ‘oorspronkelijke’ erotiek, dat in het pornodebat vaak als alternatief wordt ingezet. Het in de pornografie gesignaleerde vernederen van de natuur wordt hier omgekeerd: de natuur is de oorsprong waarheen we moeten terugkeren.

Hierna zal eerst worden ingegaan op de interpretatie van beelden, vervolgens op de problematiek van eros als alternatief voor porno. In beide gevallen vormt Susan Griffins *Pornography and silence* het uitgangspunt. Daarna komt het continuïteitsdenken aan de orde, in de specifieke vorm die dit in het pornodebat aanneemt: de vooronderstelling dat een eeuwig en eenduidig verschijnsel, ‘sado-masochisme’, aangewezen kan worden als fundament van de pornografie.

Griffin over het effect van beelden

Een sterk punt in Susan Griffins boek vind ik, dat ze de discussie over de eventuele invloed van porno uit het vaarwater van de statistiese bewijsvoeringen probeert te halen. Ze noemt dergelijk onderzoek wel zijdelings, maar vestigt meer de aandacht op het effect van beelden überhaupt. Waarom, zo vraagt ze zich af, wordt over het algemeen aangenomen dat reclamebeelden wél het gedrag van mensen beïnvloeden, en pornobeelden níet? Trouwens, het vreemde is nu juist, dat tegelijkertijd weer wél een werking aan porno wordt toegeschreven, namelijk het opwekken van seksuele opwindings. In die redenering valt op dat de werking van porno zich blijkbaar tot positieve effecten beperkt: tot geweld zouden deze beelden immers níet opwekken. Kortom ze signaleert een en al tegenspraak (p. 103).

De theorie dat porno geen (negatieve) invloed zou hebben, bestrijdt Griffin met een aantal uitspraken over de relatie tussen (visuele en verbale) beelden en menselijk gedrag. Volgens haar is de macht van beelden over gedrag een eigenschap van de menselijke geest; symbolen en beelden zijn onze denkinstrumenten. We nemen beelden in onszelf op, en worden wat we geloven te zijn. Omgekeerd kunnen we onze gevoelens pas kennen door ze een naam te geven, en

die naam ontlenen we weer aan de cultuur. Dat is een reëel proces. Maar het beangstigende daarbij is volgens haar, dat mensen geneigd zijn zich aan te passen aan het beeld dat anderen van hen hebben. Wanneer we nu in een cultuur leven die er op uit is de natuur te overheersen, heeft dat een specifieke invloed op ons: geleidelijk vervangen we de natuurlijke beelden van onszelf door culturele beelden. We raken gevangen in deze op waan berustende cultuur als in een wereld van spiegels. Beelden transformeren zich tot daden en daden tot beelden, waarbij we niet meer in staat zijn illusie te onderscheiden van feitelijkheid, of onze natuur van de natuur die we verondersteld worden te hebben (pp. 108-110).

Opvallend is dat Griffin hier, ondanks het feit dat ze een soort beeldvorming voorstaat waarbij cultuurbeelden en natuurbeelden elkaar wederzijds bevruchten, toch telkens de prioriteit van de natuurlijke beelden blijkt te veronderstellen. Deze problematiek komt hierna aan de orde in de paragraaf over 'eros'. Hier wil ik in ieder geval de vraag opwerpen, wat we ons bij 'natuurlijke beelden' moeten voorstellen. Waarschijnlijk heeft deze term te maken met Griffins vooronderstelling, dat taal en beeld uiteindelijk gefundeerd zijn in het metaforische karakter van symbolen. Ze zegt daarmee in feite dat ieder symbool een natuurlijke, oorspronkelijke gelijkenis met iets 'werkelijks' behelst. Bijvoorbeeld: kijken naar een ontluikende roos doet je hart opengaan (p. 124). Bij Griffin *krijgt* de roos deze betekenis niet binnen een bepaalde kode (wat impliceert dat hij binnen een andere kode een andere betekenis kan hebben), maar hij *heeft* hem blijkbaar altijd al. Wanneer je vervolgens probeert te bedenken waaraan dit beeld zijn betekenis te danken kan hebben, dan blijft er weinig anders over, dan aan zijn fysieke vorm. Betekenis wordt door Griffin niet herleid tot konventies, maar tot essenties. Het terrein waarop ze zich daarmee begeeft, is riskant. Het herbergt namelijk precies het soort noties waar ze zegt vanaf te willen: de vrouw als omvattend principe, en: de man als penetrerende agressor, om er een paar te noemen.

Al sedert een eeuw wordt door taaltheoretici, in verschillende toonaarden van F. de Saussure tot en met J. Derrida, gekonstateerd dat betekenissen niet op deze manier herleid kunnen worden.¹⁴ Misschien is de taal ooit eeuwen geleden metafories van aard geweest, tegenwoordig zijn metaforen eerder stijlmiddelen waarmee gepoogd wordt een verloren gewaande eenheid te herstellen, dan

14. Zie o.a. E. Berns, S. Ysseling, P. Moyaert, *Denken in Parijs. Taal en Lacan, Foucault, Althusser, Derrida*. Alphen a.d. Rijn/Brussel 1979.

verwijzingen naar een oorsprong. De roos wordt kunstmatig gekweekt als betekenaar van onze romantiese gevoelens. En roos plus gevoelens worden op hun beurt betekend door de dichotomie natuur-kultuur. Iemand kan van rozen houden en bij hun aanblik allerlei stimulerende associaties krijgen, dat is het punt niet. Waar het om gaat is dat hieraan geen metafysische opvattingen ten aanzien van het verschijnsel betekenis ontleend moet worden.

Rosalind Coward besteedt, als één van de weinigen in het pornodebat, aandacht aan de wijze waarop beelden betekenis produceren. De betekenis van bijvoorbeeld een foto ‘ontstaat uit *de wijze waarop verschillende elementen worden gekombineerd*, hoe het tafereel is afgekaderd, welke belichting is gegeven, door *de manier waarop deze elementen worden samengevoegd*. De betekenis van een objekt kan totaal veranderen door een bijschrift toe te voegen, door er een ander objekt naast te plaatsen (middels montage), door de foto op verschillende manieren af te snijden. Een visueel beeld heeft met andere woorden net zoals taal geen intrinsieke betekenis.’ Verder wordt de betekenis van het beeld bepaald door de kontekst en het veronderstelde gebruik. We zouden het bijvoorbeeld akseptabel vinden dat een foto van een naakt kindje wordt vertoond, maar protesteren als een kiekje van een naakte jongedame trots van hand tot hand gaat op een familiebijeenkomst, aldus Coward.¹⁵

Aangezien er geen intrinsieke betekenis in een voorstelling van seks of van naaktheid besloten ligt, is het volgens haar niet toereikend wanneer de feministische kritiek zich op pornografie zonder meer richt. Coward vindt porno zelfs een verkeerd gekozen strijdpunt en pleit voor een nauwkeurig onderzoek naar seksisme op het nivo van voorstellingen in het algemeen. Onderzocht moet worden hoe voorstellingen zijn samengesteld en door welke stelsels van betekenissen, kodes, ze zijn omringd. Sommige vrouwen hebben bijvoorbeeld bezwaren tegen fragmentering – dat wil zeggen de tendens in porno, maar ook in reclame, om de aandacht te concentreren op delen van een vrouwenlichaam – omdat deze voorstellingswijze niet ‘de hele persoonlijkheid’ laat zien. Maar Coward is ‘niet overtuigd door het argument dat een seksuele reactie alleen mag worden opgewekt door “de hele persoon”, en moet nog een betere reden horen waarom het verkeerd is plezier te beleven aan voorstellingen van lichamen of zelfs aan “stukjes” van voorstellingen van lichamen.’ Het heeft geen zin de kritiek te richten op ‘fragmentering’ zonder meer. Gekeken moet worden hoe die

15. R. Coward, a.w., p. 60.

fragmentering in het beeld is ingepast en in welke kontekst het beeld funktioneert.¹⁶

Cowards artikel kan gelezen worden als een kritiek op Griffins essentialisme. Het vervalt niet in de metaforiese denk- en kijkwijze van de laatste, die zelfs zover gaat dat ze pornografiese afbeeldingen van vrouwenlichamen ziet als metafoor voor *alle* vrouwenlichamen (p. 111). Dit veronderstelt ten onrechte dat gesproken kan worden van *het* vrouwenlichaam, of hoogstens van twee vrouwenlichamen, namelijk het pornografiese en het natuurlijke. In de volgende paragraaf kom ik hierop terug. Daar worden voorstellen weergegeven voor een visie op het lichaam als meervoudig, namelijk als konstruktie binnen uiteenlopende diskursieve en beeldende praktijken.

Belangrijk in Griffins boek is de nadruk die ze legt op pornobeelden als *praktijk*. Maar ook hier weer staat haar redenering in het licht van een zoeken naar een uiteindelijke betekenis. De beelden die ons omringen en doordringen, ook de pornobeelden, zijn niet *slechts fantasieën*, zo merkt ze terecht op, en ook niet *slechts een weergave* van bepaalde handelingen. Pornobeelden zijn zélf een gebeuren, een praktijk (p. 83). Zij vervolgt haar redenering echter zo: Deze fantasieën zijn een wapen in de strijd tegen de natuur. De pornografie voert een beeldenoorlog, waarbij zij steeds opnieuw probeert de realiteit te vervangen door waanbeelden. Maar de weg loopt daarbij telkens opnieuw dood: door de beelden die de pornograaf gekreëerd heeft om de natuur te vernederen, roept hij de natuur juist in zijn bewustzijn op (in de vorm van behoefte aan seks). Dat komt volgens Griffin doordat alle beelden, symbolen en metaforen, zoals we al zagen; in oorsprong van de natuur afkomstig zijn (p. 67). De werkelijkheid (een begrip dat ze afwisselend met het begrip natuur gebruikt) zal de waan uiteindelijk altijd vernietigen. De natuur zal de geest altijd terugvoeren naar de werkelijke, pijnlijke ervaring die hij probeert te verdringen (in dit geval: behoefte aan liefde en de ervaring dat die liefde je onthouden kan worden). De pornograaf wordt dus overwonnen door zijn eigen beelden. Ze wekken het verlangen dat hij nu juist de baas wil worden steeds weer op. Hieruit wordt door sommige theoretici gekonkludeerd, aldus Griffin, dat het inherent is aan beelden en symbolen dat ze altijd tekortschieten. Maar volgens haar is de werkelijke reden waarom deze beelden er niet in slagen het verlangen afdoende te bevredigen, gelegen in het feit dat het hier gaat om waanbeelden. We zijn

16. R. Coward, a.w., p. 65.

blijkbaar vergeten, zo stelt ze, dat een beeld en de werkelijkheid elkaar ook kunnen weerkaatsen, en dat dergelijke beelden ons helemaal niet hoeven teleur te stellen, ons integendeel zelfs kunnen verrijken (pp. 124, 125).

Omdat Griffin blijft volhouden dat alle beelden in hun metaforiese karakter uiteindelijk teruggaan op natuurlijke betekenissen, moet zij het in dit opzicht wel oneens zijn met Lacan. Ze noemt hem niet, maar verzet zich wel tegen de – toch bij uitstek door hem uitgewerkte – theorie dat symbolen altijd onbevredigend blijven. Lacan stelt dat de relatie tussen betekenaar en het betekende formeel gezien overeenkomt met de relatie tussen het symptoom en de onbewuste inhoud bij Freud, en dat derhalve geen enkele betekenaar op zich een vaste, eigenlijke of oneigenlijke betekenis heeft.¹⁷ Geen enkele betekenaar is in staat om het tekort van een eigenlijke betekenis op te vullen. De ervaring van dit tekort, het nooit bevredigde verlangen, wordt gezien als inherent aan de (onze?) taal. Je kunt je afvragen of een andere taal mogelijk is; Griffins voorstellen leiden daar volgens mij echter niet toe.

Voor Griffin is de relatie tussen het symptoom en de onbewuste inhoud eenduidig vast te stellen, zoals blijkt uit haar verklaring van porno als symptoom van ziekte, en haar ideeën over genezing door herinnering, die ze formuleert als kritiek op de niet ongebruikelijke opvatting dat porno impotentie kan genezen. Als beweerd wordt dat porno seksuele opwinding teweegbrengt, zelfs in staat is mensen hun seksuele gevoel terug te geven, zegt dat volgens haar iets over de konventionele opvatting van seks. Blijkbaar vereist deze seks vernedering en gevoelloosheid. Deze vereisten ziet ze vervolgens als symptomen die een ziektebeeld vormen en die gelezen kunnen worden zoals Freud een lichamelijke verlamming las, namelijk als metafoor voor een emotionele verlamming. Genezing, zo stelt ze, kan alleen plaatsvinden doordat de betrokkene zich de oorzaak van deze emotionele verlamming herinnert, in dit geval het proces van uitbanning van gevoel. Genezing *door* porno is dus onzin, want porno is nu juist een onderdeel van de kwaal zelf, want uitbanning van gevoel. Porno is een zichtbaar gemaakte waanvoorstelling en toont als zodanig hoogstens de symptomen van de ziekte.

Voor Griffin is de verhouding tussen porno en de heersende

17. Paul Moyaert, 'Jacques Lacan: begeerte – taal – subjectiviteit', in: *Denken in Parijs*, a.w. (noot 14), pp. 45-47: 'Het symptoom is niet de uitdrukking van een betekenis die op zichzelf reeds voorhanden zou zijn in het onbewuste; zijn betekenis is altijd reeds verschoven en verdicht in en door andere onbewuste inskripties.'

seksualiteit er dus een van symptoom tot ziekte, van gevolg tot oorzaak. De – verkeerde – seksualiteit is in één adem de ziekte, de oorzaak en de eigenlijke betekenis van het teken pornografie. Het betekende (de pornografiese geest) blijft zich niet terugtrekken, evenmin als bij Van Bockxmeer en Albach. De betekenaars (de porno) betekenen deze geest afdoende, en geven ons er dus voldoende inzicht in. Blijkbaar schieten de pornotekens *niet* tekort, wanneer naar hun betekenis wordt gezocht! Griffin meent immers langs de weg van de herinnering een eigenlijke betekenis te kunnen vinden: de verkeerde seksualiteit, en zoals hierna zal blijken, de goede als keerzijde daarvan, namelijk *eros*.

Het ontwerp van een oorspronkelijke erotiek

Al eerder in dit artikel is sprake geweest van het begrip erotiek. Toen ging het om de opvatting binnen *Vrouwen tegen porno* dat discussies over vrouwenerotiek de aandacht zouden afleiden van de akties. In de wat uitvoeriger publikaties over porno wordt juist wél aandacht besteed aan eros en erotiek. Doorgaans gebeurt dat als alternatief voor porno, aan de hand waarvan getoond kan worden dat vrouwen die tegen porno zijn, daarom nog niet tegen lichamelijke en seks zijn. Behalve dat daarmee de veel gehoorde aantijging ‘dat het toch maar om een stel preutse feministen gaat’ bestreden kan worden, zijn deze discussies bedoeld als poging een seksualiteit te ontwikkelen of te ontdekken, die meer de behoeften van vrouwen zou weerspiegelen. Dit ontwerp van ‘eros’ wil ik nader bekijken, ook hier weer met het boek van Griffin als uitgangspunt.

Voor Griffin is eros het huwelijk tussen geest/kultuur enerzijds en lichaam/materie/natuur anderzijds, de twee polen die de pornografiese geest zo wanhopig van elkaar probeert te scheiden. Een poging tot scheiding die overigens nooit kan slagen, want het door de geest verdrongen lichaam zal zich steeds weer doen gelden. Zoals we hiervoor al zagen, roept de pornograaf door de beelden die hij kreëert om de natuur te vernederen, die natuur juist op in zijn bewustzijn. Het verlangen naar eenheid blijft dus zelfs door de porno heen schemeren, als een tot zwijgen gebrachte, vergeten wetenschap dat cultuur voor ons natuur zou kunnen belichamen, en dat waar we afgeschrikt worden door de kracht van de natuur, de cultuur als bemiddelaar zou kunnen optreden. De cultuur zou zo van onze geest en ons lichaam de heilige lokatie kunnen maken die *ervaring* transformeert in *betekenis*. ‘Culture revealing nature’ zou in de plaats kunnen komen van ‘culture’s revenge against nature’. De herinnering aan een oorspronkelijke heelheid sluimert volgens Griffin in iedereen,

en is niet uit te wissen. Iedereen weet door deze herinnering en ook door dromen en mythen, dat niet buiten maar in de materie de betekenis van het universum aanwezig is. Die herinnering stamt uit onze ervaringen als kind. Het kind is nog niet verdeeld in een lichaam en een geest, voelen en denken gaan nog in elkaar op, kortom het kent nog eros (pp. 71, 74, 75). Op het eerste gezicht lijkt het of Griffin met het begrip eros inderdaad de tegenstelling tussen natuur en cultuur overstijgt, maar bij nadere beschouwing blijkt haar betoog er een onderdeel van te blijven vormen. Ik hoop dat in het volgende te verduidelijken.

Griffins redenering komt er in het kort op neer, dat een oorspronkelijke eenheid verondersteld wordt, die verstoord wordt door onze cultuur. Ze konkludeert hieruit niet dat alle cultuur slecht is. Er is ook goede cultuur, namelijk die welke de natuur weerspiegelt. De natuur is er dus eerst: er is iets wat weerspiegeld kan worden. De uitspraak 'Eros is natuur onthuld door cultuur' is nog zo'n teken dat de natuur als voorafgaand aan de cultuur wordt beschouwd. Er is iets dat op onthulling wacht. De activiteit van het 'onthullen' speelt trouwens in heel het boek een grote rol. Steeds heerst het neoplatoonse beeld van de westerse beschaving als een zieke korst waaronder, verborgen in de diepte, een gezonde kern sluimert. Aan ons is het om deze kern weer naar de oppervlakte te brengen.

Om de kunstmatigheid van de pornografiese cultuur beter zichtbaar te maken, haalt Griffin het boeddhisme aan: daar wordt geen scheiding tussen cultuur en natuur gemaakt, alles is vervuld van geest (p. 72). Ook in het westen bestaan mensen, kunstenaars met name, die pogingen doen de kloof te helen. Ze noemt Franz Marc, Rainer Maria Rilke, en ook Oscar Kokoschka, die overigens evenmin als de anderen in zijn pogingen slaagt. Zijn opmerking over 'de zaligheid van zelfverminking, tot je jezelf weer vond' verraadt volgens haar, hoezeer zijn verlangen naar heelheid nog botst met zijn gevangen zitten in het dualisme lichaam-geest. Griffin noemt dit het centrale konflikt in onze cultuur, en de voorwaarde voor het sado-masochisme als fundament van de pornografie (p. 75). Ergens anders schrijft ze: 'Men kan de geschiedenis van de hele beschaving beschouwen als een strijd tussen de kracht van eros in ons leven, en pogingen van de geest om eros te vergeten.' (p. 255).

In zekere zin is Griffins begrip eros vergelijkbaar met het begrip androgynie. Ook daarbij wordt de opheffing van een tegenstelling vaak voor een oorspronkelijke staat van gelukzaligheid aangezien, in plaats van als een histories motief dat zich gelijktijdig voordoet met

een historische splitsing. Heel duidelijk blijkt dat, wanneer zij de romantiese liefde van Tristan en Isolde 'eros' noemt: 'Tristan en Isolde wilden liefhebben met lichaam en ziel, en overtraden daarmee de wet' (p. 76). Ja, maar de wet en de overtreding horen bij elkaar. Alleen een cultuur die het heeft over de *splitsing* van lichaam en ziel, kan hun *vereniging* thematiseren. Je zou nog een stap verder kunnen gaan en zeggen dat ook porno en eros elkaar veronderstellen. Deze dualiteit, evenzeer produkt van het denken in tegenstellingen als het duo lichaam en geest, houdt eveneens zichzelf overeind door één van beide polen als méér waar dan de andere te poneren. Die waarheid wordt gestaafd door benadrukking van haar oorspronkelijkheid: een oorsprong die gezocht wordt in de kindertijd zowel van de individuele mens als van de mensheid in haar geheel, in niet-westerse beschavingen, of in het (kollektieve) onbewuste.

Nu gaat het mij er niet om, de konstatering van bepaalde verschillen tussen kinderen en volwassenen of tussen boeddhisten en christenen aan te vechten. Waar het om gaat is de veronderstelling aan de tand te voelen als zouden de waarden van de enen meer waar zijn dan die van de anderen, en als zouden ze daarom de rol van uiteindelijke betekenaar van de rest verdienen. Griffin gaat niet zover, dat ze *de* cultuur afwijst. Maar ze maakt wel een vreemde manoeuvre, wanneer ze stelt dat er twee soorten cultuur zijn, namelijk die welke op waan berust en die welke de natuur weerspiegelt. Ze zet überhaupt tamelijk gemakkelijk de kwalifikaties waar en onwaar, gezond en ziek tegenover elkaar. Nu kan iemand alleen maar in dergelijke begrippenparen denken, wanneer ze tevens ergens een laatste instantie vastlegt, een uiteindelijke, 'herkomstloze' betekenaar die hen betekenis verleent. Bij Griffin funktioneert de gedachte van een oorspronkelijke eenheid 'eros' als zodanig, een eenheid waaraan, zoals we zagen, het lichaam ons herinnert.

Beverly Brown en Parveen Adams konstateren dat in veel feministiese teksten een terugkeer naar het (vrouwelijk) lichaam wordt bepleit.¹⁸ Dit denken berust volgens hen op het veronderstellen van een oorsprong, die buiten het maatschappelijke wordt gelokaliseerd. Een dergelijke externe ruimte bestaat echter niet, tenzij als konstruktie, en wel als gekonstrueerde keerzijde van een al bestaande maatschappelijkheid. Zij verwerpen *beide* termen

18. Beverly Brown, Parveen Adams, 'Het vrouwelijk lichaam en de feministiese politiek', in: *Te Elfder Ure* 27, a.w., pp. 151-164. Opmerkelijk is, dat zij als voorbeelden bij uitstek Luce Irigaray en Julia Kristeva behandelen. De vraag in hoeverre dit terecht is, vergt een verhandeling op zich.

van het in deze zaken gehanteerde begrippenpaar: zowel het natuurlijke, als de tegengestelde notie van het maatschappelijke als vervorming van het natuurlijke. Ten overvloede voegen zij eraan toe, dat het hen er niet om gaat louter vast te stellen, dat het lichaam en het natuurlijke *slechts* gekonstrueerd zijn. Van belang is juist, te onderzoeken welke functies deze konstrukties hebben in een bepaald vertoog.

Een tweede vooronderstelling die Brown en Adams in feministiese teksten over het lichaam signaleren, blijkt net als deze eerste bij Griffin aanwijsbaar: het lichaam wordt gelokaliseerd als een oord van macht en weten. Dit leidt ertoe, zo stellen zij, dat men een oorspronkelijke eenheid van denken en handelen aanneemt en vervolgens het proces waarin het lichaam en de geest gescheiden worden, schildert als onderdeel van een algemeen vervreemdingsproces. Zij herinneren eraan, dat het lichaam van oudsher als hartstochtelijk, ervaringsgericht en natuurlijk tegenover de geest, wil of intentie gesteld is, die dan rationeel, diskursief en kunstmatig zou zijn. Maar, vervolgen Brown en Adams, 'wanneer de gangbare hiërarchie van intentie boven lichaam wordt *omgekeerd*, zet men het lichaam op de troon om zijn tot dusver gesmade vermogens te verheerlijken. Deze omkering levert echter niets nieuws op: ofwel de ervaring zal een hogere status krijgen, maar nog steeds worden gedefinieerd als passief en onvolledig, ofwel het lichaam zal eenvoudig die eigenschappen toebedeeld krijgen, die eerder aan de intentionaliteit werden toegeschreven: het zal "een eigen geest" hebben'.¹⁹

Is dit laatste wat bij Griffin gebeurt met 'culture revealing nature', en met haar verwijzing naar kulturen die de materie als bezield ervaren? Zeker is, dat Griffin pleit voor een kultuur die het vrouwelijk lichaam 'zijn eigen taal laat spreken'. Dat blijkt uit wat ze schrijft in verband met Marilyn Monroe. Om de tragiek van haar leven te begrijpen moeten we, aldus Griffin, teruggaan naar een punt vóórdat de mannelijke psyche tot ons begon te spreken. Monroe moet om te beginnen ooit een eigen persoon hebben gehad, anders zou ze later niet iets gemist hebben. Om dit door make-up en sexy lingerie gemaskeerde lichaam onbevangen te benaderen, stelt Griffin voor het tegemoet te treden alsof we 'uit de ruimte komen'. Vol zelfvertrouwen zouden we dan in staat zijn door het bedrog heen te kijken, het masker af te pellen en alleen op het lichaam te reageren. Terwijl we deze vrouw leren kennen, nemen we bovendien een aspect

19. B. Brown, P. Adams, a.w., p. 161 noot 5.

van onszelf terug dat ons ontstolen was. Monroe zelf was echter afgesneden van de waarheid die haar lichaam haar had kunnen geven.

Ook hier is het niet mijn bedoeling, te bestrijden dat Monroes lot tragies was, en dat daarbij de manier waarop haar lichaam gekonstrueerd werd een grote rol speelde. Maar het punt is nu juist, dat iemand die dit aan de orde wil stellen, niet aan moet komen met de voorstelling, als zou een ander lichaam echt, natuurlijk, waarheid, kortom *niet* gekonstrueerd zijn. De visie van Brown en Adams biedt hier – letterlijk – meer perspectieven: *het* lichaam bestaat niet. Het gaat telkens om een ander lichaam, al naar gelang de diskursieve en beeldende praktijken waarin het gekonstrueerd wordt. Wat onderzocht moet worden, is niet het pornografiese zoals zich dat van het natuurlijke onderscheidt, maar de wijzen waarop, en de kontekst waarin telkens verschillende lichamen gekonstrueerd worden.

In dezelfde sfeer liggen Griffins opmerkingen over make-up als een vals masker en kleding die ‘inherent lelijk’ zou zijn (p. 207). Ze verraden een zoeken naar objektieve criteria voor de zichtbaarheid van het kwaad. Ook hier blijken de tekens uiteindelijk steeds een vaste betekenis toebedeeld te krijgen. Ze propageert dit zelfs, en wrijft nu juist de pornografiese geest aan dat deze ‘ons vertelt dat het zoeken naar betekenis zinloos is’. Zij is het dan ook oneens met Susan Sontag die in ‘The pornographic imagination’ *l’Histoire d’O* literaire kwaliteiten toeschrijft.²⁰ Volgens Sontag echter wordt in dit verhaal nu net de splitsing tussen ziel en lichaam gethematiseerd, in de lotgevallen van O. die een ontwikkeling doormaakt waarin ze gelijktijdig sterft als menselijk wezen en haar vervulling vindt als seksueel wezen. Het verhaal gaat over de grenzen waar voorbij de menselijke identiteit en subjektiviteit oplossen. Het is niet verwonderlijk dat Griffin het oneens is met deze zienswijze (pp. 226, 228). Stelt Sontag niet juist het twijfelachtige onderscheid tussen ‘natuurlijke’ en ‘obscene’ seksualiteit aan de orde? En daarmee de vooronderstelling dat een oorspronkelijke eenheid bereikt kan worden door de samensmelting van twee tegengestelden (natuur – cultuur, lichaam – geest, objekt – subjekt)? Ze beroept zich op de traditie van De Sade, Lautréamont en Bataille, en moet daarmee Griffin wel kippevel bezorgen.

Het verlangen dat door Griffins boek speelt, is in feite het verlangen terug te keren naar een stadium, waarin subjekt en objekt nog niet gescheiden waren. Maar door deze historische deling niet te

20. Susan Sontag, ‘The pornographic imagination’, in: *Styles of Radical Will*, Londen 1969, pp. 35-74.

erkennen, iets wat Sontag wél doet, miskent ze de reikwijdte ervan tot in haar eigen theorie.

Denken in termen van continuïteit: het sado-masochisme

‘Een humanisme dat *l’Histoire d’O* en de ideeën van de Markies de Sade heeft verdedigd als radikale kunst en politieke filosofie; dat niet ziet hoe hun steeds terugkerende thema’s – het door geweld reduceren van vrouwen tot gehaat vlees, letterlijk tot uitwerpselen – zowel de voorboden zijn van, als hun weerslag hebben op de holocaust, de siberiese slavenkampen, de wreedheden in Vietnam, Iran, Chili, of waar ook maar verder geprobeerd is, vaak met succes, de ziel de nek om te draaien.’ (Adrienne Rich)

‘Sade die onlangs is herrezen als filosoof en revolutionair (...).’
(Florence Rush)

‘De pornografen van nu en van vroeger, beeldend en literair, populair en aristokraties, verkondigen allen hetzelfde: eroties genoeg voor mannen wordt ontleend aan en gebaseerd op de barbaarse vernietiging van vrouwen. Zoals de meest geëerde pornograaf ter wereld, de Markies de Sade (door mannelijke geleerden ‘de Goddelijke Markies’ genoemd), in een van zijn meest beheerste ogenblikken schreef: “Er is geen vrouw op aarde die ooit reden gehad zou hebben zich over mijn diensten te beklagen, als ik er zeker van geweest zou zijn haar na afloop gedood te kunnen hebben.” De erotisering van moord is de essentie van pornografie.’
(Andrea Dworkin).

Met deze citaten uit *Take back the night*²¹ zijn de drie hoofdaspekten gegeven: De Sade wordt ten onrechte tot filosoof verheven, De Sade is het prototype van de pornograaf, en zijn aktualiteit wordt nog extra benadrukt door een historische continuïteit te suggeren tussen zijn ideeën en recente oorlogsmisdaden. In *Pornography and silence* werkt Susan Griffin deze opvattingen uit. Ik wil echter in dit verband als voorbeeld *The Sadeian woman* van Angela Carter aanhalen, dat immers specifiek over verbanden tussen porno en De Sade gaat.²² Een aantal passages uit dit boek zullen bezien worden in het licht van een denken in termen van juist *diskontinuiteit*, namelijk dat van Michel Foucault.²³

Met het benadrukken van diskontinuiteit gaat het mij erom, de aandacht te vestigen op het gegeven dat *onderdrukking* als

21. L. Lederer, a.w., pp. 318, 76 en 288.

22. A. Carter, a.w. (noot 5).

23. M. Foucault, *De woorden en de dingen. Een archeologie van de menswetenschappen*. Baarn z.j. (oorspr. Parijs 1966)

tegenhanger van *bevrijding* pas in de negentiende eeuw de gestalte heeft aangenomen waarin wij dit verschijnsel sindsdien kennen. Dat betekent niet dat vóór die tijd vrouwen en mannen gelijke macht gehad zouden hebben, maar dat *gelijk, verschillend, macht*, kortom het hele begrippensysteem samenhangend met de verhoudingen tussen mensen vóór die tijd andere betekenissen had. Het zijn juist die wisselende betekenissen die onderzocht moeten worden.

Om dit te illustreren richt ik me op de breuk tussen De Sade en de ‘moderne’ seksualiteit, die parallel loopt aan het onderscheid dat Foucault ziet tussen het episteme van de representatie (17de/18de eeuw) en het episteme van de mens (19de/20ste eeuw). Aan de hand van Carters boek wil ik laten zien wat het verschil is tussen Foucaults visie en de in het feminisme gangbare De Sade-opvatting die sadisme, pornografie en fascisme op één, tijdloze noemer brengt. Merkwaardigerwijs wordt De Sade daar gezien als afbreker van waarden die pas ná hem ontstonden, met name van de ‘menselijke’ seksualiteit. In deze De Sade-receptie worden zodoende de waarden van de huidige recipiënten als absoluten gehanteerd, doordat niet wordt gelet op verschillen tussen de kodes, waaraan gelijk gewaande verschijnselen betekenis ontleen.²⁴ Ook hier wordt, net als bij de

24. Ook Gilles Deleuze laat dat zien in zijn *Sacher-Masoch. An interpretation*. Londen 1971. Deleuze heeft het vooral over de vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan de koppeling van sadisme en masochisme in één begrip sadomasochisme. Zijn onderzoek richt zich daarbij tegen de psychoanalytische theorie en praktijk; mij is het hier vooral begonnen om de relevantie van zijn redeneringen voor het feminisme. Griffin gebruikt de begrippen sadisme en sadomasochisme door elkaar heen, en samen vormen ze één van de fundamenteën van haar theorie. Net als voor Carter betreft het voor haar een afwijking van een oorspronkelijke, harmonieuze situatie. De veronderstelde koppeling van sadisme en masochisme speelt een rol bij dit oorsprongsdenken. Zij berust namelijk op een denken in termen van elkaar tot een oorspronkelijke eenheid aanvullende tegenstellingen, m.a.w. op het dialektische denken. De sadist zou een masochist nodig hebben en omgekeerd; en de sadist zou zijn eigen masochist zijn en omgekeerd. Deleuze laat zien dat sadisme en masochisme twee dermate verscheidene structuren zijn, dat een koppeling in één persoon of in één ritueel niet kan bestaan. Hij doet dat door de teksten van De Sade en Masoch te analyseren, de enige methode volgens hem om afstand te nemen van de vastgeroeste symptomatologie, die sinds het midden van de 19de eeuw het syndroom sadomasochisme heeft gekonstrueerd. Uit zijn analyses blijkt dat Masochs teksten de kenmerken van het dialektische denken vertonen, terwijl die van De Sade doortrokken zijn van een universele, analytische Rede. (Zie ook Foucault over De Sade, hierna.) Zo ook vertonen sadisme en masochisme een totaal verschillende structuur. Zowel psychoanalytici als feministen blijken De Sade in hun eigen, dialektische denkraam te plaatsen. Dat is vertroebelend, want het verhindert het zicht op het mijns inziens eerder masochistische dan sadistische karakter van de meeste pornografie.

hiervóór besproken aspecten van het feministiese pornodebat, een metafysisese opvatting van 'betekenis' gehanteerd.

Foucault en De Sade

In *De woorden en de dingen* onderscheidt Michel Foucault drie epistemes, dat wil zeggen drie fundamenteel verschillende ordes die in drie verschillende perioden aan het westerse denken ten grondslag hebben gelegen. In één periode blijken uiteenlopende gebieden van het weten zo'n 'denkorde' met elkaar gemeen te hebben, of het nu gaat om het ordenen van planten en dieren, om het regelen van ruilhandelingen of om het ordenen van de taal. Het episteme van de renaissance (15de/16de eeuw) omschrijft Foucault als de orde van de gelijkenis, dat van de klassieke tijd (17de/18de eeuw) als de orde van de representatie, en dat van de moderne tijd (19de/20ste eeuw) als de orde van de mens.

Heel in het kort kan de *orde van de representatie* getypeerd worden als de orde waarin het *denken* en vandaaruit de *taal* het *bestaande* geheel kan dekken. Kennen was het groeperen van de dingen volgens hun verschillen en overeenkomsten, en het in één adem daarmee benoemen ervan. Dit ordenen en benoemen was een enorm, maar in principe geheel te volvoeren project. Een bekend voorbeeld is het systeem dat Linnaeus in de achttiende eeuw aanbracht in het dieren- en plantenrijk. De *orde van de mens* echter wordt gekenmerkt door een splitsing tussen denken en zijn, die omstreeks 1800 gesitueerd kan worden. De mens gaat de voorwaarden van zijn eigen denken onderzoeken en wordt daarmee zelf voorwaarde én objekt van het denken. Pas dan ontstaat 'de mens' als kennend en handelend subjeet.

Een hele korte samenvatting als deze moet wel gebrekkig blijven. Maar waar het hier om gaat is, aan te geven dat de teksten van De Sade deel uitmaken van een ander episteme dan dat waarin de pornografie ontstond, en vervolgens hieruit konklusies te trekken ten aanzien van het De Sade-beeld zoals dat in het pornodebat nú figureert. Wat wil het zeggen dat De Sade's teksten deel uitmaken van een vertoog, dat zich tot taak stelt te *representeren*, te *noemen*? Het betekent dat er nog geen sprake is van het soort verlangen dat sinds de negentiende eeuw seksualiteit is gaan heten en dat wordt gekenmerkt door juist de ervaring van een *kloof* tussen de woorden en de dingen, van een onherstelbaar gemis, van een onpeilbare diepte vol verborgen energieën en behoeften. Foucault ziet bij De Sade eerder een wankel evenwicht tussen een tot in de kleinste details doorgevoerde ordening van de voorstellingen (en daarmee van het

bestaande), en een eerste opdoemen van het soort verlangen zoals hierboven omschreven. De orde van de voorstelling bereikt zijn grenzen. Deze positie resulteert in het laat-achttiende-eeuwse verschijnsel van de *libertinage*, waarvan De Sade een exponent was. Foucault omschrijft de libertijn als iemand die ‘door gehoorzamen aan alle fantasieën van het verlangen en aan alle hartstochten die daarmee verband houden, deze niet alleen tot in de kleinste beweging kán, maar ook móet belichten door een heldere en vrijwillig aangewende representatie. Het leven van de libertijn kent een strikte orde: elke voorstelling moet direkt in het levende lichaam van het verlangen tot stand komen, en elk verlangen moet in het zuivere licht van een representerend vertoog worden uitgesproken. Vandaar die strenge opeenvolging van “scenes” (...)’.²⁵

Alle verlangens worden zonder enige ‘rest’ of residu overgebracht in de voorstelling (dus: onder woorden gebracht én in praktijk gebracht). Pas na het tijdperk van de *libertinage*, wanneer de seksualiteit zich vestigt, bestaat er een ‘rest’: een verlangen dat per definitie onbevredigd blijft, iets wat zich in de diepte (het onbewuste) ophoopt en ‘erom vraagt’ bevrijd te worden. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen de *scene* van De Sade, het tableau waarop iets volledig dekkend, zonder rest wordt voorgesteld, en het *obscene* van de pornografie, dat een verdrongen rest veronderstelt, die op een altijd onvolledige wijze blijft doorschemeren.

The Sadeian Woman

‘Met de nauwgezetheid van een chirurg delft Angela Carter in de ingewanden van onze verwrongen seksualiteit en onthult zo een verblindend droombeeld van een liefde die veroveraar noch veroverde kent’, aldus de achterflap. Ook uit de rest van het boek blijkt dat ze precies doet waartegen Foucault zich keert: het ‘kliniese’ van De Sade wordt op rekening gezet van (het ontbreken van) sentimenten die van een latere orde zijn, zoals sensualiteit, seksualiteit, humaniteit, het delen van gevoelens.

Als de monnik Dom Clemente tegen Juliette zegt, dat wie zijn plezier met anderen deelt, zijn eigen part vermindert, zich zelfs laat bestellen, noemt Carter zijn plezier onsensueel, cerebraal, intellectueel en gericht op bevestiging van het ego (p. 142). Ook als ze constateert dat het orgasme van de libertijn niet gedeeld wordt

25. M. Foucault, *De woorden en de dingen*, a.w., pp. 232-233. Ik heb de nederlandse vertaling wat bijgeschaafd.

met zijn mede-libertijnen, maar louter gelijktijdig plaatsvindt, verbindt ze hieraan een moreel afkeurend oordeel in plaats van deze ekonomie te onderzoeken in het licht van een tijd die geen psychologie kende. Als ze het personage Noirceuil citeert, die plezier definieert als ‘dat wat er gebeurt wanneer wellustige atomen of atomen die zich losmaken van wellustige objekten, door botsing de elektrische deeltjes in brand steken die in de holtes van onze zenuwen cirkuleren’, ziet ze deze omschrijving aan voor een puur individualistische vorm van seksueel genot, die genot als ervaring van een subjeet van de hand wijst (p. 144). Mij lijken deze woorden van Noirceuil eerder een poging om Linnaeus’ wijze van determineren van dieren- en plantensoorten nu ook (ironiserend?) toe te passen op de passies van de mensen. Bij De Sade vindt een uitbreiding van de katalogus van gewaarwordingen plaats, waaraan sinds het eind van de zeventiende eeuw gewerkt werd door bijvoorbeeld John Locke en David Hume. Men beijverde zich net zulke duidelijke definities van verschijnsels als ‘ideeën’, ‘geloof’ en de diverse passies te geven, als in de wiskunde en anatomie gebeurde. De Sade voegt aan dit soort onderzoek een beschrijving van de roerselen van de genitale zone toe, in al zijn bekende en nog denkbare mogelijkheden.

‘Ook in de volgende passage beschrijft Carter, ongewild en dus ook zonder er de geëigende konklusies uit te trekken, hoe De Sade verplicht is aan het episteme van de representatie, dat eerder ‘mechanisties’ dan ‘menselijk’ genoemd kan worden: ‘De seksuele activiteit in deze kringen (...) heeft een zeker verband met kinetische kunst. De libertijnen verzamelen zich in architectonische configuraties, neuken als bezetenen, komen allen tegelijk klaar – en vallen neer. Ze hebben zich opgesteld als voor een groepsfoto, en de erotische machine kan slechts door de meest gekompliceerde mechanismen in beweging gezet worden, mond aan kut, pik in aars, tong op ballen, vinger aan klitoris (waarvan de seksuele functie geen uitvinding van de twintigste eeuw is). Zoals een goede huisvrouw haar voorraadkast inricht, zo wil De Sade een plaats voor alles hebben en alles op zijn plaats, met het oog op een geordend plezier.’ (p. 145)

Ironie

Al enige tijd geleden signaleerde Julia Kristeva twee wegen die voor vrouwen in haar situatie van onderschikking openstaan.²⁶ De eerste

26. Julia Kristeva, ‘(M)enige vrouwen’, in: *Te Elfder Ure*, 27. a.w., p. 143.

houdt in dat de vrouw een soort negativiteit is, die verontrust en die de macht tot het uiterste drijft. De andere weg is, dat zij aanspraken maakt op macht, hetgeen er zelfs toe kan leiden dat zij zich met de macht identificeert om zijn plaats in te nemen. Is deze tweede weg niet dezelfde als de strijd die Lyotard de *kritiese* noemt? Die ofwel sterft doordat hij aan de macht komt, ofwel geabsorbeerd wordt door de macht? Hiervóór heb ik een poging gedaan een aantal kenmerken van deze kritiese positie aan te geven, voor zover deze ingenomen wordt binnen het feministiese pornodebat. Daarbij blijkt, dat op het eerste gezicht verschillende teksten op dezelfde metafysiese vooronderstellingen berusten. Ook de reacties op de tentoonstelling, waarmee ik dit artikel begon, blijken in dit kader te passen.

‘Vrouwen weten dat de waarheid niet bestaat’, zie Luce Irigaray onlangs in een interview.²⁷ Als dit al zo is, dan denk ik dat het voorgaande laat zien, dat we moeten oppassen deze kennis niet te verliezen. Het feminisme van de ‘tweede weg’ werkt met een waarheid die onthuld moet worden. Het laat het vrouwelijk subjekt een inhaalmanoeuvre van twee eeuwen maken, om alsnog ‘mens’ te worden. Daarbij wordt als model voor ‘identiteit’, ‘individualiteit’ en ‘subjektiviteit’ ongereflekteerd het streven van de begin negentiende-eeuwse burgerman overgenomen.

Kristeva’s ‘eerste weg’ wil de vooronderstelling of de ontwikkeling van een vrouwelijke identiteit vermijden. In die zin spreekt ze van negativiteit: we kunnen slechts zeggen ‘dat is het niet’ en ‘ook dat niet’. Het is dus iets anders dan de juist identiteit-bevestigende negativiteit, die Lyotard herkent in de oppositiebeweging, en die ook de vrouwenbeweging van de ‘tweede weg’ kenmerkt. ‘Zou de vrouwenbeweging zich daarentegen als “eeuwige ironie van de gemeenschap” (Hegel) opvatten, dan zou zij een andere bestaansreden hebben: een permanente uitdaging zijn van wat gevestigd en gezeteld is: humor, lachen, zelfkritiek, ook van het feminisme...’²⁸ Misschien is voor een dergelijke ironie wel de rust en veiligheid nodig die nu juist veel vrouwen ontbreekt. Soms ben ik er wel, soms ook helemaal niet toe in staat. Of is het eerder zo dat ironie een wapen bij onveiligheid is? Of beter nog: een middel om

27. L. Irigaray, ‘Vrouwen weten dat de waarheid niet bestaat’, in: *NRC-Handelsblad*, 25-11-1982, p. 4.

28. J. Kristeva, a.w., pp. 143-144. Zie ook Jean Baudrillard, ‘L’*éternelle ironie de la communauté*’, in: *De la séduction*. Parijs 1979, pp. 22-43.

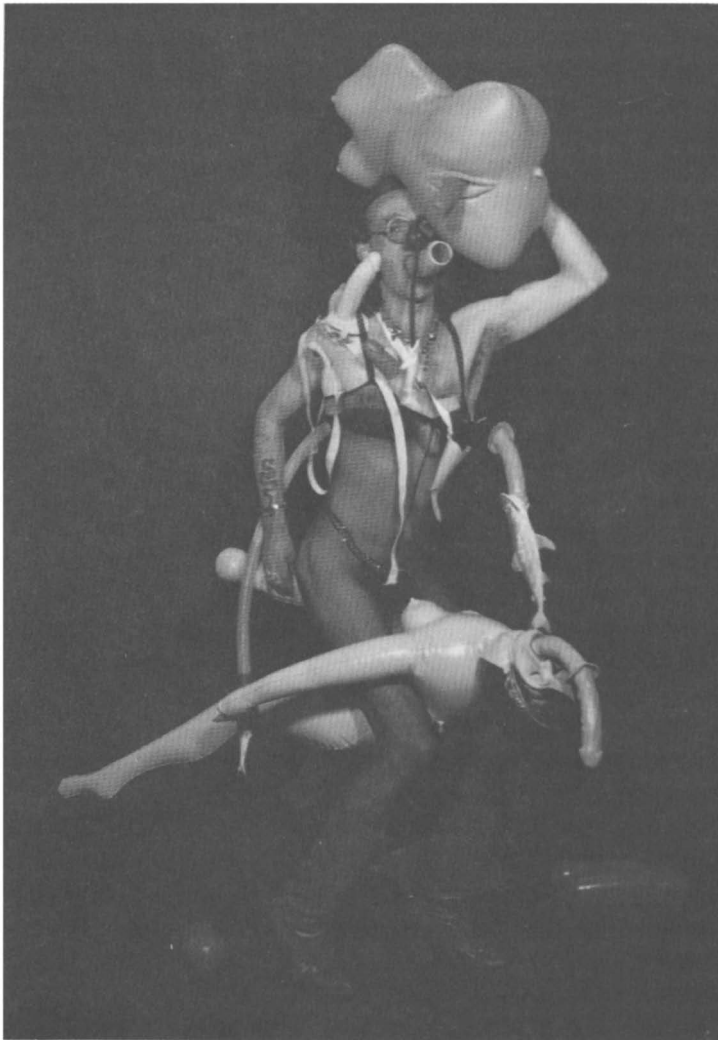
onveiligheid te zaaien onder gevestigde waarden die zich als waarheid presenteren?

Dit artikel begon met mijn eigen gewaarwordingen bij het kijken naar een film. In feite gebeurde daarbij hetzelfde als bij de receptie van de pornotentoonstelling. Wat we ten aanzien van een film, een voorwerp of een gebeurtenis ervaren, 'zit' niet 'in' dat objekt, 'zit' ook niet 'in' onszelf als subjeet, maar resulteert uit de kode waarin beide op een bepaald moment functioneren. Wat onderzocht zou moeten worden, zijn de – uiterst – gekompliceerde, telkens wisselende – kodes volgens welke betekenisgevingen plaatsvinden. Het heeft geen zin naar *de* betekenis van wat dan ook te zoeken, want die is er niet.

Dat voert me terug naar de vraag die zich naar aanleiding van de ontvangst van de tentoonstelling kristalliseerde: Aan welke kondities moet een onderzoekster van porno voldoen, om haar vertoog of manifestatie waarde en toepasbaarheid als feministies vertoog te geven? Wat sluit dit feministiese vertoog in en wat sluit het uit? Het antwoord op deze vraag is vervat in de voorgaande beschrijving van een overheersend deel van het debat: een vertoog over porno lijkt als feministies te gelden wanneer het uitgaat van met name:

- een dialekties strijdmodel; een poneren van de eigen identiteit en die van de vijand
- de bepaalbaarheid van de betekenis van tekens
- een historische continuïteit van vrouwenonderdrukking
- een pedagogiese instelling.

Een benadering die hiervan afwijkt, wordt al gauw wantrouwend bekeken en beschouwd als bedreiging van de vrouwenstrijd. Mijns inziens valt eerder te vrezen dat het feminisme zichzelf verzwakt door vast te houden aan bovengenoemde metafysische uitgangspunten.

Jürgen Klauke.

So stell ich mir die Liebe vor oder Dr. Müllers Sex Shop.

(1977.)

Karen Vintges

Porno: tekst in een kontekst

De laatste heksennacht-demonstratie, aangekondigd als geweldloos. Een paar honderd vrouwen door de doodstille straten van de Pijp, anti-porno leuzen op de muren, een opgefokt heen en weer geren. De enkele mannen die roepen of obscene gebaren maken worden met een algemeen gejoel beantwoord. Op de Dam tenslotte een (kamp)-vuur van de resterende fakkels en zingen in de kring.

Zelden heb ik zoveel twijfels gehad bij deelname aan een demonstratie. Een vriendin die na een loopbaan als kassière bij Casa Rosso vertelt dat ze daar alleen maar voor feministes bang zijn. Paul Willemen op het ideologie-kongres die zegt dat mannen in deze tijd als gevolg van het feminisme slechts de keuze overblijft om zichzelf te ontkennen óf: terug te slaan, en die zó de opmars van (semi)porno ziet. De buitensporige scheldkanonnades van Joop Wilhelmus in *Chick* die het heeft over 'zich "vrouwen" noemende figuren', 'het zingen van bloedstollende strijdliederen', 'met hun frustraties te koop lopende wijven' enzovoort (*Chick* 1981).

Moeten we de verspreiding van porno dan toch vooral als een angstreactie van mannen op het feminisme zien? En betekent dit niet dat de strijd tegen porno alleen nog maar meer porno oproept, en dat we zo het machtsgevoel bevestigen dat mannen er blijkbaar aan ontleneren? In de heksennachtdemonstratie voelde ik dit mechanisme heel duidelijk: één man kon met één woord honderden vrouwen aan het joelen brengen, wat moet er heerlijker zijn dan dat? En toen ik voor het schrijven van dit artikel nog eens boodschappen ging doen in de seksshops op de Wallen was ik zelf ook bang, vooral om, grasduinend in bijvoorbeeld het incest-hoekje, als feministe in het hol van de leeuw ontmaskerd te worden.

Zo lijkt het erop dat de hele pornokwestie in feite neerkomt op een eskalatie van angst over en weer. En zo lijkt het erop of we slechts kunnen ontsnappen aan dit mechanisme wanneer we porno niet langer als bedreigend ervaren – een geluid dat ook meer en meer in de vrouwenbeweging doorklinkt – of zelfs als lustvol, zoals door

SM-vrouwen expliciet wordt gepropageerd. In dit artikel wil ik onderzoeken of dit reële strategieën zijn: kunnen wij de hele pornografie in haar sop laten gaarkoken? Of zelfs positief waarderen?

In feite is met deze vragen de politieke betekenis van porno aan de orde. Hoe moeten we haar politieke effecten beoordelen? Is zij normbevestigend of juist normdoorbrekend voor de bestaande machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen? Wat is haar maatschappelijke rol en invloed?

Aanvankelijk stond in de anti-porno beweging het uitgangspunt voorop dat porno een uiting is van vrouwenhaat en aanzet tot geweld tegen vrouwen. De maatschappelijke invloed van porno zou zijn gelegen in de veroorzaking van seksueel geweld tegen vrouwen en kinderen.¹ Hierop is van alle kanten veel kritiek gekomen, met als belangrijkste teneur dat zo voorstellingen en handelingen aan elkaar gelijk werden gesteld. Porno was niet de oorzaak van geweld maar moest op zichzelf al als geweld tegen vrouwen beschouwd worden, als praktijk en als systeem van voorstellingen. Vooral het tweede aspect, porno als 'stelsel van voorstellingen', kwam bij het zoeken naar de maatschappelijke invloed van porno centraal te staan.² Porno werd nu beschouwd *als ideologie*: als producent van betekenissen: normen en schema's van mannelijkheid, vrouwelijkheid en seksualiteit.

Bij het zoeken naar de invloed van porno op het nivo van de betekenisgeving worden diverse invalshoeken gehanteerd. Ik wil hier proberen deze invalshoeken te rangschikken met behulp van ideologietheoretische noties: in de diverse benaderingen van porno als betekenisgevende praktijk kunnen we een aantal typische interpretaties van en rondom het begrip ideologie terugvinden, namelijk porno als representatie en als vertoog. Hier wil ik een andere interpretatie tegenover stellen, die mijns inziens een vruchtbare invalshoek kan opleveren voor verder onderzoek naar de betekenis van porno en voor een beantwoording van de door mij aangehaalde strategische vragen.

1. Zie bijvoorbeeld de onderzoeken naar de schadelijke effecten van porno in: L. Lederer (red.), *Take back the night. Women on pornography*. New York 1980; Ned. bewerking: *Heksennacht. Feministische visies op pornografie*. Amsterdam (Sara) 1982.

2. Zie R. Coward, 'Seksueel geweld en seksualiteit', in: K. Spaink (red.), *Pornografie: bekijk 't maar. Een politiek-feministische visie op seksualiteit*. Amsterdam, 1982, pp. 56-71.

Porno als representatie

Een van de belangrijkste argumenten tegen de voorstellingen van porno, verwoord onder andere door Anja Meulenbelt in de *Volkskrant* van 17 november 1981, is dat porno foute interpretaties de wereld instuurt van de vrouwelijke seksualiteit, ja zelfs van de seksualiteit als zodanig. Anja: 'Het geeft een vals beeld van seksualiteit, een vals beeld zeker van wat vrouwen willen. Het geeft een beeld van seks waar elk gevoel is uitgesloten, warmte, genegenheid niet tot uiting mogen komen en vrijen is gereduceerd tot genitale gymnastiek'.³

In termen van het ideologie-debat zouden we hier kunnen spreken van een opvatting van ideologie als verdraaiing van de werkelijkheid, als vals bewustzijn. Bij Kathleen Barry, die pornografie beschouwt als 'de ideologie van het cultureel sadisme', treffen we deze interpretatie met zoveel woorden aan. Zij spreekt over porno als 'distortion of reality', en 'false notions (...) created in the mass consciousness'.⁴ Hier wordt ideologie tegenover waarheid geplaatst, in dit geval de ware (vrouwelijke) seksualiteit, een essentie die tot nu toe onderdrukt is. En hierin zit 'm dan ook de oorzaak van het valse bewustzijn dat porno is: de werkelijkheid zelf is vals, immers een mannelijke werkelijkheid, waarin de seksualiteit van vrouwen is afgepakt en ondergeschikt gemaakt aan die van mannen. In die zin is porno een representatie van een gegeven werkelijkheid: de seksuele onderdrukking van vrouwen. Zo worden de voorstellingen van porno in hun geheel tot iets wat bestreden moet worden: in de plaats ervan moet een ander 'waar' verhaal over seksualiteit komen, bijvoorbeeld een 'ars erotica'.⁵

Een tweede optiek waarin porno als representatie van een gegeven werkelijkheid naar voren komt, vormt de opvatting dat porno *de* waarheid, *de* essentie van de westerse patriarchale cultuur weergeeft, of zelfs van alle cultuur als zodanig. Susan Griffin spreekt over de superioriteit van de geest over het lichaam, de dominantie van cultuur over natuur, het mannelijke over het vrouwelijke, als konstitutief voor onze maatschappij. In pornografie vindt deze noodzaak tot beheersing van de natuur haar uitdrukking in de vorm

3. Overigens geeft Meulenbelt óók in dit artikel als belangrijkste bezwaar tegen gewelddadige porno het argument dat dit feitelijk seksueel geweld veroorzaakt – ik licht dus maar één aspekt van haar argumentatie hier eruit.

4. K. Barry, *Female sexual slavery*. New York 1981, pp. 177, 184.

5. Zie onder meer G. v.d. Brink, 'Porno is mannenagressie', in: *Tegenspraak*, Nijmegen maart 1980.

van een beheersing van het vrouwelijk lichaam, dat symbool staat voor het lichamelijke als zodanig.⁶

Daargelaten het totaliteitsgehalte van dit soort uitspraken over de westerse cultuur – waarmee strategieën tegen porno tamelijk hopeloos worden – lijkt een dergelijke analyse van porno als voorstellingssysteem erg veel op de voorafgaande. In beide posities bestaat er een a priori sociale werkelijkheid, die vervolgens, al dan niet volledig adequaat, door porno wordt uitgedrukt. In theoretiese termen is hier sprake van een opvatting van ideologie als weerspiegeling van de werkelijkheid. Deze notie van ideologie als representatie – waaraan ook Althussers positie mank gaat⁷ – werd in de discussie over ideologie met een beroep op strukturalisme en psychoanalyse hard aangevochten.⁸

Met het strukturalisme van F. de Saussure, waarin centraal staat dat taal geen immanente betekenis heeft, maar dat betekenis ontstaat door de combinatie van elementen (tekens in een relatie van verschil), en met de uitwerking die R. Barthes daaraan gaf voor niet-talige tekensystemen, kwam nu ook in de discussie over ideologie de opvatting binnen dat voorstellingssystemen moeten worden geanalyseerd op hun interne structuur. In de onderlinge houding tussen de elementen ligt de eigenlijke betekenis besloten. Dit houdt in dat de middelen van representatie een eigen werkzaamheid hebben, en dat zij bepalen wat wordt voorgesteld. Voorstellingen betekenen dus niet iets anders, iets wat buiten hen ligt. Zij hebben geen andere betekenis dan die zij zelf produceren door middel van hun eigen (produktie)middelen. En in die zin kunnen zij dan ook niet meer worden opgevat als ‘representatie’, als beeld van de werkelijkheid. Voor porno houdt dit in, dat zij niet langer als uitdrukking van een gegeven maatschappelijke werkelijkheid, namelijk vrouwenonderdrukking, moet worden geanalyseerd, maar dat gekeken moet worden naar haar betekenis-productie. We moeten uitvinden welke betekenissen porno produceert en verspreidt.

6. S. Griffin, *Pornography and silence*. London 1981. Zie voor deze optiek ook: A. van Bockxmeer/F. Albach, ‘Pornografie: propaganda voor vrouwenhaat en seksueel geweld’, in: *Feminisme en filosofie*. Verslagbundel tweede conferentie, Leusden, oktober 1980.

7. Zie hiervoor mijn artikel ‘Ideologietheorie – een overzicht’, in: *Krisis*, nr. 7 maart 1982.

8. Zie o.a.: P. Hirst, ‘Althusser and the Theory of Ideology’, in: *On Law and Ideology*. London 1979, en R. Coward, ‘Class, “Culture” and the Social Formation’, in: *Screen*, jrg. 18, nr. 1, 1977. Binnen dit bestek kan ik niet ingaan op de verwerking van de psychoanalyse van Lacan in betekenis-theorieën. Ik verwijs hiervoor naar R. Coward/J. Ellis, *Language and Materialism*. London 1977.

Porno als vertoog

In het pornodebat wordt deze positie zeer nadrukkelijk ingenomen door R. Coward, en ook door J. Ellis.⁹ Coward vindt dat porno benaderd moet worden als een stelsel van voorzieningen van seks-geschriften, films, foto's en video's. Deze tonen niet de werkelijkheid zoals die is, zo stelt zij, maar hun betekenis 'ontstaat uit de wijze waarop verschillende elementen worden gekombineerd, hoe het tafereel is afgekaderd, welke belichting is gegeven, wat er wordt overgedragen door de kleding en de gezichtsuitdrukking, door de manier waarop deze elementen worden samengevoegd'.¹⁰

Coward beperkt zich in haar onderzoek tot visueel materiaal. Zij wil de gangbare beelden van vrouwen in porno onderzoeken, en niet de beelden die vrouwen voorstellen in houdingen die tot geweld uitnodigen, omdat een protest dáártegen volgens haar makkelijker te beargumenteren valt. Gangbaar in porno, en niet alleen daar maar ook in film, reclame, media enz., zijn afbeeldingen van vrouwen als seksueel beschikbaar (bijvoorbeeld de directe blik van de vrouw naar de toeschouwer, bepaalde houdingen enz.) en als onderdanig (smachtend, in gepassioneerde overgave). Dit gekombineerd met een kode van fragmentering, waarbij delen van een vrouwenlichaam, of het lichaam in zijn geheel, zo gerangschikt zijn dat het lichaam dood of verwrongen moet zijn, levert schokkende beelden op. 'Niet alleen versterken ze de ideologie van vrouwelijke seksualiteit als onderwerping aan mannelijke kracht, maar ze zijn eveneens een sterke bevestiging van het verband tussen seksualiteit en dood, dat in onze maatschappij zo wreed gelegd wordt'.¹¹

Mijns inziens levert Coward hiermee waardevol gereedschap om seksisme-kritiek te onderbouwen. Zo herinner ik me nog de problemen die we – als groep vrouwen in het kader van een pornodiskussie – hadden met het specificeren van onze kritiek op de (avant garde!) film *Tales of Ordinary Madness* van Marco Ferreri. Met behulp van de criteria van Coward zou je deze film ongetwijfeld als seksisties kunnen aanmerken. Echter, als het gaat om haar strategiese konklusies, het middels een anti-seksisme-wet bestrijden van deze kodes, in porno, maar ook in andere voorstellingspraktijken, haak ik

9. R. Coward, 'Seksueel geweld en seksualiteit', a.w.; J. Ellis, 'Pornografie en vrouwenbeelden', in: *Te Elfder Ure* 27, jrg. 25, 1980, pp. 236-257; een uitgebreide versie verscheen in: *Screen*, jrg. 21, nr. 1, 1980.

10. R. Coward, a.w., p. 60.

11. Idem, p. 64.

af. Met alle antipathie die ik voel bij een film als die van Ferreri, zou ik er toch niet aan moeten denken dat deze onder een anti-seksismewet zou vallen! Voor een juridiese bestrijding zie ik meer heil in een afbakening dan in een uitbreiding van het strijdterrein, in een criterium van porno, eerder dan van seksisme, omdat in deze maatschappij natuurlijk een ongelimiteerd ontwaren van seksistische kodes mogelijk is. Dan is er geen beginnen meer aan, maar dan is ook het einde zoek!

John Ellis – die evenals Coward de korrespondentie tussen voorstelling en werkelijkheid afwijst – beperkt zich in zijn artikel ‘Pornografie en vrouwenbeelden’ inderdaad tot het veld van pornografie in strikte zin. Zoals Coward ook met zoveel woorden stelde, maakt een afwijzing van een representatie-opvatting van ideologie, ten gunste van de opvatting dat ‘datgene wat wordt voorgesteld voortgebracht wordt door de werking van het vertoog zelf’, ‘zichtbaar hoe een machtsstrijd kan worden gevoerd in voorstellingen, iets wat de vrouwenbeweging altijd al impliciet heeft onderkend, daar zij een nieuwe definitie van seksualiteit tot één van haar politieke doelstellingen uitriep’.¹² Ellis nu werkt dit in genoemd artikel naar porno toe uit (ook hij beperkt zich overigens tot visueel materiaal).

In zijn argumentatie voor een ideologische strijd binnen het veld van de pornografie legt hij veel nadruk op de positie van de toeschouwer. In de gangbare voorstellingen van porno wordt aan de mannelijke toeschouwer de veilige positie van voyeur aangeboden. Zelf blijft hij buiten schot, ja zelfs wordt hij ‘geïnstalleerd als de ultieme voorwaarde van het uitgebeelde genot’ omdat het uitgebeelde zich uitstalt voor zijn blik.¹³ De mannelijke lust blijft hiermee binnen veilig vaarwater. John Ellis stelt voor om juist deze eens ter discussie te stellen, door de voyeuristische voorwaarden in de beelden van porno te elimineren. Dit kan onder andere door gebruik te maken ‘van de mogelijkheid die de film biedt van de omkeerbaarheid van de blikrichting. In een film is het mogelijk om de beelden zo te monteren dat je achtereenvolgens en alternerend objecten of personen ziet, om vervolgens vanuit hun ogen te zien wat zij zien. Vanuit de ene positie, de positie van het zien, kun je overstappen naar de positie van wat wordt gezien, om het eenvoudig te stellen. Door van deze mogelijkheden van beeldwisseling gebruik te maken

12. R. Coward, ‘Seksuele bevrijding en het gezin’, in: *Te Elfder Ure*, jrg. 25, nr. 1, 1980, p. 221.

13. J. Ellis, a.w., p. 253.

kan het kijken zelf centraal komen te staan als datgene wat de filmhandelingen beheerst'.¹⁴

Evenals bij Coward wordt hier de betekenis van een voorstelling gezocht in de immanente structuur. Wanneer we de structuur van de tekens veranderen, zal ook de betekenis van de tekst veranderen: wanneer we de in de tekst aangeboden subjektposities veranderen (van voyeur naar participant) zal ook de receptie van de tekst veranderen, en daarmee de betekenis.¹⁵

Met het begrip receptie zitten we dan meteen midden in de problemen. In het verhaal van Coward en van Ellis lijkt het toch tamelijk onwaarschijnlijk dat beelden anders worden gereciperd dan zoals ze zijn gekodeerd. Coward spreekt weliswaar van persoonlijke associaties die kunnen variëren, en van de kontekst en het gebruik van de beelden als bepalende factoren bij de betekenisgeving, maar deze krijgen in haar betoog toch een tamelijk marginale positie.¹⁶ Bij John Ellis vinden we niets van dit alles. Zou hij nu echt denken dat de blikrichting in films en foto's alleenzalmakend is? Zouden mannen ondanks een omgekeerde blikrichting hun blik niet strak en niets (ont)ziend op het in de beelden aan te treffen vrouwelijk bloot houden? En zouden zij daar niet hun eigen betekenis aan geven?

In algemeen theoretiese termen is deze kritiek verwoord door auteurs van het Centre for Contemporary Cultural Studies (CCCS) te Birmingham, met name door Stuart Hall.¹⁷ In diverse artikelen benadrukt hij de noodzaak om betekenisprocessen te relateren aan het sociale, aan de maatschappijformatie.¹⁸ Zowel voor een analyse van het ontstaan en het veranderen van vertogen, als voor een adequate vaststelling van hun betekenisinhoud is het noodzakelijk ze in hun maatschappelijke kontekst te plaatsen. Hoe teksten gereciperd worden, welke functie ze uiteindelijk vervullen, is niet alleen afhankelijk van de in de tekst aangeboden subjektpositie, maar ook andere factoren spelen hierbij een rol. 'De theorie van het "het subjekt"' zoals in de "screen-theorie" naar voren komt, *kan* een noodzakelijk onderdeel zijn, maar *vormt geen voldoende verklaring voor* bepaalde vertogen of specifieke ideologieën en hun

14. Idem, p. 255.

15. Tekst moet hier in brede zin worden opgevat, namelijk als tekensysteem. Ook visuele tekensystemen vallen hier dus onder ('beeldteksten').

16. Zie hiervoor ook mijn bespreking van haar artikel in *Krisis*, nr. 11, juni 1983.

17. In: *Culture, Media, Language*. Londen (Hutchinson) 1980.

18. Zie bijv. S. Hall, 'Theory of language and ideology', in: *Culture, Media, Language*, a.w., p. 160.

19. Idem, p. 161 (vertaling van mij, K.V.).

funktioneren'.¹⁹ (Onder de noemer 'screen-theorie' vallen ook Coward en Ellis omdat zij behoren tot de auteurs die regelmatig in *Screen* en *Screen Education* publiceren.)

Voornaamste bezwaar, en ook uit de screen-groep zelf komt dit geluid bij monde van Paul Willemsen bijvoorbeeld, is dat zij geen onderscheid maken tussen het tekst-subjekt (het subjekt dat is 'ingeschreven' in de tekst) en het sociale subjekt, de werkelijke lezer. Individuen staan niet in een geïsoleerde relatie tot een geïsoleerde tekst, maar de ontmoeting tekst-subjekt is ingebed in het sociale. Deze 'screen-theorie' op zichzelf levert dan ook geen 'adequate verklaring hoe histories specifieke subjekten (...) functioneren in relatie tot bijzondere vertogen of histories specifieke ideologieën in bepaalde sociale formaties'.²⁰ Probleem blijft echter aan te geven *hoe* het sociale en het ideologische met elkaar samenhangen. Is de betekenis van het ideologische dan toch te *herleiden* tot het sociale, zodat we weer in de opvatting terecht komen die Coward als volgt samenvat: 'Als de voorstelling tot stand komt in het kapitalisme, is zij bourgeois en moeten we haar afwijzen'.²¹

Wat porno betreft zouden we hiermee weer terug zijn op het oude representatie-uitgangspunt: *omdat* porno vooral door mannen geproduceerd en gekonsumeerd wordt, en *omdat* mannen en vrouwen in een verhouding van respectievelijk dominantie en onderschikking staan, is porno status quo bevestigend en daarmee politiek verwerpelijk. Stuart Hall geeft zelf al aan dat dit geen adequate oplossing is (hij spreekt immers over de strukturalistische benadering als 'niet voldoende' maar 'noodzakelijk'). Het CCCS balanceert tussen een strukturalistische en een sociaal-historische benadering van betekenisprocessen en de noodzaak van een synthese wordt vooralsnog alleen benadrukt. Tegelijkertijd ben ik het echter hartgrondig eens met de strekking van de kritiek van het CCCS. Het geïsoleerd behandelen van tekensystemen – in ons geval porno – leidt tot uiterst vreemde konklusies, zoals ik duidelijk vind geïllustreerd in de boven uiteengezette stellingnames van Coward en Ellis ten aanzien van porno: enerzijds een juridische 'overkill': het verbieden van allerlei vormen van cultureel seksisme, door Coward; anderzijds een stellingname tegen het nastreven van een verbod op pornografie en de aanbeveling om de positie van de toeschouwer in de voorstelling van porno te ondergraven, door Ellis. Beiden behandelen voorstellingen los van hun maatschappelijke kontekst.

20. Ibidem.

21. R. Coward, 'Seksuele bevrijding en het gezin', a.w., p. 222.

Een dergelijke aanpak is als onderdeel van een analyse zeker van onmisbare waarde, maar schiet te kort als het gaat om een vaststelling van het politieke karakter van een vertoog, en om een bepaling van strategie: de betekenis van een tekst staat niet los van haar inbedding in de sociale praktijken. Voor een vaststelling van het politieke karakter van porno houdt dit in, dat ook de sociale praktijken rondom de porno-voorstellingen weer in de picture komen!

Wanneer pornovoortellingen en pornopraktijken moeten worden gekoppeld, en wanneer we niet terug willen vallen in een reduktionisme (voortellingen betekenen hun sociale kontekst), moeten we omgekeerd het sociale in de betekenisprocessen zelf verdiskonteren, en laten zien *hoe* de praktijken van porno in relatie tot de beelden betekenis produceren.

Porno: tekst in een kontekst

Hiervoor levert mijns inziens Ernesto Laclau ons het meest bruikbare theoreties instrumentarium. Anders dan alle tot dusver genoemde auteurs zet Laclau zich af tegen een onderscheid tussen het ideologesie en het sociale, tussen het diskursieve en het niet-diskursieve. Alle sociale processen en praktijken zijn immers doortrokken van betekenis, zo stelt hij. Er is niets in de maatschappelijke werkelijkheid dat buiten de betekenisgeving staat. Ook sociale praktijken zijn dus vertogen, tekensystemen waarin de tekens in een relatie van verschil tot elkaar betekenis produceren. Hiermee wil niet gezegd zijn, aldus Laclau, dat de maatschappij alleen maar uit het ideologesie bestaat. Doel van de redenering is juist om de indeling van de maatschappij in nivo's of dimensies omver te gooien. Het sociale en het ideologesie zijn co-extensief, vallen samen. Laclau spreekt dan ook over sociale praktijken als 'diskursieve', dat wil zeggen betekenende praktijken.²²

In zo'n opvatting komen de sociale praktijken van en rondom porno zelf ook als betekenis-producerend naar voren, en deze benadering maakt het tevens mogelijk relaties te leggen tussen bijvoorbeeld beelden en de praktijken die hen omringen, omdat beide als (systeem van) tekens naar voren komen. Betekenis ontstaat dan uit de relatie van verschil tussen de tekens uit de beide diskursieve praktijken.²³ Laclau zegt hierover: 'Wanneer (...) iedere sociale

22. E. Laclau, in: *Screen Education*, nr. 34, 1980, p. 86. Zie ook: E. Laclau, 'Diskurs, Hegemonie und Politik', in: *Argument Sonderband*, 1978.

23. Ook vertogen in strikte zin, voortellingen zowel als teksten, beelden enz., kunnen natuurlijk als diskursieve praktijken worden opgevat, omdat zij hun eigen werkzaamheid hebben als betekenisproducerende processen.

praktijk betekenis-producerend is en wanneer iedere produktie van betekenis produktie van een systeem van verschillen is, dan zou de betekenis van welke diskursieve interventie ook beschouwd kunnen worden als verschil ten opzichte van haar produktie- en receptievoorwaarde'. Deze laatste zijn zelf ook diskursieve praktijken, aldus Laclau.²⁴

Wanneer we nu kijken naar de gangbare produktie- en receptiepraktijken rondom porno-voorstellingen dan springt één feit eruit, namelijk dat porno overwegend geproduceerd, gedistribueerd en gekonsumeerd wordt door mannen. Nu zegt dit feit op zichzelf nog niets over de betekenis-produktie. Het zou een reduktionisme zijn om te stellen dat porno dáárom bezwaarlijk is. Het gaat erom de verschillende wijzen van gebruik van porno te analyseren en dus de specifieke tekst-kontekst relaties op het veld van porno te analyseren op hun betekenisproduktie. Een van de kenmerken van de hedendaagse receptiepraktijken van porno lijkt te zijn de konsumptie van porno door mannen in kollektief verband in (relatieve) openbaarheid. Niet alleen in speciaal daarvoor bestemde plaatsen zoals pornobioscopen en pornowinkels, peepshows en dergelijke maar ook bij zakenlunches, ME-optreden, in het leger enzovoort. En dan hebben we natuurlijk het verschijnsel pin-up girl in kantoren, bedrijven, garages, op plaatsen waar mannen als kollektief opereren. Wanneer ik zelf de *Chick* in handen heb, vind ik de plaatjes erin tamelijk probleemloos. Maar één zo'n zelfde plaatje wordt echter aan de muur van een verhuurbedrijf voor gereedschap een monstrum! Vrouwelijk bloot in mannencircuits, welke betekenis konstitueert het verschil tussen deze tekens (tekensystemen)?

We kunnen signaleren dat er in deze tekst-kontekst-relatie een oppositie wordt gekreëerd tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid via een reeks van valenties:²⁵

- man zijn versus vrouw zijn
 - aangekleed zijn versus bloot zijn
 - in een groep zijn versus alleen (of met een klein aantal)
 - lijfelijk aanwezig zijn en kunnen reageren (fluiten, praten, roepen) versus niet lijfelijk aanwezig zijn en niet kunnen reageren
 - gemakkelijk onderuit kunnen zitten versus zich uitsloven
 - in het donker zitten versus in het licht enzovoort.
- Al deze verschillen konstitueren de betekenis van mannelijkheid als macht, van kracht tegenover zwakte, van macht tegenover

24. E. Laclau, a.w., p. 86 (vertaling van mij, *K.V.*).

25. Ook voor deze aanpak baseer ik mij op begrippen van Laclau.

machteloosheid, en dit laatste steeds – in de doorsnee-porno – gekoppeld aan vrouwen. We zien dat hier het teken mannelijkheid wordt versterkt door het in een relatie van verschil met een ander teken te profileren, op zo'n manier dat een antagonisme tussen beide ontstaat.

Ook aan de productie- en distributiekant van porno zouden we zulke reeksen van gelijke grootheden, in een relatie van verschil tussen de reeksen, kunnen opstellen rondom mannen en vrouwen (en ook kinderen): de producent versus het produkt, werkgever versus werknemer, aangekleed zijn versus bloot zijn, geld verdienen versus een waar zijn, enzovoort. Ook hier gaat het om de posities macht/machteloosheid, respectievelijk mannelijkheid/vrouwelijkheid. De betekenis van pornovoorstellingen in deze kontekstpraktijken is dan ook die van mannelijke overheersing.

Andere kontekstpraktijken aan de productie- en receptiekant zullen ook andere betekenissen produceren in relatie tot de voorstellingen van porno. Betekenissen waarin mannelijkheid en vrouwelijkheid niet als antagonistische polen hoeven te verschijnen maar bijvoorbeeld louter als seksueel verschil. Wellicht is dit laatste het geval bij het gebruik van porno door mannen voor individuele seksuele praktijken. In zo'n tekst-kontekst-relatie lijken seks, kwetsbaarheid, moeite en dergelijke toch iets gelijker verdeeld te zijn over de beide partijen, zodat eenduidige oppositiereeksen hier niet zonder meer voorhanden zijn. De betekenis van pornovoorstellingen is mijns inziens dan ook in deze kontekst niet per definitie die van vrouwvijandigheid. Individuele mannen die pornobladjes consumeren zou ik dat recht ook niet willen ontzeggen! (Je moet achter de spiegel kijken en onder het matras...) ²⁶

De these dat de betekenis van voorstellingen uiteindelijk wordt vastgelegd in de tekst-kontekst-relatie, brengt met zich mee dat voorstellingen op zichzelf geen vaste betekenis hebben maar 'polysemies', 'veel-betekend' zijn. Voor porno houdt dit in dat het beeldmateriaal op zichzelf niet als vrouw-onderdrukkend of vrouwvijandig bestempeld kan worden. ²⁷ Dezelfde beelden kunnen in een andere praktijk – bijvoorbeeld de SM-praktijk – een andere betekenisinhoud krijgen.

26. Overigens is het voor een goed begrip van het direkt seksuele functioneren van porno noodzakelijk ook onbewuste processen in de analyse te betrekken. Zie bijvoorbeeld: B. Naber/I. Weijers, 'For your eyes only', in: *Psychologie en maatschappij*, nr. 20, september 1982.

27. Zoals nog wel gebeurt in de bundel: Karin Spaink (red.), *Pornografie: bekijk 't maar*, a.w.

In onderzoek naar de betekenis van porno zullen mijns inziens de diverse kontekst-praktijken centraal moeten staan en niet zozeer de pornovoorstellingen op zichzelf. Dit geldt, lijkt me, ook voor feministiese strategieën ten aanzien van porno. Een eenduidige strategiese aanpak van porno is binnen dit perspectief niet zinvol. We moeten kijken naar de praktijken en niet zonder meer naar de plaatjes!

Op grond van het bovenstaande zou ik dan ook willen stellen, dat niet zozeer de pornovoorstellingen maar bepaalde pornopraktijken doelwit van acties moeten zijn, pornopraktijken waarin een machtsmonopolie van mannen bestaat, met uitsluiting van vrouwen: aan de produktiekant de georganiseerde uitbuiting door mannen van het lichaam van vrouwen (en kinderen) en aan de konsumptiekant het funktioneren van porno in mannencircuits, zoals pornoshops, pornobioscopen, maar ook leger, ME en dergelijke.

Tegelijk moeten we natuurlijk een eigen feministiese *pornopraktijk* ontwikkelen, eigen rituelen scheppen, eigen territoria, kortom eigen konteksten kreëren.²⁸ Mijns inziens kunnen we in zo'n feministiese pornopraktijk heel goed van bestaand materiaal gebruik maken. Het gaat er dan om onze eigen betekenissen aan de voorstellingen te geven, maar natuurlijk ook: ze te veranderen en te verfraaien!

Dit artikel is geschreven in samenspraak met: Lydia, Riet, Mirjam, Ineke, Jolanta, Troetje, Tjitske, Lioe, Karin, Hetty, Janny, Petra, Hans, Pier, Anneke, Connie, Marga, Irene, Leonard en vele anderen.

28. Het optreden van de gogo girls op het vrouwenfestival in de Melkweg van vorig jaar lijkt mij hier een goed voorbeeld van.

Ien Ang

Mannen op zicht

‘Carla dacht dat ze alleen was tot haar blik, nog wazig van de slaap, zich richtte op een lange gestalte met gespierde benen en een brede rug, die in een gemakkelijke houding uit het raam stond te staren. Hij hield zijn hoofd afgewend, zodat zijn raadselachtig profiel goed zichtbaar was’.¹ Een serene scène, waarin een vrouw in stilte geniet van het kijken naar het fascinerende lichaam van een man. Het fascineert omdat het raadselachtig is, dat wil zeggen onbekend, vreemd, mysterieus, maar tegelijkertijd de moeite waard om onderworpen te worden aan onze blik. Het kan uiterst plezierig zijn om naar mannen te kijken: ook mannen kunnen een schoon geslacht zijn.

Maar het komt slechts zelden voor dat wij vrouwen de kans krijgen om, net als Carla, ongestoord naar een man te kijken. Meestal zijn de rollen omgekeerd: zij, mannen, kijken naar ons, en niet wij naar hen. Ook Carla’s zeldzame moment van kijkgenot is kort van duur. Een vrouw moet ervoor zorgen dat haar blik onopgemerkt blijft, want als hij beantwoord wordt, zal ze het onderspit moeten delven: ‘Hij draaide zich langzaam om en stond met zijn armen over elkaar tegen het raamkozijn geleund. (...) Zijn strakke blik maakte haar nerveus, waardoor ze haar ogen neersloeg’.²

Het is duidelijk wiens blik hier meer macht uitoefent. En de onderwerping kan zelfs compleet zijn: ‘Haar hoofd zakte terug in de kussens en ze sloot de ogen’.³ Het kijkgenot gecensureerd!

Carla is de fiktionele hoofdpersoon van een Bouquetreeksverhaal, maar het lijkt erop alsof haar lotgevallen een adekwate weerspiegeling zijn van de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen, in ieder geval waar het de sociale organisatie van de kijklust betreft. Het is

1. Lilian Peake, *Mijn lieve waternimf*. Amsterdam (Bouquetreeks nr. 509), 1983, pp. 37-38,

2. Idem, p. 38.

3. Idem, p. 39.

genoegzaam bekend dat het vrouwenlichaam in onze cultuur tot object bij uitstek van het mannelijk voyeurisme is gemaakt. Nog steeds is daarom het nafluiten van 'mooie', dat wil zeggen door mannen goedgekeurde vrouwen een vanzelfsprekende of tenminste onproblematische mannelijke praktijk. Ook de onlangs met veel tamtam geïntroduceerde nederlandse *Playboy* (onder het pretentieuze motto: 'Alles wat mannen boeit') getuigt van een onverminderd, misschien zelfs wel van een weer toenemend mannelijk zelfvertrouwen op dit punt.

Vrouwen zijn dus meestal object, en geen subjeet van de blik. Feministische strategieën hebben vanuit dit besef vooral de nadruk gelegd op het aan de kaak stellen van deze objectivering van het vrouwenlichaam tot een beeld om door de mannelijke blik bezeten te worden, en op het tenietdoen van die objectivering door 'schadelijke', 'onderdrukkende', 'mensonterende', kortom meestal pornografies genoemde afbeeldingen van vrouwen aan banden te leggen. Daarbij wordt weleens uit het oog verloren dat elke visuele voorstelling een vorm van objectivering impliceert. Een kritiek op objectivering *tout court* zou dan ook tot een vernietiging van elke kijklust, elk voyeurisme leiden, een puritanistische positie waarvoor ik niet zoveel voel.⁴

In dit artikel wil ik dan ook een andere problematiek aansnijden: die van het vrouwelijk voyeurisme. Er is geen enkele reden waarom we ons als (hetero)vrouwen het plezier in het kijken naar mannen moeten ontzeggen. Integendeel, is niet veeleer de tijd aangebroken dat we ons het recht daartoe eindelijk eens opeisen? Er zijn immers slechts weinig kulturele voorstellingen in omloop die aan vrouwen de mogelijkheid bieden om hun kijklust op het mannenlichaam te botvieren. Een van de weinige recente voorbeelden die ik ken is de schaamteloze, maar daardoor juist des te plezieriger celebratie van het mannelijk lichaam in de slotscène van Claude Lelouch', suksesfilm *Les uns et les autres*, waarin de kamera welhaast voortdurend obsessief gericht is op het prachtige, van boven ontblote lichaam van een balletdanser die op de razend opzweepende klanken van Ravels *Boléro* danst.

Een bron van voortdurende frustratie in dit opzicht is daarentegen de sportverslaggeving op de televisie. De sport, zeker de topsport, is een terrein bij uitstek waarin het mannenlichaam als object

4. Vergelijk: Laura Mulvey, 'Visual Pleasure and Narrative Cinema', in *Screen*, jrg. 16, nr. 1, 1975, waarin gepleit wordt voor 'the destruction of pleasure as a radical weapon'.

funktioneert. Nergens zijn beelden van mannen dan ook zo nadrukkelijk aanwezig als in voorstellingen van sportevenementen. Er is echter steeds sprake van een dubbele optie daarin: enerzijds komt het lichaam van de sportman tevoorschijn als objekt om naar te kijken, als objekt van kijklust, anderzijds doet het mannenlichaam in de sport vooral dienst als objekt van prestatie, als eerbetoon aan fysieke superioriteit. Deze twee opties sluiten elkaar niet noodzakelijk uit, maar meestal wordt wel de tweede optie ten koste van de eerste benadrukt. Sport is een spektakel in onze cultuur, maar geen spektakel van lichamelijke schoonheid: ze is een spektakel van lichamelijke (spier)kracht. De sportverslaggeving op de televisie nu reproduceert dit door eenzijdig de nadruk te leggen op de sportman als presterend wezen. Presteren in de sport betekent bewegen: de televisiekamera's bewegen dan ook steeds met de mannen mee, brengen hen in hun fysieke inspanningen in beeld. Presteren in de sport betekent echter eerst en vooral competitie: het zijn de schermutselingen tussen de mannen onderling die in elk sportverslag een bevoorrechte behandeling krijgen. Dit heeft tot gevolg dat de esthetiese en erotiese aspecten van het (bewegende)mannenlichaam in het beeldverslag slechts marginaal tot hun recht kunnen komen. Ze worden steeds als het ware 'ondergesneeuwd' door de functie van de bewegingen in en voor het verloop van de wedstrijd. Dit wordt nog versterkt door de stem van de buiten beeld sprekende kommentator, die òfwel het wedstrijdelement benadrukt (en daarbij niet zelden van een nationaal chauvinistische positie uitgaat), òfwel – zoals Mart Smeets bij het wielrennen – een soort gladiatorenesthetiek cultiveert, waarin de schoonheid van de uitputting bezongen wordt.⁵

Het sportverslag nodigt de toeschouwer aldus uit om de positie in te nemen van iemand die geïnteresseerd is in het sportevenement als oorlog, in het sportveld, het stadion of de weg (wielrennen) als slagveld, en bovenal in de sportman als (nationale) held. Deze veronderstelde toeschouwer nu is niet sekseloos, maar – om het kru te stellen – mannelijk en heteroseksueel. De positie van de vrouwelijke toeschouwer is daarom problematies: voorzover ze van sport-als-wedstrijd houdt (en veel vrouwen houden daar beslist van), zal ze zeker plezier beleven aan het sportverslag, maar het plezier in het kijken naar het mannenlichaam wordt haar onthouden, of in ieder geval voortijdig afgekapt. Ikzelf ervaar deze ambivalentie bij het

5. Tekenend is overigens dat vrouwelijke sporters wèl op seksuele aantrekkelijkheid worden beoordeeld. Een zweedse hoogspringster wier naam mij ontschoten is, werd vorig jaar tijdens de Europese atletiek-kampioenschappen in beeld gehouden terwijl ze helemaal niet in aktie was.

kijken naar schaatswedstrijden op de televisie. Ik word gefascineerd door al die in nauwsluitende, gladde, glanzende pakken gestoken lijven (sommige zijn overduidelijk mooier dan andere, en dat zijn beslist niet altijd die van de winnaars of van de Nederlanders), maar de kameravoering, die gekenmerkt wordt door snelle en chaotische shotwisselingen met veel totaalshots, verhindert het mij om rustig mijn ogen de kost te geven!

Er is een kloof, een kontradiktie tussen het beeld van de man als object van kijkgenot, en het beeld van de man als presterend subject – een kloof die overigens bij uitzondering en bij verrassing gedicht wordt door sportfoto's in de krant, waarin de verstilde beweging het mogelijk maakt dat het lichaam-in-beweging tot object van kijkgenot wordt. Dat dit gebeurt is niet toevallig. Beweging en manbeelden gaan immers vaak hand in hand: beweging wordt geassocieerd met activiteit, met doen, en activiteit met mannelijkheid. Bekeken worden, tot kijkobject gemaakt worden, veronderstelt daarentegen een toestand van passiviteit, van zijn, en passiviteit is een in onze cultuur vrouwelijke, dus onmannelijke positie.⁶ Tegen deze achtergrond beschouwd vormen deze foto's een kompromis tussen activiteit en passiviteit: het mannenlichaam verdraagt het in onze cultuur alleen object van visuele lust te worden wanneer het zich beweegt.

6. Vergelijk: John Berger, *Ways of seeing*. Londen 1972, hoofdstuk 2; ned. vert. *Anders zien*. Nijmegen (SUN) 1974.

Maar er is meer aan de hand. De mannen op deze foto's zijn zich er niet van bewust dat ze object van onze blik zijn, geabsorbeerd als ze zijn in hun activiteit. Onze blik op hen is dan ook een steelse, onopgemerkte en ongeanticipeerde blik, ons kijkplezier is onbedoeld. Bovendien nemen foto's in de krant over het algemeen een ondergeschikte positie in: ze zijn slecht afgedrukt en fungeren veeleer als aanvulling op de geschreven tekst dan als op zichzelf staande beelden, of hooguit als 'tussendoortje'. Trouwens, de kontekst van het lezen van een krant – het doorbladeren, het snel geïnformeerd willen worden – is op zich al niet zo bevorderlijk voor kontemplatief kijken. Kortom, kijkplezier dus, maar alleen bij de gratie van terloopsheid, van een doen alsof er niets te zien valt. Deze manier van kijken vertoont frappante overeenkomsten met die van Carla: ze bestaat wel, maar wordt al gauw onderdrukt.

Is het kijken van vrouwen altijd op deze manier georganiseerd? Verzet het mannenlichaam zich altijd tegen de onderwerping aan de actieve, vrouwelijke blik? In dat geval zou het vrouwelijk voyeurisme voorgoed tot een niet erkend, ondergronds bestaan veroordeeld zijn...

Toch bestaat er een blad als het Amerikaanse *Playgirl*, een vrouwelijk ekwivalent van *Playboy*, waarin maandelijks talloze pin-ups van blote mannen staan, uitdrukkelijk uitgesteld ten gerieve van de seksuele kijklust van de koopsters van het blad. 'Entertainment for women': zo noemt *Playgirl* zichzelf. Maar in wat ze onder entertainment verstaat, verschilt ze wel hemelsbreed van traditionele vrouwenbladen als *Magriet* en *Libelle*, of zelfs van meer moderne bladen als *Viva* en *Cosmopolitan*. Terwijl zowel *Cosmopolitan* als *Playgirl* hun ontstaan en hun formule waarschijnlijk te danken hebben aan de alterte reactie van de tijdschriftenuitgevers op de opleving van het feminisme rond 1970 (*Playgirl* viert dit jaar haar tiende verjaardag), appelleren beide bladen aan twee totaal verschillende typen lezeressen. Beide richten zich weliswaar op de moderne, onafhankelijke vrouw en definiëren die vrouw als iemand die geïnteresseerd is in alles wat de inrichting van het eigen leven aangenamer kan maken, zoals mode, schoonheid, gezondheid, zelfontplooiing en, last but not least, carrière. Radikaal verschillend is echter de konstruktie van het centrale thema in beide bladen: seksualiteit. De *Cosmo*-lezeres wordt verondersteld een overmatig narcistische belangstelling te hebben voor de eigen, vrouwelijke seksualiteit, en wel vooral voor het eigen lichaam.⁷ In een recent

7. Zie Rosalind Coward, 'Cosmopolitan', in: Karin Spaink (red.), *Pornografie: Bekijk 't maar*. Amsterdam 1982, pp. 149-153.

nummer kregen de lezeressen bijvoorbeeld een nieuw advies aangereikt: ‘Geniet van een compliment!’ De *Playgirl*-lezeres daarentegen is een vrouw wier leven kennelijk gevuld wordt door een allesoverheersende heteroseksuele belangstelling voor mannen en seks met mannen. Zo bevat elke aflevering een aantal erotische verhalen van vrouwen over hun seksuele ervaringen met een onvermijdelijk fantastiese man. Maar het visitekaartje van *Playgirl* zijn toch wel de kleurenfotoseries van mannenlichaam – net zoals *Playboy* in de eerste plaats een blad is met voor mannen bedoelde softporno foto’s van vrouwen. Ira E. Ritter, de uitgever van *Playgirl*, beroept zich erop dat zijn blad eindelijk aan vrouwen de mogelijkheid heeft geboden ‘to have the same healthy curiosity about men’s bodies that men have shown for women’s’.⁸

Op het eerste gezicht lijkt *Playgirl* dus het bewijs te leveren dat de productie van (zachte) porno voor vrouwen geen enkel probleem oplevert: men keert het concept van *Playboy* eenvoudig om. Maar wanneer we de foto’s nader bekijken, dan vallen de eigenaardigheden van de *Playgirl*-mannen ons meer en meer op. Er schuilt steeds iets ongemakkelijks in de foto’s. En dat ongemakkelijke zit ’m niet zozeer in het feit dat we niet gewend zijn om naar plaatjes van blote mannen te kijken: het heeft meer structureel te maken met de tegenstrijdigheden die kleven aan de konstruktie van het mannenlichaam als objekt voor de seksuele kijklust van vrouwen. Enkele afleveringen van *Playgirl* doorbladerend, merk ik dat die tegenstrijdigheden op verschillende manieren verzacht kunnen worden, zonder ooit te worden opgelost.⁹

Kenmerkend voor het pornografiese genre is de erotisering van het afgebeelde objekt (meestal dus het vrouwenlichaam), met de bedoeling bij de kijker seksuele opwinding op te wekken.¹⁰ Allerlei middelen worden daartoe gehanteerd en allerlei konventies toegepast, zoals de stand van het lichaam van het model, de blik van het model, de belichting, enzovoort. Essentieel is de illusie van beschikbaarheid

8. *Playgirl*, juni 1983. Laat u zich overigens niet misleiden door het feit dat Ritter een man is; de hoofdredaktrice van *Playgirl*, die verantwoordelijk is voor de inhoud van het blad, is wel degelijk een vrouw.

9. Ik presenter hier geen systematische en representatieve analyse van *Playgirl*; wat volgt zijn eerder gereflekteerde eerste indrukken, die nader op hun houdbaarheid getoetst zouden moeten worden.

10. Zie voor een meer theoretiese beschouwing over het pornografiese genre: Beverley Brown, ‘A Feminist Interest in Pornography – Some Modest Proposals’, in: *m/f*, nr. 5/6, 1981; ned. vert. in: K. Spaink (red.), a.w.

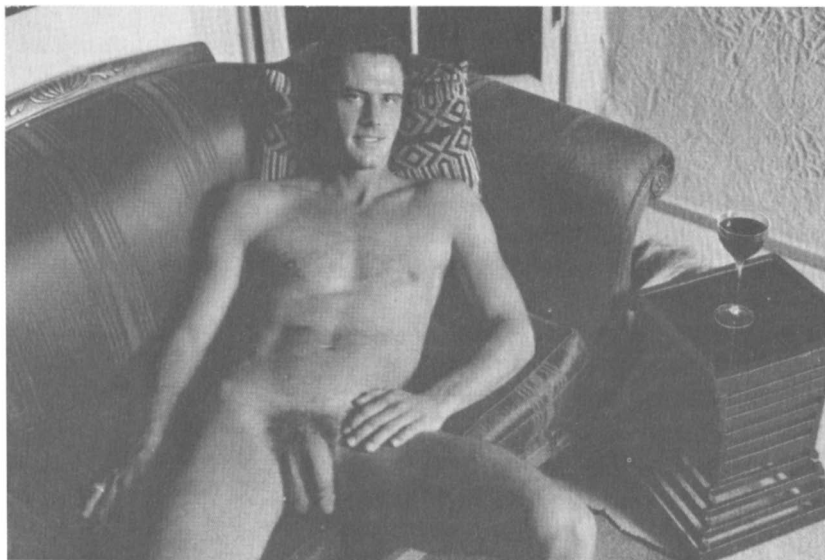
die het beeld moet scheppen: alsof de afgebeelde vrouw of man er is voor jou, de kijk(st)er. Daardoor wordt het voyeurisme van de kijk(st)er iets legitiems: porno is een vrijplaats voor de kijklust omdat pornobeelden zo expliciet exhibitionisties zijn.

Maar juist dit expliciete exhibitionisme, dit doelbewust aannemen van een pose om door vrouwen bekeken te worden en om vrouwen te behagen, lijkt bij de *Playgirl*-mannen tot allerlei problemen te leiden. Ook hier lijkt dezelfde weerstand tegen objectivering, tegen de onderwerping aan vrouwelijke visuele lust op te treden als in de sportverslaggeving. Alleen is hier de kontradiktie pregnanter en pijnlijker, omdat de kontekst van *Playgirl* speciaal gekreërd is om mannenlichamen in de passieve positie van kijkobject te plaatsen. Er is geen ontkomen aan! Toch vertonen de *Playgirl*-foto's kenmerken die duiden op het inzetten van allerlei strategieën om een proces van hersubjektivering op gang te brengen.

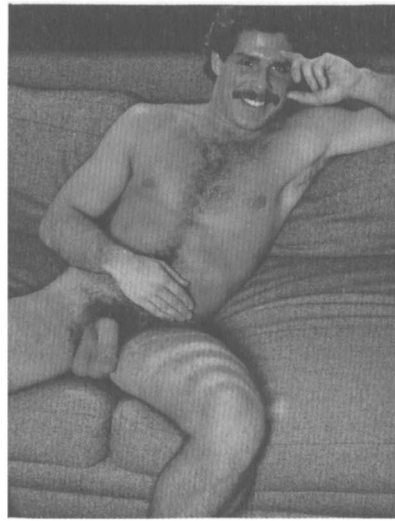
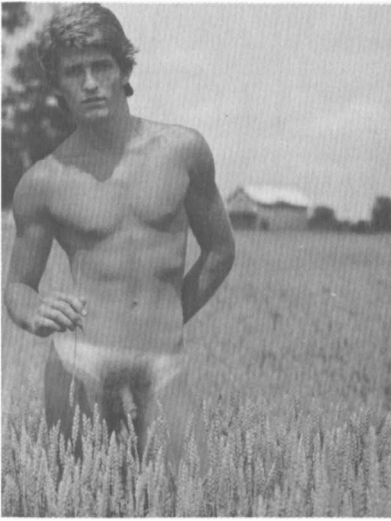
We constateerden al dat het mannenlichaam in beweging moet zijn om het bekeken worden te kunnen verdragen. In het verlengde hiervan komt het regelmatig voor dat *Playgirl*-mannen afgebeeld worden terwijl ze iets doen. Op die manier wordt een exkuus voor de afgebeelde man geproduceerd: de handeling is een alibi voor het exhibitionisme. De mannelijkheid gered!

Maar de meeste afbeeldingen zijn van mannen in rustpositie. En dan beginnen de moeilijkheden pas echt. De meeste verbazing wekken beelden van geheel achteroverliggende mannen, een pose van bijna maximale passiviteit, van kwetsbaarheid ook. Beelden van vrouwen in een dergelijke pose zijn volstrekt niet ongewoon: integendeel, ze wordt regelmatig toegepast in pornofoto's van vrouwen. Blijkbaar beantwoorden beelden van vrouwen die te associëren zijn met kwetsbaarheid en hulpeloosheid, en daardoor met direkt voor het grijpen liggen, aan nogal wijdverspreide seksuele fantasieën van mannen. Maar dergelijke beelden van mannen, bestemd voor vrouwelijke kijkers, roepen steeds gevoelens van onvrede en zelfs van schaamte op, alsof er iets niet klopt. Dit slaat ook op het model zelf terug, die erop reageert door zijn spieren te spannen (wat de belofte van hernieuwde activiteit inhoudt) of door zijn handen handelingsklaar te houden (alsof hij wil laten zien dat hij direkt kan toeslaan als het moet).

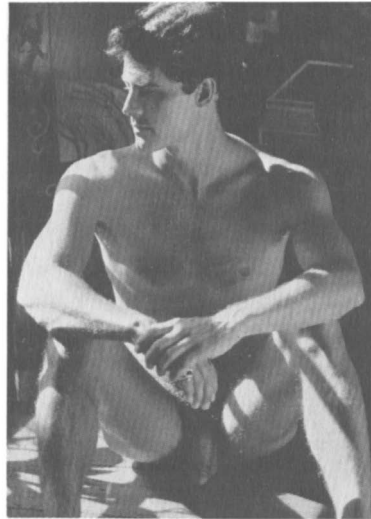
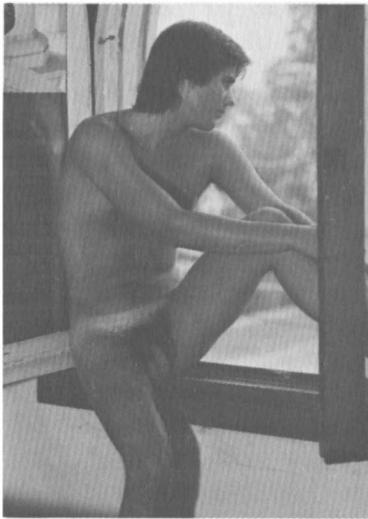
De meeste beelden van mannen in rustpositie zijn echter staand of zittend. Ook daar blijft het ongemak van het bekeken worden van afstralen. Net zoals in pornobeelden van vrouwen kijken de modellen van *Playgirl* vaak in de kamera, dat wil zeggen in de ogen van de kijksters. Maar in tegenstelling tot de vrouwen kijken de mannen helemaal niet verleidelijk, niet uitnodigend, niet uitdagend.

Sommigen, vooral de jongensachtige, kijken verlegen, alsof ze er niet goed raad mee weten dat we naar ze kijken. Een dergelijke blik wekt geen seksuele opwindning, maar ontroering op. Anderen, vooral de oudere, ‘rijpere’ modellen, lijken stoer, macho-achtig, alsof ze duidelijk willen maken dat ze schijt hebben aan onze blik. De stoere blik drukt vooral macht uit; het indringende, stoere kijken is vooral op onderwerping uit.¹¹ Maar het opvallende is dat de meeste *Playgirl*-mannen vriendelijk kijken, vertrouwenwekkend, meestal zelfs glimlachend.

De manieren waarop deze mannen naar ons terugkijken, brengen een heel bepaald effect teweeg, een effect dat ik ontobjectivering door ontseksualisering zou willen noemen. Hun blikken zorgen er meestal voor dat de afstand tussen ons en hen verkleind wordt; ze kijken alsof ze goede bekenden van ons zijn, geen anonieme mannen die er slechts voor ons zijn om hun lichamen aan ons te tonen. Goede bekenden behandelen we meestal echter niet (alleen) als object van visuele lust: ze zijn in de eerste plaats persoon, een ander mens, een subjeekt dus. De manier waarop de *Playgirl*-mannen in de camera kijken is erop gericht om te *ontkennen* dat hun lichamen object van

11. Richard Dyer constateert in een artikel over de mannelijke pin-up dat de stoere blik typerend is voor pornobeelden van mannen. Ik kom tot andere bevindingen. Desondanks is Dyers artikel zeer inspirerend geweest voor het schrijven van dit artikel. Zie Richard Dyer, ‘Don’t Look Now – The Male Pin-Up’, in: *Screen*, vol. 23, nr. 3/4, 1982, pp. 61-73.

seksuele kijklust zijn, dat ze uit hun kleren zijn gegaan om door ons bekeken te worden. Ook wanneer ze niet in de kamera kijken, spreekt er uit hun blik een volstrekte onschuld of desinteresse, alsof ze zich er niet van bewust zijn of niet willen weten dat hun lichaam uitgesteld wordt ten gerieve van het vrouwelijk voyeurisme. Wat telkens onderdrukt wordt is de erotiek, het seksuele aspect van dat voyeurisme: we worden uitgenodigd naar deze mannen te kijken zoals we naar een goede vriend, een broer, een vader of een zoon kijken, niet zoals we naar een man kijken die ons seksueel opwindt.

Onderdrukking van de erotiek van het mannenlichaam vindt ook plaats door esthetisering van het beeld door middel van een kunstzinnige kompositie of een opvallende lichtval – effecten die onze aandacht vestigen op de actieve tussenkomst van de fotografe. Esthetisering leidt tot distantie; estheties plezier is het plezier in de afstandelijke schoonheid van iets, en dat is het tegenovergestelde van eroties, zinneprikkelend plezier.

Is onze aandacht door dit soort beeldstrategieën al afgeleid van het mannenlichaam als objekt van seksuele kijklust, het proces van hersubjektivering wordt verder in gang gezet door de begeleidende teksten bij een foto of fotoserie. Die teksten proberen steeds het beeld te scheppen dat de afgebeelde man een bijzondere persoonlijkheid is of een bijzonder, nogal glamour-achtig leven leidt. *Playgirl's* 'Man for March' van 1983 heeft zelfs een bijzondere naam: Brandon Court, en *Playgirl* vertelt ons gul over zijn exotiese levensstijl: *'Brandon Court*

*has done something a lot of us wish we could do: he recently changed his address from Los Angeles to Haleiwa, Oahu, Hawaii. (...) The real luxury of living in Hawaii is being able to kick back and enjoy life at your own pace. "I feel free to take time out to have fun, to be romantic or to just daydream", Brandon reflects, "something I could never do at home with my five sisters and two brothers".*¹²

Geen woord verder over de seksuele kwaliteiten van zijn lichaam, alsof dat er niet toe doet!¹³ Zelfs wanneer in een begeleidende tekst wèl verwezen wordt naar het lichaam, wordt die verwijzing ondergeschikt gemaakt aan de beeldvorming van de man als bewonderenswaardig persoon: *'Kevin, 25, keeps his six-foot-three-inch body in top shape naturally with the rigors of crewing – hoisting, rigging and setting sails with the capricious changes of the wind. And Kevin wouldn't have it any other way. "I hate routine, things that can be predicted. You could say I'm adventurous", he observes.*¹⁴

Maar het meest onthullend voor de specifieke verhouding die *Playgirl* tussen de lezeressen en haar mannen konstrueert, is de introductie van de vriendin of vrouw in het leven van de man. We worden uitgenodigd om ons met haar te identificeren, om de man vanuit háár ogen te zien en te waarderen. Het opvallende is echter dat ook zij niet in de eerste plaats zijn lichaam ziet, maar iets heel anders. Kevins vrouw wordt zelf aan het woord gelaten: *'He's very sensitive, easy to approach, charming, and, says his new bride Sheri, a tender lover and a kind, romantic man'*¹⁵ En over Brandon vertelt *Playgirl* het volgende: *'When Brandon spends an evening with his girlfriend, they lie back on the beach, enjoy the 80-degree ocean breeze and simply do some stargazing before heading back to his place for more intimate moments. "She's always so 'up' and has such a great sense of humour", Brandon smiles. "She makes it so easy for me to love her".*¹⁶ Tenslotte zet *Playgirl* zelf de puntjes op de i: *'and he makes it so easy for us to envy her'*. Maar waar moeten we precies jaloers op zijn? Op het feit dat ze zo'n sexy man aan de haak geslagen heeft? Of omdat hij zo'n lieve jongen is?

Deze ambivalentie in de konstruktie van de *Playgirl*-man komt steeds weer terug. Zo werd een zekere Paul Turner verkozen tot

12. *Playgirl*, maart 1983, pp. 52, 55.

13. Ook *Playboy*-vrouwen worden weliswaar van een persoonlijke identiteit voorzien, maar die hersubjektivering lijkt daarin alleen maar haar identiteit als 'lekker stuk' te versterken.

14. *Playgirl*, mei 1983, p. 52.

15. Idem, p. 55.

16. *Playgirl*, maart 1983, p. 55.

'Playgirl's Man of Great Britain', niet alleen om zijn '*sensuous body*', maar vooral ook om zijn '*outstanding "knightly" qualities*': '*Blue-eyed Paul is (...) honest, gentle and fun-loving. He dances, rides a motorbike, swims, loves lager and, of course, women*'.¹⁷ Dergelijke begeleidende teksten laten ons niet alleen zien hoe het proces van hersubjektivering van het mannenlichaam tot stand wordt gebracht, maar geven vooral ook aan hoe *Playgirl* denkt dat haar lezeressen het liefst mannen zien. Elke voorstellingspraktijk moet een verhouding tussen kijker/lezer en voorstelling tot stand brengen waardoor de voorstelling betekenisvol wordt voor de kijker/lezer en ingevoegd kan worden in haar of zijn verbeeldingswereld. Bij een publiekstijdschrift als *Playgirl* dat pretendeert entertainment voor vrouwen te bieden, gaat het erom dat de lezeressen *plezier* beleven aan de geproduceerde voorstellingen, een plezier dat voor herhaling vatbaar is (waardoor we de volgende maand weer een *Playgirl* zullen kopen of misschien zelfs abonnee worden). De manier waarop haar voorstellingen gekonstrueerd worden, impliceert dan ook een retorika die erop gericht is de lezeressen zo effectief mogelijk aan zich te binden, en dat gebeurt door in de voorstellingen zelf (beelden en teksten) een denkbeeldige, ideale lezeres aan te spreken wiens positie wij, de werkelijke lezeressen, in zouden moeten nemen om optimaal van *Playgirl* te kunnen genieten.

Hoe worden wij nu verondersteld naar de *Playgirl*-mannen te kijken? Ondanks de manifeste functie van de getoonde mannenlichamen als objekt van visueel genot, heeft het voyeurisme van *Playgirl's* ideale lezeres weinig te maken met expliciete (genitale) seksualiteit. De *Playgirl*-man is er niet om – in de fantasie – door haar versierd te worden, maar eerst en vooral om door haar bewonderd te worden. Ze onderwerpt hem aan haar blik, niet om hem te bezitten, maar juist om tegen hem op te kijken. In verreweg de meeste gevallen is hij de Adonis met wie het hoogst aangenaam toeven zou zijn, niet alleen om zijn *sex appeal*, maar omdat hij zo charmant is, zo romanties, zo zachtaardig, zo teder, zo attent, zo lief, zo krachtig – kortom de prins op het witte paard. Of beter gezegd: de *sex appeal* van het lichaam van de gemiddelde *Playgirl*-man staat of valt met de beklemtoning van zijn charmante, romantiese enzovoort persoonlijkheid.

Het lijkt wel alsof *Playgirl* bang is dat het mannenlichaam alleen niet voldoende is om seksuele lust bij vrouwen op te wekken: ze kan het bij de presentatie van soft-pornobeelden van mannen ten behoeve

17. *Playgirl*, mei 1983, p. 44.

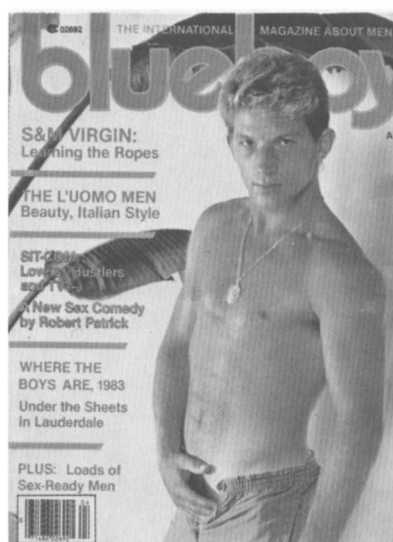
van vrouwen kennelijk niet stellen zonder de gelijktijdige beeldvorming van de man als edele persoonlijkheid. Vandaar dat de foto's van mannenlichamen in *Playgirl* zo halfslachtig, zo ambivalent, zo dubbelzinnig zijn: ze zijn er voor het voyeuristische plezier van vrouwen en legitimeren dat voyeurisme ook, maar mobiliseren tegelijk een verbeeldingswereld die merkwaardig genoeg aansluit bij die van meer traditionele, op vrouwen gerichte cultuurvormen: de romantiese verbeelding. Net als de Bouquetreeks gelooft *Playgirl* in de uiteindelijke realiseerbaarheid van een wereld zonder seksentegenstellingen. *Playgirl*'s versie van deze droom is echter gemoderniseerd: *Playgirl* creëert een fantasmaties utopia, waarin elke vrije, geëmancipeerde vrouw een natuurlijke, harmonieuze en gezonde verhouding tot een man kan hebben, waarin seks een vanzelfsprekende rol speelt, maar tegelijk ongevaarlijk gemaakt, gladgestreken wordt door de romantiek.¹⁸

De romantiese verbeelding verzacht aldus het problematische karakter van het projekt van *Playgirl*: ze zorgt ervoor dat de inzet van het vrouwelijk voyeurisme verzoend wordt met de weerstand tegen exhibitionisties vertoon van het mannenlichaam – een verzoening overigens die nooit compleet kan zijn.¹⁹ *Playgirl* openbaart de moeilijkheden van het vrouwelijk voyeurisme om het mannelijk lichaam tot objekt van seksuele kijklust te maken: wat we in de foto's van *Playgirl*-mannen te zien krijgen is niet het mannenlichaam als zelfstandig objekt, maar dat waar het voor staat: een 'totale persoon'. Het lijkt er soms zelfs op alsof het lichaam slechts tegen wil en dank uitgesteld wordt!

Dat deze ambivalenties in het mannelijk exhibitionisme niets te maken hebben met een natuurlijke weerstand van het mannelijk lichaam tegen objektivering en erotisering, maar met de verhoudingen tussen mannen en vrouwen op het terrein van (de macht van) het kijken, wordt aangetoond door het feit dat heel anders beelden van mannen mogelijk zijn. Neem het Amerikaanse homoblad *Blueboy*. Ook in dit 'international magazine for men' veel foto's van mannen die vallen in het soft-porno genre. Maar de *Blueboy*-mannen zijn heel

18. Elders heb ik de romantiese verbeelding gedefinieerd als een psychiese strategie om seksentegenstellingen op een magiese, fiktionele manier op te lossen in een *happy end*. Zie Ien Ang, *Het geval Dallas*. Amsterdam 1982.

19. Ik overdrijf hier de konsistentie in de betekenissen die *Playgirl* produceert. Het blad bestaat uit méér dan alleen foto's van mannen: interviews met beroemdheden, verhalen, mode, advertenties, enzovoort. Een nadere analyse zal beslist allerlei tegenstrijdigheden in de *Playgirl*-ideologie aan het licht brengen.

anders dan de *Playgirl*-mannen. Ze zijn zelfbewust, uitdagend en, wat in dit verband het belangrijkste is: uitgesproken narcisties wat hun lichaam betreft. De man op de cover gaat expliciet een flirt met de kijker aan, alsof hij wil zeggen: 'Kijk mij eens!' De verleidelijke blik en de uitdagende pose, met de hand suggestief richting pik, laten aan duidelijkheid niets te wensen over: deze mannen voelen zich kiplekker in hun positie als object van seksuele kijklust. Zij hebben geen constructie van een persoonlijkheid nodig waarachter ze hun lichamelijke kunnen verbergen. Integendeel, ze *zijn* hun lichaam.

Blueboy bewijst dat objektivering en erotisering van het mannenlichaam in fotobeelden wel degelijk mogelijk is. De ikonografie van de *Blueboy*-foto's verschilt dan ook hemelsbreed van die van *Playgirl*. In *Blueboy* vindt men er geen doekjes om dat het het mannenlichaam als zodanig is dat object van voyeurisme is. In *Blueboy* daarom geen strategieën van hersubjektivering: alles is juist gericht op de seksualisering van het mannenlichaam. De man wordt in *Blueboy* gekonstrueerd tot een eroties mannetjesdier, niet tot een totale persoon. Allerlei lichaamsdelen worden daarbij zonder schaamte gefetisjeerd: de rug, de billen, de schouderbladen, en vooral de pik. De pikken van de *Blueboy*-mannen zijn evenals die van hun *Playgirl*-kollega's weliswaar zelden echt stijf, maar in tegenstelling tot in *Playgirl* – waarin de pik er meestal ongemakkelijk als een vreemd aanhangsel bij bungelt en zo min mogelijk benadrukt of zo mogelijk zelfs genegeerd wordt – wordt de pik door de *Blueboy*-mannen

gekoesterd als een kostbaar bezit. Pikken worden uitdrukkelijk uitgesteld voor de ogen van de kijkers, of worden liefdevol betast en vastgehouden.

Ook de encenering van de foto's zorgt ervoor dat alle aandacht van de kijker gericht wordt op het afgebeelde mannenlichaam als object. In *Blueboy* geen strategieën van esthetisering die de aandacht afleiden en afstand scheppen, wat niet wil zeggen dat de foto's niet 'estheties verantwoord' zouden zijn: de esthetiek staat hier echter ten dienste van de erotiek.²⁰ Zo is de achtergrond van de *Blueboy*-foto's steeds bijna of geheel abstrakt te noemen: een egale muur, een spaarzaam bed of een kale ruimte, waartegen het lichaam des te beter afsteekt. Wat een verschil met de 'realistische' mis-en-scène van de meeste *Playgirl*-foto's: de mannen worden steeds in een goed zichtbare romantiese omgeving geplaatst – een luxueus interieur, een duur jacht, een mooi stuk natuur (strand, bos, korenveld), enzovoort. Tenslotte vindt *Blueboy* het niet nodig om in begeleidende teksten de kijkers attent te maken op de sociale status of de karaktereigenschappen van zijn mannen: de vermelding van hun voornaam is voldoende. (De

20. Zowel *Playgirl* als *Blueboy* onderscheiden zich van de platte porno à la *Chick* en *Candy* en streven steeds een zekere mate van artisticeit na: het is niet voor niets dat alle foto's 'ondertekend' zijn door de naam van de fotogra(a)f(e).

Playgirl-mannen worden altijd bij hun volledige voor- en achternaam genoemd, een teken voor hun persoonlijke identiteit.)

Dergelijke verschillen zijn niet onschuldig. Ze geven aan hoe de voorstelling van het mannenlichaam in softpornobeelden kan variëren met de vraag, *wie* in de voorstellingspraktijk in kwestie aangesproken dient te worden. *Blueboy* en *Playgirl* bedienen zich elk van een specifieke retorika, omdat beide een ander publiek willen bereiken. *Playgirl* kreëert daartoe, zoals we gezien hebben, een ideale lezeres in de denkbeeldige persoon van de ‘vrije, geëmancipeerde vrouw’; *Blueboy* richt zich tot een evenzeer denkbeeldige, ‘ideale flikker’. Dit verschil in verondersteld publiek nu ligt ook ten grondslag aan de frappante verschillen in effect die de afbeeldingen van mannenlichamen in beide bladen moeten sorteren: de manbeelden van *Blueboy* nodigen uit tot een heel ander soort voyeurisme dan de manbeelden van *Playgirl*. Het kijkgenot dat *Blueboy* wil opwekken, gaat gepaard met de mobilisatie van expliciet (homo)seksuele fantasieën; de celebratie van het mannenlichaam in *Blueboy* veronderstelt een plezier in seks zonder de ballast van de liefde.²¹ Hoe anders werken de manbeelden van *Playgirl*. Ook daarin een celebratie van het mannenlichaam, maar niet voordat dat lichaam geplaatst is in het kader van de romantiese liefde. *Playgirl* mobiliseert geen seksuele, maar romantiese fantasieën. Of zoals *Playgirl* zelf over Brandon Court zegt: ‘Mr. March inspires new fantasies of love in paradise’.

Het vrouwelijke voyeurisme blijft dus een probleem in *Playgirl*. De emancipatoriese uitgangspunten van *Playgirl* – dat vrouwen moeten kunnen genieten van het kijken naar het mannenlichaam, precies zoals mannen genieten van het kijken naar het vrouwenlichaam – blijken in de praktijk toch niet zo’n breuk te zijn met de traditionele manier waarop vrouwen tegenover mannen staan: ze liggen veeleer in het verlengde daarvan. Het mannenlichaam wordt weliswaar uitdrukkelijk voorgesteld als bron van vrouwelijke kijklust, maar het ontsnapt tegelijk aan volledige objectivering: het plezier dat *Playgirl* ons aanbiedt, schommelt voortdurend tussen het seksuele plezier in het kijken naar het mannenlichaam, en het plezier in een geïdealiseerd beeld van mannelijke uitmuntendheid.

21. Vergelijk hiervoor: Frits van Wel, ‘Pornografie en vrouwenangst’, in: *Psychologie en maatschappij*, nr. 21, 1982, p. 583. Ik betwijfel echter of er in homoporno sprake is van de overwinning van mannelijke angsten, zoals Van Wel van heteroporno voor mannen beweert. Is er niet eerder sprake van durf?

Maar wat betekent deze fundamentele kontradiktie in de voorstellingspraktijk van *Playgirl*? Wat zegt het over de specificiteit van het vrouwelijk voyeurisme? Kijken vrouwen echt anders dan mannen, en projekteren ze werkelijk andere fantasieën in het mannenlichaam dan mannen in het vrouwenlichaam, of mannen in het mannenlichaam? Als de romantiese verbeelding werkelijk het enige kader is waarin de kijklust van vrouwen gedijt, waarom zijn de mannen in *Playgirl* in hemelsnaam nog in hun blootje? (Welke fantasieën projekteren vrouwen in de – slappe – pik?)

Wat hier ter discussie staat is de specificiteit van het *objekt* van het vrouwelijk voyeurisme. *Playgirl* toont aan hoe moeilijk het is om een ‘nieuw’ objekt (het mannenlichaam zonder franje) aan vrouwelijke kijklust te onderwerpen, zonder terug te vallen op ‘oude’ fantasieën. Hiermee wil ik echter niet beweren dat het projekt van *Playgirl* mislukt is: het tonen van blote mannen speciaal ten behoeve van het kijkgenot van vrouwen is wel degelijk een nieuwe praktijk, die – zij het in beperkte mate – nog kommercieel haalbaar is ook. De aanwezigheid en beschikbaarheid van dergelijke beelden alleen al zegt iets over de veranderde seksuele verhoudingen tussen vrouwen en mannen (de zogenaamde seksuele revolutie). De vraag is alleen: is *Playgirl* een overwinning voor het vrouwelijke voyeurisme of wordt het vrouwelijk voyeurisme hier iets opgedrongen. Het vrouwelijk voyeurisme kent immers ook andere wegen om van zich te doen spreken. Vrouwen hebben altijd al hun fantasieën in voorstellingen van mannen geprojecteerd, zij het niet in pornobeelden, maar – bijvoorbeeld – in beelden van popsterren. Menig meisjeskamer zal momenteel wel behangen zijn met posters van Henny Vrienten van Doe Maar. Wie weet welke fantasieën dààrop worden geprojecteerd? Het wordt tijd om dit soort vrouwenpraktijken serieus te nemen, en ze niet af te doen als sentimentele onzin (zoals vaak door mannen gedaan) of als patriarchale misleiding (zoals te vaak door feministen gedaan).

En ondertussen blijf ik toch maar naar sport op de televisie kijken. Want zoals de tennisser Yannick Noah tijdens de finale van de open franse kampioenschappen in beeld werd gebracht – met talloze *slow motion* opnamen van zijn soepele lichaam in beweging: dat was puur kijkgenot. Dat moet eigenlijk vaker gebeuren, hmmm!

Ruth Orkin

Mineke van Essen

Rotterdamse bewaarschool- onderwijzeressen rond 1850

Inleiding

Toen in Nederland in het begin van de negentiende eeuw de eerste landelijke onderwijsregelingen van kracht werden, waren er nogal wat vrouwen in het onderwijs werkzaam. Zij verzorgden en onderwezen groepen kleine kinderen en gaven allerlei soorten onderwijs aan meisjes. Een opleiding voor dat werk bestond niet, er werden geen examens voor afgenomen of diploma's verstrekt; iedere vrouw die dat wilde kon een school(tje) beginnen – datzelfde gold in iets beperkter zin ook voor onderwijzers. Na de invoering van de onderwijswet van 1806 veranderde dit. Aan het oprichten van scholen en het geven van onderwijs werden hoge eisen gesteld. Daarbij werd in de eerste helft van de negentiende eeuw wel met twee maten gemeten. Van onderwijzers werd meer algemene ontwikkeling en kennis van opvoeding en onderwijs geëist dan van onderwijzeressen. De laatsten bleven uitsluitend werkzaam in het onderwijs aan kleine kinderen en aan meisjes, het pedagogiese terrein waarop ook de moeder zich bewoog. Voor het geven van dit onderwijs kon in het algemeen, zo vond men, met minder kennis worden volstaan. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam daarin verandering en werden opleiding en examennivo van onderwijzeressen min of meer vergelijkbaar met die van onderwijzers. Toen ook werden zij langzamerhand toegelaten in de laagste klassen van de gewone lagere scholen, bestemd voor jongens en meisjes gezamenlijk.

De geschiedenis van de ontwikkeling van dit vrouwenberoep vóór 1860 is niet zo gemakkelijk op te sporen. De meeste onderwijzeressen waren niet in dienst van overheden of instellingen maar dreven een partikuliere school. Zulke meisjesscholen, brei- en naaischolen en schooltjes voor kleine kinderen hebben nauwelijks sporen achtergelaten. Dat was gelukkig niet het geval met een nieuw soort scholen voor kleine kinderen die rond 1830 ontstonden: de bewaarscholen. Op deze scholen werd voorbereidend lager onderwijs

gegeven. Het onderwijsprogramma verschilde van plaats tot plaats, maar op de meeste scholen werd in elk geval aandacht besteed aan: duidelijk spreken, opmerken en onderscheiden van voorwerpen, geheugen oefeningen, tellen en de eerste beginselen van het rekenen, het onderscheiden van vormen, voorbereidend lezen, gymnastiek en spelletjes. Deze scholen waren voornamelijk bedoeld voor kinderen uit de laagste groepen van de samenleving. Ze herbergden gemiddeld zo'n tweehonderd peuters en kleuters tussen twee en zes jaar. In de meeste gevallen werden deze scholen in het leven geroepen door plaatselijke overheden of liefdadigheidsinstellingen; daardoor zijn er gegevens bewaard gebleven in de archieven daarvan.

Op deze scholen moesten de kinderen tegemoetgetreden en onderwezen worden volgens de beste pedagogische en didactische inzichten van die tijd. Dat vergde van de daar werkende onderwijzeressen een bredere algemene ontwikkeling en meer kennis van opvoeding en onderwijs dan de doorsnee-schoolmatressen bezaten. Die kennis konden zij op verschillende manieren opdoen: er verschenen gedrukte handleidingen, er kon praktijkervaring worden opgedaan op al bestaande bewaarscholen en er werden hier en daar kursussen gegeven. Onderzoek naar deze laatste mogelijkheid wees uit dat in Rotterdam, als gevolg van een initiatief van de plaatselijke overheid, in 1844 een unieke opleidingsschool in het leven was geroepen: de Kweekschool voor Bewaarschoolonderwijzeressen. Alle meisjes en vrouwen die overdag op rotterdamse bewaarscholen werkten zonder een diploma – en dat was bij velen het geval – konden op deze avondschool voor het examen voor bewaarschoolonderwijzeres worden opgeleid. Van deze leerlingen is een schooladministratie bijgehouden die – en dat is voor deze tijd uitzonderlijk – voor de periode tot 1858 gedeeltelijk bewaard gebleven is.¹ Zo kreeg ik de beschikking over meer dan driehonderd namen van rotterdamse bewaarschoolonderwijzeressen, hun geboortedata en gegevens betreffende hun schoolloopbaan. Daardoor kon nagegaan worden op welke leeftijd zij met de opleiding begonnen, in welke vakken zij les kregen, hoeveel tijd ze nodig hadden om het examenniveau te bereiken, hoe groot het afvalpercentage was, en tenslotte uit welke stand zij voortkwamen en in welke zij in de loop van hun leven belandden. Andere bronnen – notulen en ingekomen

1. *Jaarverslagen van de Kweekschool voor bewaarschoolonderwijzeressen, 1845-1858*. Aanwezig op het gemeente-archief van Rotterdam, archief van de Commissie van Bestuur voor de Bewaarscholen, ingekomen stukken.

stukken van een paar schoolbesturen² – leverden gegevens op over de beroepsuitoefening van deze onderwijzeressen, het salaris dat zij verdienden en hun promotiekansen. Soms kwamen uit deze bronnen ook de onderwijzeressen zelf tot leven, bijvoorbeeld door middel van bewaard gebleven brieven van hen aan het schoolbestuur.

Op grond van de beschikbare bronnen is het in de eerste plaats mogelijk een verhaal te vertellen over deze bewaarschool- onderwijzeressen. Dat gebeurt hierna in de onderdelen over opleiding³, aanstelling en salariëring, inhoud van het werk, onderwijzeressenleven. Daarnaast zijn er enkele meer specifieke vragen te stellen, namelijk met betrekking tot de sociale afkomst en de sociale mobiliteit van deze vrouwen.

De sociale afkomst van de onderwijzeressen was van belang in verband met de doelstelling van de bewaarscholen. Deze richtte zich niet in de eerste plaats op het geven van voorbereidend lager onderwijs, maar op het aanleren van deugden en ‘beschaafd’ gedrag. In dat opzicht vormden de bewaarscholen een onderdeel van het beschavingsoffensief dat groepen uit de gegoede burgerij in deze periode ten opzichte van de zogenaamde ‘lagere standen’ voerden.⁴ In verband daarmee zagen de oprichters van de bewaarscholen de meestal uit de laagste groepen van de samenleving afkomstige peuters en kleuters het liefst onder de hoede van beschaafde vrouwen en meisjes uit de (kleine) burgerij. Hun aanpak en goede voorbeeld zouden een beschavende invloed kunnen hebben op de kinderen en via deze op de (toekomstige) samenleving. Met behulp van een

2. *Archief van de Maatschappij tot Oprigting van Bewaarscholen*, notulen en ingekomen stukken. *Archief van de Commissie van Bestuur voor de Bewaarscholen*, ingekomen stukken. Aanwezig op het gemeente-archief van Rotterdam.

3. Voor gedetailleerde gegevens over deze opleiding: Mineke van Essen, ‘A Dutch training-college for infant-school teachers in the middle of the nineteenth century’, in: *Conference papers for the 4th session of the International Standing Conference for the history of education*. Boedapest 1982, pp. 407-417.

4. Hierover zijn de laatste jaren een aantal buitenlandse publikaties verschenen. Voor de nederlandse situatie kan gewezen worden op: Bernard Kruithof, ‘De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen’, in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. Nijmegen 1982, pp. 363-377; Henk van Setten, ‘Opvoedend onderwijs. De vernieuwing van het nederlandse volksonderwijs in het begin van de vorige eeuw’, in: *Comenius*, 5, jrg. 2, 1982, pp. 5-36; M. du Bois-Reymond, J. Lamboo, M. Smits, ‘Een onderzoek naar de sociale herkomst van de onderwijzer in de gemeente Leiden 1850-1900’, in: *Pedagogische Studiën*, jrg. 58, 1981, pp. 1-12.

onderzoek naar de beroepen van de vaders van de onderwijzeressen is nagegaan of zij gezien hun afkomst aan die beschavingsnorm konden voldoen.

De vraag naar de sociale mobiliteit van de onderwijzeressen wordt om een andere reden gesteld, namelijk vanuit de veronderstelling dat de goede opleiding en de uitoefening van dit relatief geschoolde beroep deze meisjes en vrouwen maatschappelijk voordeel zou opleveren. Dat kon nagegaan worden door te onderzoeken of zij in hogere sociale stand terecht kwamen, een positieve sociale mobiliteit vertoonden.

Het is bij mijn weten de eerste keer dat een groep nederlandse vrouwen uit het midden van de negentiende eeuw op deze manier voor het voetlicht komt. Maar dat betekent niet dat ik een volledig beeld kan schetsen; daarvoor was het beschikbare materiaal toch te beperkt. Ook kunnen de resultaten van dit onderzoek niet zonder meer op onderwijzeressen elders in Nederland van toepassing worden verklaard. Rotterdam was een voor die tijd tamelijk welvarende stad⁵ en de onderwijzeressen konden er van een unieke opleidingsmogelijkheid gebruik maken. Deze beide factoren maakten misschien zowel de levens- en werkomstandigheden als de toekomstperspektieven van de rotterdamse bewaarschoolonderwijzeressen beter dan die van hun kollega's elders in Nederland. Ook is het niet mogelijk om aan de hand van dit onderzoek de ontwikkeling van het onderwijzeressenberoep in zijn geheel, of van belangrijke aspecten daarvan zoals de professionalisering, aan de orde te stellen. Daarvoor zou algemener en meer diepgaand materiaal nodig zijn, dat zich bovendien over een langere historische periode zou moeten uitstrekken.⁶

Opleiding

Publicerende tijdgenoten, vanaf ongeveer 1800, hadden nauwelijks een goed woord over voor vrouwen – schoolmatressen genoemd – die zich bezighielden met het verzorgen en onderwijzen van groepen kleine kinderen.⁷ Het waren volgens hen meestal domme en

5. Henk van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving*. Diss. Schiedam 1976.

6. De resultaten van mijn onderzoek naar de nederlandse onderwijzeressen in de eerste helft van de negentiende eeuw zullen te zijner tijd gepubliceerd worden.

7. Y. van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde der achttiende eeuw*. Amsterdam 1791, pp. 209-211; S. Coronel Sr. *De Bewaarschool, haar verleden, tegenwoordige toestand en hare toekomst*. Amsterdam 1864, pp. 66-72.

onwetende oude vrouwen, die kinderen in muffe kamertjes zoet hielden met snoepgoed en er onderwijs aan gaven dat die naam niet verdiende. Of met een dergelijke voorstelling van zaken de schoolmatres werd rechtgedaan is nog nooit goed onderzocht.⁸ Vermoedelijk valt de felle kritiek voor een deel te verklaren door de verbreiding in deze tijd van nieuwe inzichten over de opvoeding van en het onderwijs aan kleine kinderen.⁹ De uitsluitend op gewoonte en ervaring gebaseerde werkwijze van de schoolmatressen sloot hier steeds minder goed op aan.

De eerste pogingen om het gebrek aan vakkennis van de schoolmatressen te verhelpen dateren van kort na de invoering van de onderwijswet van 1806. In 1809 schreef de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een prijsvraag uit voor een handleiding ten dienste van schoolonderwijzeressen en riep een kommissie in het leven, die de mogelijkheden tot oprichting van een kweekschool voor schoolonderwijzeressen van kleine kinderen moest onderzoeken.¹⁰ Dat laatste gebeurde naar aanleiding van een voorstel uit Rotterdam. Beide pogingen liepen op niets uit, maar tonen wel aan dat het belang van een betere scholing voor deze onderwijzeressen hier en daar werd onderkend.¹¹

Na de oprichting van de eerste bewaarscholen werd de roep om beter opgeleide onderwijzeressen sterker. Omdat deze vrouwen moeilijk te vinden waren, ging men in sommige plaatsen over tot het plaatsen van gediplomeerde onderwijzers aan het hoofd van bewaarscholen in een aantal andere plaatsen werd dat tenminste overwogen. Voor deze handelwijze werd in de pedagogiese literatuur van die tijd ook een ander argument aangedragen. Herhaaldelijk wees men erop dat mannen voor een zo moeilijke functie als het leiden van een bewaarschool beter geschikt waren dan vrouwen.¹² De

8. Onderzoek in Engeland heeft geleid tot een herwaardering van de 'Dame school', vergelijkbaar met de nederlandse matressenschool: J.H. Higginson, 'The Dame School in England', in: *Conference papers*, a.w. (noot 3, pp. 141-155).

9. W.M. Nijkamp, *Van begijneschool naar kleuterschool*. Groningen 1963, pp. 33-39; Lily E. van Rijswijk-Clerkx, *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in de kinderopvang in Nederland*. Nijmegen 1981, pp. 46-48.

10. *Handelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, zesde stuk, 1807-1809, pp. 152 en 183-184.

11. Idem, zevende stuk, 1810-1812, p. 71 en bijlage.

12. Bijvoorbeeld in: *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding in het koninkrijk der Nederlanden*, 1828, p. 447; idem, 1843, p. 948; *De Paedagoog. Magazijn van opvoeding en onderwijs in het koninkrijk der Nederlanden*, jrg. 1, 1828, p. 235.

praktijk besliste anders. Mannen bleven op bewaarscholen witte raven, die na verloop van tijd verdwenen.¹³ Met de toename van het aantal bewaarscholen steeg dan ook de behoefte aan beter opgeleide onderwijzeressen. Om daarin te voorzien werden her en der kursussen georganiseerd. Alleen in Rotterdam werd, voor zover ik kon nagaan, in een dergelijke cursus zoveel structuur aangebracht, dat vanaf 1844 van een echte opleidingsschool gesproken kan worden.

In Rotterdam waren na 1830 een aantal bewaarscholen gesticht.¹⁴ Uit een initiatief van het gemeentebestuur ontstonden twee bewaarscholen voor kinderen uit de arbeidende klasse; de ouders moesten voor dit onderwijs wekelijks een klein bedrag betalen. Een paar jaar later richtte een hiervoor in het leven geroepen instelling, de 'Maatschappij tot Oprigting van Bewaarscholen', drie armenbewaarscholen op. Het onderwijs was er gratis en werd gefinancierd door bijdragen van particulieren en een jaarlijkse subsidie van het stadsbestuur. Bovendien werden er twee scholen gesticht door de hervormde diakonie en één door de rooms-katholieke kerk. Tenslotte waren er een paar bewaarscholen van niet aan een overheid of een instelling gebonden vrouwen.

Iedere bewaarschool werd geleid door een hoofdonderwijzeres – Rotterdam behoorde tot de plaatsen waar het inschakelen van mannen alleen was overwógen – die in het bezit was van een officieel diploma, de 'Acte van Toelating als Bewaarschoolhouderesse'. Zij werd in haar werk bijgestaan door een aantal hulponderwijzeressen – meestal zonder diploma – en assistenten, die kwekelingen of hulpmeisjes genoemd werden. Alle hulponderwijzeressen en kwekelingen werden vanaf 1844 in de gelegenheid gesteld om zich op de Kweekschool voor Bewaarschoolonderwijzeressen voor te bereiden op het examen voor de Acte van Toelating. Voor het personeel van zowel de stads- als de 'maatschappij'-bewaarscholen was deelname aan de lessen verplicht. Gediplomeerde onderwijzeressen konden op basis van vrijwilligheid de lessen bijwonen, om op die manier hun kennis op peil te houden. Onder de nauwgezette leiding van de ook landelijk bekende hoofdonderwijzer M. Gouka, bestuurslid van de hiervoor genoemde Maatschappij en naar mijn indruk de drijvende kracht achter het onderwijs op de rotterdamse bewaarscholen, werd twee avonden per week gedurende tweeënhalf uur schoolgehouden. De leerlingen werden hierbij in twee

13. Een verklaring daarvoor komt ter sprake in de in noot 6 aangekondigde publikatie.

14. *Nieuwe Bijdragen*, a.w., 1840, pp. 497-536.

nivo's of klassen verdeeld. Het onderwijs in de tweede of laagste klasse was in principe bestemd voor de kwekelingen en richtte zich in eerste instantie op herhaling en uitbreiding van de lagere-schoolkennis. Daarnaast werd een begin gemaakt met vakdidaktiek. Wanneer hun kennisniveau daar aanleiding toe gaf, werden zij bevorderd naar de eerste klas, waar de meeste hulponderwijzeressen direkt in geplaatst werden. Ook de gediplomeerde onderwijzeressen woonden hier de lessen bij. In deze klas richtte het onderwijs zich voornamelijk op opvoed- en onderwijskunde en op vakdidaktiek.¹⁵ Na een niet vastgesteld aantal jaren kon examen worden gedaan. De kandidaten werden dan getoetst op hun beheersing van de nederlandse taal, kennis van opvoeding en onderwijs, het op toon en begrijpend voorlezen, theorie en praktijk van het zingen. Daarnaast moesten ze praktische proeven afleggen in het geven van aanschouwelijk en verhalend onderwijs. Lang niet alle hulponderwijzeressen en kwekelingen kwamen zo ver. Van de 140 leerlingen van wie het mogelijk was de kweekschoolloopbaan geruime tijd te volgen, haalden er 45 (32%) na kortere of langere tijd de Acte van Toelating; 24 (17%) slaagden er tenminste in van de tweede naar de eerste klas bevorderd te worden. Ruim de helft verliet de kweekschool zonder aantoonbaar resultaat.

Aanstelling en salariering

Vanaf 1849 werden salariering, overplaatsing en promotie van het personeel van alle bewaarscholen (met uitzondering van de rooms-katholieke school en de partikuliere bewaarscholen) uniform geregeld. Daartoe werd een 'Gemengde Commissie voor het Personeel' in het leven geroepen, waarin vertegenwoordigers van alle participerende scholen zitting hadden. Meisjes die als kwekeling op een van de deelnemende scholen kwamen werken, werden na een jaar of vier (of zoveel langer of korter als de Gemengde Commissie wenselijk achtte) tot derde hulponderwijzeres bevorderd. Sommige wat oudere meisjes, met een betere vooropleiding, sloegen de kwekelingenfase over en werden direkt als derde hulponderwijzeres aangesteld. Daarna volgde promotie tot tweede, respectievelijk eerste hulponderwijzeres. Tijdens deze leerperiode werden kwekelingen en

15. Het lesrooster van de school staat vermeld in: M. Gouka: *De Kweekschool. Handleiding voor moeders, en aankomend onderwijzers en onderwijzeressen, bij de opvoeding en het onderwijs van jonge kinderen in de huisgezinnen en scholen*. Rotterdam 1852, bijlage.

hulponderwijzeressen regelmatig van de ene naar de andere school overgeplaatst, waarbij waarschijnlijk geen rekening werd gehouden met hun eigen wensen. Een aantal hulponderwijzeressen slaagde er tenslotte in om hoofdonderwijzeres te worden, hetzij in Rotterdam, hetzij elders.

Het salaris van deze meisjes en vrouwen werd door de commissie als volgt vastgesteld:

Jaarsalaris van het personeel van de rotterdamse bewaarscholen in guldens

type	1849-1858			vanaf 1859		
	mini.	jaarverhoging met	maxi.	mini.	verhoging met	maxi.
kwekeling	6 + naailes	6	24	20 + naailes	10 per 2 jaar	40
3de hulp- onderwijzeres	30	10	60	50	10 per jaar	70
2de hulp- onderwijzeres	70	10	100	80	15 per jaar	125
1ste hulp- onderwijzeres	150	10	200	150	20 per jaar	230
hoofd- onderwijzeres	per school verschillend; gemiddeld f 350,- per jaar + vrije woning + verwarming + (soms) enkele andere emolumenten, zoals vergoeding voor schoonmaken of overblijven van kinderen; geen systematische verhogingen					

Landelijke cijfers over de hoogte van salarissen van bewaarschoolpersoneel ontbreken. Daarom kan niet worden nagegaan of de rotterdamse lonen in de pas liepen met wat elders in Nederland werd betaald. Ook zijn er nauwelijks gegevens beschikbaar over de lonen die vrouwen en meisjes in andere beroepen in de eerste helft van de negentiende eeuw verdienden.¹⁶ Wel kunnen de lonen van de rotterdamse onderwijzeressen vergeleken worden met die van bepaalde mannenberoepen, waardoor enigszins kan worden nagegaan tot welke inkomensklasse deze vrouwen gerekend zouden kunnen worden. Klerken in Groningen verdienden in de eerste helft van de negentiende eeuw tussen 350 en 400 gulden per jaar, en veel winkeliers kwamen vermoedelijk niet uit boven een jaarinkomen van

16. De vroedvrouw die aan het hoofd stond van de rotterdamse kraamzaal, verdiende in 1831 350 gulden per jaar + dienstwoning + gratis vuur en licht. Gemeente-archief Rotterdam, archief kraamzaal. Met dank aan Floor van Gelder.

300 gulden.¹⁷ Beide beroepsgroepen behoorden tot de klasse van de kleine burgerij. Ook onderwijzers kunnen tot deze klasse gerekend worden. Zij verdienden gemiddeld 450 gulden per jaar,¹⁸ maar er waren er ook die van minder dan 300 gulden een heel gezin moesten onderhouden.¹⁹ Het gemiddelde jaarloon van arbeiders bedroeg in Zuid-Holland – afhankelijk van de toegepaste berekeningen – tussen 250 en 300 gulden.²⁰ Alles inbegrepen lag het gemiddelde jaarsalaris van de rotterdamse hoofdonderwijzeressen boven 400 gulden (350 gulden wedde, huurwaarde vrije woning ongeveer 70 gulden,²¹ plus een niet te schatten bedrag voor verwarming en andere emolumenten). Zij behoorden wat hun inkomen betreft dus tot de klasse van de kleine burgerij. Hun verdiensten bedroegen anderhalf keer het bedrag, dat een arbeidersgezin op zijn minst nodig had om rond te kunnen komen.²² Van hun salaris konden zij betrekkelijk ruim leven, in elk geval wanneer ze daarvan geen gezin hoefden te onderhouden. Dat verklaart vermoedelijk waarom zij buiten de algemene salarisverhoging van 1859 werden gehouden.

Over alle andere salarissen werd regelmatig opgemerkt dat ze te laag waren. Vermoedelijk konden alleen eerste hulponderwijzeressen zelfstandig in hun eigen onderhoud voorzien en woonden alle anderen tegen betaling van kostgeld bij ouders of andere verwanten in. Vooral de aankomende kwekelingen, meestal 12 of 13 jaar oud, verdienden nauwelijks iets en zouden qua inkomen als dienstbode bijvoorbeeld beter af zijn.²³ Daar stond tegenover dat ze een kosteloze opleiding kregen en de helft van het jaar gratis een naaischool mochten bezoeken. Ondanks dat was er onder hen, maar ook onder de hulponderwijzeressen, veel verloop. De vrij forse salarisverhoging van 1859 kwam dan ook voort uit de verwachting dat de meisjes bij een hoger loon minder gemakkelijk ontslag zouden nemen.

17. J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage 1982, pp. 70-71.

18. H. van Setten, a.w., p. 16.

19. J. de Meere, a.w., p. 17.

20. Idem, p. 72.

21. Idem, p. 58.

22. Idem, p. 76.

23. Voor deze bewering heb ik in de stad Groningen aanwijzingen gevonden.

Inhoud van het werk

De verantwoordelijkheid voor de totale gang van zaken op de school berustte bij de hoofdonderwijzeres. Zij onderhield de contacten met het bestuur van de school. De hulponderwijzeressen en kwekelingen werkten onder haar toezicht en op haar aanwijzingen. Zij droeg er zorg voor, dat de kinderen het vastgestelde onderwijs kregen, de hele dag zinvol werden beziggehouden, zoveel mogelijk buiten speelden, in de juiste groep geplaatst werden, schoon waren en zich ordelijk gedroegen. Ook was zij verantwoordelijk voor de schoolhygiëne, zoals het (laten) schoonhouden van lokalen en meubelen, het luchten van de school na afloop van de lessen, het (laten) reinigen van de 'gemakken'.

Verwacht werd, dat zij zich gedurende het gehele jaar zes dagen per week volledig voor de school inzette. Alleen met Kerstmis, Pasen en Pinksteren werd een extra vrije dag gegeven, waarvan de laatste dan nog besteed moest worden aan het houden van toezicht op de jaarlijkse grote schoonmaakbeurt. Dit alles betekende, aldus de hoofdonderwijzeressen in een brief aan het bestuur van de eerder genoemde Maatschappij: '(...) dat er weinig tijd voor ons overschiet. Misschien zult UED. ons tegenwerpen, dat dit in het belang der kinderen en der ouders is, maar mogen wij hier beleefdelijk tegeninbrengen dat de ouders in de feestweken voor het grootste gedeelte hunne kinderen 't huis houden. En dan ook, de boog kan *niet altijd* gespannen zijn. Wel zijn wij met lust in de school werkzaam, maar wij willen het niet ontveinzen, wij verlangen wel eens naar eenige dagen van rust, na zoovele van drukte en onrust'.²⁴

Een dergelijke hartekreet wordt des te begrijpelijker als we ons realiseren, dat veel hoofdonderwijzeressen – vrouwen van bij aanstelling meestal ongeveer dertig jaar – een dubbele taak hadden. Onder de veertien, in de onderzochte periode benoemde hoofdonderwijzeressen bevonden zich twee weduwen en zeven vrouwen die óf getrouwd waren, óf met toestemming van het bestuur na verloop van tijd in het huwelijk traden. Zij hadden daardoor ook een gezin, vaak met kinderen, te verzorgen. Voor de besturen van de bewaarscholen leverde die situatie, voor zover ik kon nagaan, geen problemen op.²⁵ Zij aksepteerden korte periodes van verzuim wegens

24. *Archief Maatschappij*, a.w., ingekomen stukken, 11 maart 1852.

25. Deze, voor de lezer(es) van nu onverwacht soepele houding hield verband met de manier waarop in de eerste helft van de negentiende eeuw in het algemeen tegen het uitoefenen van een beroep door vrouwen werd aangekeken. Ook dit zal worden toegelicht in de in noot 6 aangekondigde publikatie.

bevallingen – hoewel zij daarbij eenmaal spijtig constateerden dat daardoor het aantal leerlingen en daarmee het schoolgeld tijdelijk terugliep – en stelde voor de onderwijzeres bestemde woonruimte boven of naast de school ook voor haar man en kinderen open. Wel werd er nauwlettend op toegezien dat de hoofdonderwijzeres gedurende de schooltijden geen privé-werkzaamheden verrichtte, of daarmee hulponderwijzeressen en kwekelingen belastte. Gezien het aantal hierover gemelde klachten kwamen de hoofdonderwijzeressen meermalen met die bepaling in konflikt.

De hulponderwijzeressen waren onder toezicht van de hoofdonderwijzeressen belast met het verzorgen en onderwijzen van de kinderen. Meestal hadden zij, bijgestaan door een kwekeling, een groep van ongeveer vijftig kinderen van dezelfde leeftijd onder hun hoede, waarvoor ze van 9-12 en van 2-5 uur verantwoordelijk waren. In de winter ging de school een uur eerder dicht, omdat het dan vroeger donker werd. Na schooltijd moesten ze opruimen, de schoolmeubelen schoonmaken en de lokalen stoffen en luchten. Ook assisteerden ze tussen de middag bij het overblijven van de kinderen, waarvoor ze een kleine extra vergoeding kregen. Tenslotte waren ze verplicht alle overige voorkomende werkzaamheden uit te voeren, als ze daartoe van het bestuur of de hoofdonderwijzeres opdracht kregen.

Beginnende hulponderwijzeressen waren meestal tussen 17 en 21 jaar oud en ongehuwd. Sommigen bleven jaren achtereen op de scholen werken, anderen slechts korte tijd. Redenen voor vertrek werden in de bronnen in de meeste gevallen niet genoemd, maar volgens de besturen speelden de 'geringe belooning' zeker een rol.²⁶

De kwekelingen vormden op de scholen de zwakste schakel. Officieel heetten zij in opleiding te zijn voor het beroep van onderwijzeres. Overdag maakten zij kennis met de praktijk van het vak, terwijl 's avonds op de kweekschool de theorie aan bod kwam. De praktijk was minder rooskleurig. Lang niet alle aangenomen meisjes bleken bruikbaar. Zij moesten ontslagen worden of verlieten uit eigen beweging de school, soms al binnen een week. Ook geschikte meisjes bleven soms maar kort op de bewaarscholen werken. De besturen hadden deze gang van zaken niet verwacht. Zij meenden de meisjes een aantrekkelijke werkkring te bieden: de kwekelingen leerden met kinderen omgaan en zich beschaafd te gedragen, kregen de kans zich te ontwikkelen en eventueel een Acte van Toelating te halen, terwijl ze ook nog een naaikursus mochten

26. *Archief Maatschappij*, a.w. notulen, 19 november 1858.

volgen. Vooral dat laatste was duidelijk als ‘lokkertje’ bedoeld: ouders zouden eerder geneigd zijn hun dochters tegen een laag loon op de bewaarschool te laten werken, als daar gratis handwerklessen – voor meisjes in deze periode onmisbaar geacht – aan gekoppeld waren.

Het is niet mogelijk precies te achterhalen waardoor de besturen in hun verwachting teleurgesteld werden. Het slecht functioneren van de handwerkonderwijzeres kan daarbij een rol gespeeld hebben. Ook leken veel ouders weinig belang te hechten aan een betere ontwikkeling van hun dochters. Opleiding en nailessen vormden in de ogen van de ouders vermoedelijk toch een te geringe compensatie voor het lage loon. Veel meisjes verlieten de bewaarscholen – en dientengevolge ook de kweekschool – zodra ze ergens anders iets meer konden verdienen.

Sociale afkomst

Dank zij Gouka's nauwgezette ledenadministratie kon ik, zoals gezegd, beschikken over 322 namen en geboortedata van onderwijzeressen en kwekelingen die tussen 1844 en 1859 op de rotterdamse bewaarscholen werkten. Bij 75% van hen lukte het om via de geboorte- en huwelijksregisters van de gemeente Rotterdam het beroep van de vader te achterhalen. Uit de resultaten van dat onderzoek blijkt, dat ongeveer 35% van de vaders als ongeschoold arbeider, sjouwer, kruier, matroos en dergelijke werkte. Dat waren de laagst gekwalificeerde beroepen uit de samenleving. De helft van de vaders behoorde tot de beroepsgroep van geschoolde arbeiders, al of niet in loondienst werkende ambachtslieden en dienstpersoneel. Binnen deze groep namen ambachtslieden als (scheeps)timmerlui, schoenmakers, smeden en dergelijke een aparte plaats in. Voor zover zij hun beroep zelfstandig uitoefenden, worden zij in de bestaande beroepsstratifikatiemodellen tot de kleine burgerij gerekend.²⁷ Een dergelijk onderscheid was met het beschikbare

27. Zie voor de sociale stratifikatie van Nederland in het midden van de vorige eeuw onder andere: J. Lucassen, Th. van Tijn, 'Nogmaals: sociale stratificatie', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, jrg. 2, 1976, pp. 74-91; Jacques J. Giele, Geert Jan van Oenen, 'Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur', in: idem, pp. 169-186; P.R.D. Stokvis, 'Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850', in: idem, jrg. 4, 1978, pp. 70-86; W.C. Ultee, 'Het aanzien van beroepen, op andere plaatsen en vooral in andere tijden. Een analyse van een aantal recente historische studies', in: idem, jrg. 9, 1983, pp. 28-49. H. van Dijk, a.w. (noot 5), pp. 123-157.

materiaal niet te maken. Dit betekent dat ik voor een vrij grote groep (35% van het totaal) niet kan aangeven welk deel tot de kleine burgerij en welk tot de stand daaronder behoorde. De resterende 15% van de vaders reken ik tot de kleine burgerij. Zij oefenden beroepen uit als onderwijzer of kantoorbediende, hadden een winkel of dreven een andere kleine onderneming. Het aantal vaders dat, naar het beroep te oordelen, tot een hogere stand behoorde, is te verwaarlozen.

Uit deze gegevens kan de konklusie getrokken worden, dat tweederde van de (hulp)onderwijzeressen en kwekelingen in elk geval niet afkomstig was uit die laagste groepen van de samenleving, waartoe het overgrote deel van de leerlingen behoorde. Hoeveel van hen tot de kleine burgerij gerekend kunnen worden is niet precies te zeggen, maar hun aantal is zeker niet te verwaarlozen.

Bij deze konklusie moeten een paar kanttekeningen gemaakt worden. In de eerste plaats is voor het bepalen van de sociale afkomst meer nodig dan een beroepsaanduiding. Ook de inkomenspositie en het maatschappelijk aanzien van een beroep spelen daarin een rol.²⁸ Daarover heb ik nauwelijks gegevens. Ik weet alleen dat zeer veel (hulp)onderwijzeressen en kwekelingen uit een gezin kwamen waarin de verdiensten van de kinderen niet gemist konden worden. De veelvuldige personeelwisseling, door de besturen voornamelijk geweten aan het lage loon, duidt daarop. De meeste meisjes en vrouwen zullen het beroep in de eerste plaats zijn gaan uitoefenen omdat er geld verdiend moest worden. Of zij voldoende beschaving bezaten om de doelstelling van de bewaarscholen mee te realiseren, is dan ook zeer de vraag. Ik kreeg de indruk dat slechts een minderheid van hen aan dat criterium kon voldoen. Het is heel goed mogelijk, dat in werkelijkheid veel meer dan een derde van de onderwijzeressen tot de laagste stand gerekend moet worden. Een tweede bezwaar tegen het hanteren van het beroep van de vader als maatstaf voor de sociale afkomst is dat geen rekening gehouden wordt met de invloed van de moeder op de sociale positie van het gezin en op de beroepskeuze van haar kinderen. Voor het opsporen van die invloed zijn andere bronnen nodig.

Sociale mobiliteit

De vaders van onze bewaarschoolonderwijzeressen hadden in principe de mogelijkheid om gedurende hun leven te stijgen op de

28. J. de Meere, a.w., pp. 51 en 135; P. Stokvis, a.w. pp. 70-86.

maatschappelijke ladder. Vaak kwam dat in deze periode niet voor. Uit een ander onderzoek blijkt dat ruim 10% van de rotterdamse mannen uit de laagste beroepsgroepen van de samenleving er in de decennia rond 1850 in slaagde in een hogere stand terecht te komen, van de kleine burgerij was dat bijna 20% en van de stand daar tussenin 15%.²⁹ De onderwijzeressen hadden dus, ervan uitgaande dat hun vaders niet afweken van het gangbare patroon, weinig kans om via die vaders sociaal gezien hogerop te komen. Voor zover ik dat heb kunnen nagaan – de gegevens waren in dat opzicht beperkt – is dat ook nauwelijks gebeurd. Maar er waren voor hen, in samenhang met hun beroep, nog andere mogelijkheden.

In de eerste plaats kan de uitoefening van het beroep van zelfstandig bewaarschoolonderwijzeres een sociale stijging betekend hebben ten opzichte van de afkomst van de betreffende vrouw. Om dat na te gaan zou ik de beschikking moeten hebben over een sociale stratifikatie van de negentiende eeuw waarin ook vrouwenberoepen zijn opgenomen. Deze ontbreekt tot op heden nog. De inkomenspositie van de hoofdonderwijzeressen doet echter veronderstellen dat zij tot de kleine burgerij behoorden. Van de helft van de vrouwen die het in Rotterdam of elders tot hoofdonderwijzeres brachten – dat waren er in de onderzochte periode 23 – kon de sociale afkomst worden achterhaald. Zij kwamen bijna allemaal uit een lagere stand dan de kleine burgerij. Wanneer bewaarschoolonderwijzeressen inderdaad tot de laatstgenoemde stand gerekend kunnen worden, betekende de uitoefening van het beroep voor velen van hen inderdaad een sociale stijging. Hun aantal is echter te gering om daaraan een meer algemene konklusie te verbinden.

In de tweede plaats is het denkbaar, dat het uitoefenen van het beroep van bewaarschoolonderwijzeres een aanloop vormde tot het verkrijgen van een hoger gewaardeerde en/of beter betaalde functie. Ook om dat te bepalen is een sociale stratifikatie waarin vrouwen zijn opgenomen, onmisbaar. Bovendien bestonden er voor vrouwen in het midden van de negentiende eeuw nauwelijks hooggekwalificeerde beroepen. Hun beroepsmogelijkheden waren, aldus de schoolopziener Nassau in 1843, beperkt tot fabriekswerk, dienstboden, winkelhulp, naaister of modiste, (bewaarschool)onderwijzeres, secondante, kostschoolhoudster, huishoudster en gezelschapsdame.³⁰ Als er al

29. H. van Dijk, a.w., pp. 143-157.

30. H.J. Nassau, *'t Lager onderwijs in ons vaderland en deszelfs regeling van staatswege*. Assen 1843, p. 118.

een positieverbetering heeft plaatsgevonden, is dat buitengewoon moeilijk aan te tonen, omdat beroepen van vrouwen meestal niet vermeld werden in de bevolkingsregisters. Over deze vorm van sociale stijging kan ik dus geen uitspraak doen.

De derde – en meest voorkomende – manier waarop het bewaarschoolpersoneel een verandering in sociale status kon bereiken, was door huwelijkssluiting. Het is mogelijk dat de opleiding voor en de uitoefening van het beroep van (hulp)onderwijzeres voor de betreffende meisjes en vrouwen als middel fungeerde om door een huwelijk een hogere sociale positie te verkrijgen. Ze hadden wat algemene ontwikkeling opgedaan en bovendien inzicht gekregen in het opvoeden van kleine kinderen. Daardoor viel te verwachten dat zij hun taak als moeder beter zouden kunnen uitoefenen.³¹ Misschien waren zij hierdoor als huwelijkspartner aantrekkelijker, ook voor mannen uit een hogere stand dan waaruit ze zelf afkomstig waren. Als zij ‘boven hun stand’ trouwden, had de uitoefening van het beroep daar misschien aan bijgedragen.³² Deze mogelijke verandering in sociale status kan onder meer onderzocht worden door de beroepen van de vaders te vergelijken met die van de echtgenoten. Een eenvoudige telling van de beroepen van beide categorieën leidt tot de volgende uitkomsten:

Beroepen van vaders en echtgenoten van rotterdamse bewaarschoolonderwijzeressen (in %)

<i>stand</i>	<i>vaders (beginjaren echtgenoten van hun huwelijk) (bij huwelijk)</i>	
I. (losse/ ongeschoolde arbeiders, matrozen e.d.)	34	28
II. (geschoolde arbeiders, ambachtslieden, dienstponeel)	50	35
III. (onderwijzers, kantoorbedienden, winkeliers en andere kleine ondernemers; kleine burgerij)	14	35
IV. (gegoede burgerij)	2	2

31. Idem, pp. 119-120.

32. Zie voor een soortgelijke benadering van het dienstbodenberoep: Jannie Poelstra, ‘Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand’, in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 5, jrg. 2, 1981, pp. 45-69.

Uit deze cijfers valt af te leiden, dat de groep van 121 bewaarschoolonderwijzeressen waarvan zowel het beroep van de vader als dat van de echtgenoot achterhaald kon worden, in zijn geheel een duidelijke sociale stijging heeft doorlopen. Daarbij verdienen de echtgenoten uit de kleine burgerij extra aandacht. Driekwart van hen was onderwijzer of kantoorbediende. Juist deze beroepen bieden volgens sommige onderzoekers in het licht van de opkomende industrialisering maatschappelijk gezien perspectief.³³ Door een nauwkeuriger bewerking van het materiaal kon ik de sociale mobiliteit per stand nagaan. Daaruit bleek dat de echtgenoten van tweederde van de meisjes en vrouwen uit de laagste stand een hoger gekwalificeerd beroep uitoefenden dan de vaders in de beginjaren van hun huwelijk. Deze beroepen waren gelijkelijk over stand II en III verdeeld. Bij de onderwijzeressen uit stand II liggen de cijfers iets anders. Voor de helft van hen veranderde er door hun huwelijk niets in hun sociale positie, ruim een kwart ging tot de kleine burgerij behoren, het resterende kwart vertoonde een dalende mobiliteit. Voor de onderwijzeressen uit de kleine burgerij (stand III) was vrijwel geen sprake van sociale stijging. Bijna de helft van hen daalde door hun huwelijk op de maatschappelijke ladder. Dit telt des te zwaarder als we bedenken dat van de kleine burgerij in zijn geheel 20% een sociale stijging realiseerde en 16% een daling.³⁴

Uit bovenstaande gegevens, gekombineerd met de eerder genoemde algemene stijgingspercentages, blijkt dat meer dan de helft van alle bewaarschoolonderwijzeressen en kwekelingen uit de laagste stand in een hogere stand terechkwam door middel van een huwelijk. Dat gold in mindere mate ook voor meisjes en vrouwen uit stand II. Onderwijzeressen uit de kleine burgerij daarentegen kwamen door huwelijk vaker in een lagere stand terecht. Het spreekt vanzelf, dat bij deze uitslagen op grond van beroepsaanduidingen dezelfde bezwaren gelden als welke naar voren zijn gebracht bij het onderdeel over de sociale afkomst.

Natuurlijk kan de uit de uitslag van het onderzoek niet zonder meer de konklusie getrokken worden dat de uitoefening van het beroep van bewaarschoolonderwijzeres 'dus' voor meisjes uit lagere maatschappelijke groepen sociale stijging bewerkstelligde. Daarvoor zijn er te veel onbekende variabelen. Nagegaan zou bijvoorbeeld moeten worden, welk percentage vrouwen in het algemeen in deze

33. J. Giele, G. van Oenen, a.w., p. 177.

34. Zie H. van Dijk, a.w., pp. 143-157.

periode een huwelijk buiten de eigen stand sloot.³⁵ Zolang deze en andere gegevens niet voorhanden zijn, veronderstel ik op grond van de beschikbare gegevens een verband tussen sociale stijging door huwelijk en opleiding voor en uitoefening van het beroep van bewaarschoolonderwijzeres. Of de sociale daling van bewaarschoolpersoneel uit de kleine burgerij eveneens samenhangt met de uitoefening van het beroep moet, in verband met het geringe aantal betrokkenen in het onderzoek, een open vraag blijven.

Onderwijzeressenleven

Tot nu toe ging dit artikel over onderwijzeressen zonder dat zij zelf duidelijk naar voren traden. Dat is niet zo verwonderlijk: leven en werken van gewone mensen komen in de archivalia zelden aan de orde en dan vaak alleen nog wanneer er een afwijking van het gangbare patroon plaats heeft. Toch wil ik proberen een indruk te geven van het onderwijzeressenleven, door de schijnwerper te richten op vier onderwijzeressen die in de annalen van de schoolbesturen voorkwamen. Hun verhaal staat niet op zichzelf. De persoonlijke problemen van deze vrouwen kwamen ongetwijfeld vaker voor; de schoolbesturen behandelden hen vermoedelijk niet anders dan de gewoonte was, en de moeilijkheden die zij bij de uitoefening van hun beroep ondervonden, deelden zij met anderen.

Een geslaagde hoofdonderwijzeres: Wilhelmina Gangel-Geerling
Afgezien van een tijdelijke terugslag in haar gezondheid en een paar bevallingen had ze in de ogen van het schoolbestuur alles mee, deze eerste rotterdamse hoofdonderwijzeres. Ze was de dochter van een ambtenaar en voldeed (mede daardoor?) aan alle eisen van 'beschaving' die het bestuur bij de onderwijzeressen zo op prijs stelde. Ze was goed op haar werk voorbereid, zowel doordat ze een eigen kleine bewaarschool had gehouden, als door het brengen van een veertiendaags bezoek aan een goed bekend staande bewaarschool te Zwolle. Ze was uitstekend voor haar leidinggevende taak berekend en kon bovendien op didakties verantwoorde wijze onderwijs geven.³⁶

35. Zie over sociaal gemengd huwen in de twintigste eeuw: J.J.M. van Tulder, 'Het sociaal gemengd huwen', in: R.F. Beerling e.a. (red.), *Onderzocht en overdacht. Sociologische opstellen voor prof. dr. F. van Heek*. Boekuitgave van *Mens en Maatschappij*. Rotterdam 1972, pp. 92-111.

36. *Archief van de Stedelijke Schoolcommissie van de gemeente Groningen*, afzonderlijk stuk, september 1840. Aanwezig op gemeente-archief Groningen.

Het wel en wee van school en kinderen bleek haar zeer ter harte te gaan: tot twee maal toe deed zij in brieven aan het bestuur voorstellen tot verbetering van de bestaande gang van zaken. Dat haar positie toch een ondergeschikte bleef blijkt uit de zin waarmee zij die voorstellen beide keren inleidde: 'WelEdele Heeren gelieven echter onder het oog te houden, dat het een voorstel is van eene vrouw, die, ja, wel, met hart en ziel de belangen der bewaarscholen en die der kinderen is toegedaan, maar welke het, ook in deze, aan genoegzaam doorzicht zoude kunnen mangelen, en in dit geval verzoekt zij het voorstel als een zuiver uitvloeisel harer goede intenties te willen aanmerken.'³⁷ Dat laatste deden de heren bestuurders: geen van haar voorstellen is overgenomen.

Na tien jaar trouwe dienst nam zij ontslag en vertrok met haar gezin naar Amsterdam. Haar man werd er hoofdonderwijzer van de aan de bekende Louisebewaarschool verbonden zogenaamde Vdgschool (bestemd voor kinderen boven zes jaar die door plaatsgebrek nog niet op de gewone lagere scholen konden worden toegelaten), terwijl zij aan het hoofd van de bewaarschool werd geplaatst. Samen hielden zij zich daar ook bezig met de opleiding van bewaarschoolonderwijzeressen. 'Oud en zwak' geworden, werd zij in 1859 gepensioneerd en overleed, 65 jaar oud, in 1866.³⁸

Een onbekwame hoofdonderwijzeres: Pieterella Wilhelmina de Heer-Stestrop

Het bestuur van de Maatschappij tot Oprigting van Bewaarscholen was met de aanstelling van háár eerste hoofdonderwijzeres minder gelukkig. Deze vrouw, een 34-jarige weduwe met een gezin, voldeed eigenlijk vanaf het begin niet aan de verwachtingen. Bovendien kreeg zij al snel 'verkeering'. Op haar verzoek om met behoud van functie in het huwelijk te mogen treden, reageerde het bestuur in eerste instantie negatief. Na enige aandrang van de weduwe besloot het bestuur tenslotte, het huwelijk 'aan te zien, zonder daarmede evenwel zijne goedkeuring aan het hetzelfde te hechten'. De hoofdreden voor dit standpunt was volgens Gouka in een brief aan de onderwijzeres: '(...) het gebrekkige van uw onderwijs in de school. Het Bestuur had gehoopt, dat eene voortgezette, ijverige studie zou aanvullen, wat aan uwe voorloopige opleiding tot onderwijzeres nog

37. *Archief Commissie van Bestuur*, a.w., ingekomen stukken, 28 september 1839.

38. W.H. Suringar, *Gedenkschrift van de Louise-school te Amsterdam. Ter gelegenheid van haar vijf en twintig jarig bestaan, den 29sten November 1868*. Z.p. z.j., p. 91.

zoo zeer ontbreekt; en uwe eigene betuigingen bij uw afgelegd examen, deden dit ook verwachten. Het is echter in die hoop teleurgesteld, en het kan dit niet anders dan aan uwe ontijdige verkeering toeschrijven.³⁹ Daarnaast was het bestuur bang, dat de echtgenoot – een tuinman – over onvoldoende bronnen van inkomsten kon beschikken, zodat het gezin in financiële moeilijkheden zou raken. De gebeurtenissen van het jaar daarop doen vermoeden, dat het bestuur die vrees niet ten onrechte had gekoesterd. De hoofdonderwijzeres bleek toen oplichting te hebben gepleegd en werd als ‘geheel ongeschikt voor hare betrekking’ ontslagen.⁴⁰

Een tragiese hoofdonderwijzeres: de weduwe Vleesch-Coenen van der Stroom

In 1848 bleek een 37-jarige hoofdonderwijzeres, weduwe en moeder van zeven kinderen, in vergevorderde staat van zwangerschap te verkeren. Het in verband met deze omstandigheid door de onderwijzeres aangeboden ontslag werd door het bestuur als vanzelfsprekend aanvaard. Wel voelde het bestuur, ‘hoezeer haren misstap ten strengsten afkeurende, (...) diep medelijden (...) met den ongelukkigen toestand, waarin zij haarzelve, en hare zeven kinderen gebragt had’. Daarom vond men dat haar een extra kwartaal salaris moest worden uitgekeerd en dat zij nog enige tijd van de vrije woning bij de school gebruik mocht blijven maken. Op dat laatste kwam het bestuur echter terug, toen bleek dat de bevalling al binnen een maand zou plaatsvinden: ‘zulk een schandaal in het Lokaal der Bewaarschool’ moest voorkomen worden.⁴¹ De onderwijzeres vertrok daarop met haar kinderen naar haar moeder in Arnhem.

De eeuwige hulponderwijzeres: Hendrika van Klaveren

In 1845 op 18-jarige leeftijd benoemd tot hulponderwijzeres aan een der bewaarscholen van de Maatschappij, haalde deze beurtschippersdochter in 1849 met goede cijfers (alleen stijl en taal van het schriftelijk werk werden als onvoldoende gekwalificeerd) de Acte van Toelating. ‘Opgewekt, maar een weinig doof’, stond er over haar bij de ‘overige aantekeningen’ te lezen.⁴² Op dat ogenblik was zij eerste hulponderwijzeres. Hoe vaak zij geprobeerd heeft om

39. *Archief Maatschappij*, a.w., ingekomen stukken, 4 juli 1845.

40. *Archief Maatschappij*, a.w., notulen, 30 oktober 1846.

41. *Archief Maatschappij*, a.w., ingekomen stukken, 21 juli 1848.

42. *Archief Commissie van Bestuur*, a.w., ingekomen stukken, 1849.

hoofdonderwijzeres te worden weet ik niet. In elk geval nam zij als een uit elf kandidaten deel aan een sollicitatieprocedure voor deze functie in 1853 en als een van veertien in 1858. Beide keren slaagde zij er niet in de functie te verkrijgen, hoewel zij in 1853 met drie anderen door de eerste ronde kwam. Zelfs dat lukte haar in 1858 niet meer. Misschien heeft haar gehoorzwakte daarbij een rol gespeeld.

Na negentien jaren trouwe dienst kreeg zij in 1864 wegens die doofheid ontslag aangezegd. In reactie daarop schreef zij het bestuur een brief. Daarin verzocht zij het ontslag ongedaan te maken, omdat zij door een nieuwe behandelwijze goede hoop had van haar doofheid genezen te worden. Ook bracht zij naar voren hoe moeilijk het haar zou vallen, op een andere wijze in haar levensonderhoud te voorzien: '(...) vooral als men in aanmerking neemt, dat ik geheel van mijn traktement bestaan moet, en wat een ander nog eens heeft kunnen besparen, ik altijd opgeofferd heb om mijn gehoor te verbeteren (...)' Mogten de Heeren bestuurders tegen mijne verwachting mijn verzoek af moeten slaan dan wilde ik wel verzoeken of er niet een onder de Heeren was die eene andere betrekking of postje voor mij had, waarmede ik mijn brood zou kunnen verdienen; want om dit met naaijen te doen valt dikwijls moeilijk (...) te meer dan voor mij die er zich nooit op toegelegd heeft maar de beste jaren harer jeugd in de dienst der bewaarscholen heeft doorgebracht en daarin ook die gehoorzwakte gekregen heeft, ook laat het zenuwachtige van mijn gestel geen aanhoudend zitten toe Heeren.⁴³ Veel alternatieven buiten het onderwijs zag deze toen 37-jarige, ongehuwde hulponderwijzeres dus niet. Of haar argumenten het bestuur overtuigd hebben, kon ik met het beschikbare materiaal niet achterhalen.

Samenvatting en konklusies

In de stad Rotterdam bestond in het midden van de vorige eeuw een voor die tijd uitstekende avondopleiding voor bewaarschoolonderwijzeressen. Bijna alle bij het onderwijs aan kleine kinderen werkzame meisjes en vrouwen werden in de gelegenheid gesteld om gratis die opleiding te volgen. Een derde van hen slaagde erin op deze wijze een diploma, Acte van Toelating genoemd, te verkrijgen.

Het bewaarschoolpersoneel werd, met uitzondering van de hoofdonderwijzeressen en de eerste hulponderwijzeressen, niet

43. *Archief Maatschappij*, a.w., ingekomen stukken, januari 1864.

zodanig beloond, dat daardoor volledig in eigen onderhoud kon worden voorzien. Vooral het loon van de kwekelingen was minimaal, al werd dit enigszins gekompenseerd door de mogelijkheid, gratis te leren naaien. Onder hen, maar ook onder de hulponderwijzeressen, was veel verloop. Dat werd door de besturen voornamelijk geweten aan het lage loon. Daaruit kan ook opgemaakt worden, dat veel hulponderwijzeressen en kwekelingen het beroep uitsluitend gingen uitoefenen voor het geld. De motivatie voor het werk was zo gering, dat ze de bewaarschool verlieten, zodra ze de kans hadden elders meer te verdienen. In hoeverre daarbij ook de werkomstandigheden een rol speelden, is niet na te gaan. Het werken met groepen kleine kinderen zal zeker inspannend en ook moeilijk zijn geweest. Maar hoe de zwaarte van dit beroep zich verhiel tot dat van andere vrouwenberoepen, is onbekend. In elke geval hadden de onderwijzeressen en kwekelingen min of meer vaste werktijden, een omstandigheid die bij beroepen als dienstbode of naaister niet of nauwelijks voorkwam. In dat opzicht was het bewaarschoolpersoneel misschien beter af.

Door middel van de beroepsaanduidingen van de vaders van de (hulp)onderwijzeressen en kwekelingen kan een indruk worden gekregen van de sociale afkomst van het bewaarschoolpersoneel. Tweederde van hen behoorde volgens deze gegevens niet tot de allerlaagste stand van de samenleving. Een niet precies te bepalen deel daarvan kan tot de kleine burgerij gerekend worden. Het aantal onderwijzeressen dat voldeed aan de door de oprichters van de bewaarscholen verlangde beschavingsnorm was vermoedelijk gering. Om verschillende redenen moeten deze uitkomsten met de nodige voorzichtigheid gehanteerd worden.

Met iets minder omzichtigheid kan een uitspraak gedaan worden over de sociale mobiliteit van het bewaarschoolpersoneel. Voor vrouwen was stijging op de maatschappelijke ladder in de onderzochte periode vrijwel uitsluitend mogelijk door 'boven hun stand' te huwen. Veertig procent van het bewaarschoolpersoneel dat trouwde, slaagde daarin en kwam, vergeleken met hun sociale afkomst, in een hogere maatschappelijke groepering terecht. Voor meisjes en vrouwen afkomstig uit de laagste stand was dit percentage nog hoger. De kans dat zij dit te danken hadden aan een sociale stijging van het gezin waaruit zij voortkwamen, was relatief klein. De mate waarin de opleiding voor en de uitoefening van het beroep van bewaarschoolonderwijzeres daarbij een rol speelde, is door gebrek aan andere gegevens niet na te gaan. Dat er een verband heeft bestaan wordt voorshands aangenomen.

Voor onderwijzeressen en kwekelingen uit de kleine burgerij was vrijwel uitsluitend sprake van sociale daling door huwelijk. Ook hier is het door het ontbreken van nadere gegevens moeilijk, een konklusie te trekken. Het was voor meisjes uit de burgerij niet gebruikelijk, een betaald beroep uit te oefenen. Meisjes die dat wél deden, verkleinden daarmee misschien hun kans om een huwelijk binnen de eigen stand of daarboven te sluiten. Het is ook mogelijk, dat het uitsluitend hanteren van de beroepsaanduidingen een vertekening heeft opgeleverd, waardoor deze meisjes en vrouwen ten onrechte tot de kleine burgerij werden gerekend. In hoeverre de resultaten van dit rotterdamse onderzoek landelijke geldigheid hebben zal nog moeten blijken.

Recensies

Jeanne de Bruijn

Verschuivingen in de verhouding tussen betaalde en onbetaalde arbeid.

M. Bruyn-Hundt e.a. Stichting voor Economisch Onderzoek (SEO) der Universiteit van Amsterdam¹, 1982, 250 blz. f 35,-.

Tegen de achtergrond van het structurele tekort aan werkgelegenheid, de toenemende belangstelling en waardering voor vrijwilligersarbeid, de veranderende visie op de verdeling van huishoudelijke arbeid en betaalde arbeid tussen mannen en vrouwen en een zich wijzigende visie op arbeid door jongeren, ontstond bij CRM de behoefte aan een brede visie op het begrip arbeid. Het onderzoek zou inzicht moeten verschaffen in de stand van de theorie van economische en sociologische modellen waarin betaalde en onbetaalde arbeid met elkaar in verband worden gebracht; een 'beeld' moeten geven van de verhouding tussen betaalde, vrijwillige en huishoudelijke arbeid nu in Nederland, en de ontwikkeling daarin in de jaren zeventig; en tenslotte moeten nagaan in hoeverre de rijksoverheid direct of indirect invloed uitoefent op de verhouding tussen betaalde en onbetaalde arbeid.

Arbeidsethos

Om meer inzicht te krijgen in verschuivingen tussen betaalde en onbetaalde arbeid en

terzake een beleid te kunnen voeren, is het mijns inziens in de eerste plaats nodig om onderzoek te doen naar de leefsituatie van de meest relevante groepen zoals jongeren, vrouwen, gepensioneerden, werklozen, WAO-ers enz. Welke maatschappelijke perspectieven maken deze mensen voor zichzelf en vanuit welke belangen en posities komen ze tot keuzes omtrent betaalde arbeid, verzorgingsarbeid en vrijwilligersarbeid? Inzicht in hun ervaringen en percepties van hun keuzes is nodig om te komen tot gericht beleid.

In het onderzoek van de SEO worden weliswaar de veranderende opvattingen over arbeid in het verleden weergegeven, maar een analyse van de betekenis van de diverse vormen van arbeid voor de betrokkenen nu ontbreekt. In hoeverre zit in de verschuiving van betaalde naar onbetaalde arbeid een element van verzet tegen bijvoorbeeld de kwaliteit van veel betaalde arbeid, tegen de verhoudingen waaronder loonarbeid moet worden verricht, of tegen het produceren van steeds meer materiële welvaart ten koste van het biologische en sociaal leefmilieu, en tegen professionalisering van gezondheidszorg, hulpverlening en dergelijke ten koste van individuele vrijheid en zelfstandigheid? De onderzoeksoopdracht van CRM had mijns inziens moeten leiden tot een analyse van knooppunten van economische en sociologische ontwikkelingen en veranderende ideeën over arbeid, vrijetijdsbesteding en verantwoordelijkheid voor huishouden en kinderverzorging, waarop mensen keuzes maken die voor hen begrijpelijk en geldig zijn.

Verruiming van het begrip arbeid

Wat hebben de onderzoek/st/ers wel gedaan? Ze laten zien dat verschillende economen en sociologen proberen huishoudelijke (en deels vrijwillige) arbeid in hun theorieën onder te brengen als arbeid, door het begrip arbeid te herdefiniëren. Een

belangrijke konklusie van het onderzoek is dat in theorieën en in beleid het begrip arbeid verruimd moet worden met huishoudelijke arbeid en vrijwilligerswerk. Hierdoor zouden ook andere begrippen, bijvoorbeeld volledige werkgelegenheid, een andere inhoud krijgen.

Echter, met een herdefiniëring van het begrip arbeid worden de problemen van werkloosheid, van een veranderend arbeidsethos of van herverdeling van huishoudelijke arbeid over mannen en vrouwen natuurlijk niet opgelost. Op de maatschappelijke konsekwenties van het gelijkstellen van de verschillende activiteiten onder dezelfde noemer arbeid, wordt in het onderzoek nauwelijks ingegaan. De verschillen die er bestaan tussen de drie vormen van arbeid op de door de onderzoek/st/ers genoemde punten als inkomen, sociale zekerheid, sociale kontakten, ontplooiingsmogelijkheden, status en 'vrije tijd', hadden (ook cijfermatig) veel scherper aangegeven kunnen worden. Een vergelijking van tijdsbesteding aan arbeid (betaald en onbetaald) met de inkomensverdeling over mannen en vrouwen, levert het volgende beeld op: vrouwen besteden, zo blijkt uit de geanalyseerde tijdsbestedingsonderzoeken 26% van hun tijd aan arbeid, mannen iets minder dan 23%. Van het totaal door huishoudens verdiende inkomen ontvangen vrouwen ongeveer 20% en mannen 80%.²

Verschuiving van betaalde naar onbetaalde arbeid

Een ander belangrijk tekort van het onderzoek is dat de aangehaalde theorieën alleen getoetst worden met gegevens uit twee tijdsbestedingsonderzoeken en een leefsituatie-onderzoek waaruit voornamelijk konklusies getrokken worden over de wijze waarop mensen de tijd buiten de betaalde arbeid anders zijn gaan invullen: mannen zijn meer doe-het-zelf-activiteiten gaan doen,

vrouwen zijn meer tijd aan kinderverzorging gaan besteden.

Merkwaardig genoeg maken de onderzoek/st/ers vrijwel geen analyse van de verschuivingen tussen betaalde en onbetaalde arbeid als gevolg van de toegenomen werkloosheid, de toegenomen onderwijs-participatie en de toegenomen beroeps-participatie van vrouwen. Dit zijn in verband met het onderzoeksthema zeer relevante ontwikkelingen, waarover ook over een langere periode gegevens beschikbaar zijn. De globale schets dat in de twintigste eeuw (tot 1960) mannen in toenemende mate de betaalde arbeid voor hun rekening nemen en vrouwen zich steeds meer gaan toeleggen op het huishouden alleen is onjuist. Het aandeel van mannen en vrouwen in de beroepsbevolking blijft tot 1960 vrijwel hetzelfde ($\pm 75\%$ mannen en 25% vrouwen). De belangrijkste veranderingen na 1960 zitten in een sterk toegenomen onderwijs-participatie waardoor de mannelijke beroepsbevolking daalt en de vrouwelijke beroepsbevolking sterk van karakter verandert: arbeid van jonge meisjes vermindert aanzienlijk, maar het buitenshuis gaan werken van gehuwde vrouwen – in deeltijdarbeid – neemt zo'n enorme vlucht dat het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking stijgt (1980, $\pm 70\%$ mannen en 30% vrouwen). Desondanks hebben mannen nog vrijwel niets van hun aandeel in mensjaren betaalde arbeid ingeleverd. Herverdeling van de werkgelegenheid is de laatste twintig jaar voornamelijk een zaak van vrouwen onderling geweest. Zij hebben het arbeidsvolume dat zij reeds decennia lang bezetten, over meerdere vrouwen verdeeld. De betekenis van dergelijke ontwikkelingen voor verschuivingen in betaalde en onbetaalde arbeid hadden diepgaander geanalyseerd moeten worden.

Een probleem dat kleeft aan gebruik van tijdsbestedingsonderzoeken op zich is, dat uitgegaan wordt van verschillende

aktiviteiten en de daaraan bestede hoeveelheid uren per dag door alle mannen en vrouwen boven de twaalf jaar. Belangrijke veranderingen in tijdsbesteding binnen en tussen de diverse groepen gepensioneerden, jongeren, WAO-ers, werklozen, full-time huisvrouwen en in deeltijd werkende vrouwen, zijn weggecategoriseerd of worden zo niet zichtbaar gemaakt.

Indeling in categorieën

Een belangrijke verdienste van het boek vind ik dat uitgebreid geanalyseerd en gekritiseerd wordt welke activiteiten zouden moeten vallen onder huishoudelijke arbeid, vrijwillige arbeid en overige (recreatieve) activiteiten. Zo worden volgens de onderzoek/st/ers categorieën niet eenduidig gehanteerd als men naaien en breien tot vrijetijdsbesteding rekent en behangen en verven tot de doe-het-zelf-activiteiten (dus tot arbeid).

Ze geven tevens aan welke problemen er aan kategorisering zitten bij vooral die activiteiten die een mengeling vormen van werk en vrijetijdsbesteding (bijvoorbeeld met de kinderen spelen, klussen in huis en tuin, enz.). Voor verder onderzoek naar huishoudelijke arbeid en vrijetijdsbesteding geeft dit zinvolle inzichten.

Overheidsbeleid

Teleurstellend is daarentegen de wijze waarop het beleid van de overheid inzake directe of indirecte invloed op de verschuivingen in betaalde en onbetaalde arbeid wordt besproken. Het hot issue van de arbeidstijdverkortung wordt in het hele boek niet genoemd, zelfs niet als suggestie voor toekomstig beleid. Vanuit de invalshoek dat het begrip arbeid ruim moet worden opgevat – uitgangspunt en merkwaardig tevens één van de voornaamste konklusies van het onderzoek – wordt het tot dusver gevoerde overheidsbeleid vrijwel kritiekloos weergegeven. Er wordt niet

zichtbaar gemaakt dat het overheidsbeleid in feite slechts gericht is op de symptoombestrijding (werkverruimende maatregelen, loonkostensubsidie en dergelijke en bovendien voortdurend op twee gedachten hinkt. Ik doel op het onbekomentarieerd naast elkaar plaatsen van enerzijds het stimuleringsbeleid ten aanzien van vrijwilligersarbeid en anderzijds het beleid ter bescherming van betaalde arbeid tegen concurrentievervalsing en oneigenlijk gebruik van overheids gelden bij vrijwilligerswerk. Of op de bespreking van het kinderopvangbeleid: enerzijds wordt gesteld dat dit ter bevordering van ontplooiingsmogelijkheden van vrouwen, anderzijds wordt zonder commentaar gekonstateerd dat het kinderopvangbeleid voornamelijk heeft geresulteerd in peuterspeelzalen en niet in kresjes. Door niet te laten zien dat hiermee indirect de verantwoordelijkheid en tijd van vrouwen wordt vastgelegd laten de onderzoek/st/ers een kans voorbijgaan om aan te geven hoe het overheidsbeleid juist niet werkt aan of voorwaarden schept voor een maatschappelijk gelijkwaardiger maken van betaalde en onbetaalde arbeid.

1. Dit onderzoek is uitgevoerd in samenwerking met de Afdeling Vrouwenstudies van de Economische Faculteit van de UvA.
2. Hettie Pott-Buter en Joop Odink, 'Het eigen arbeidsinkomen van gehuwde vrouwen', in: *Tijdschrift voor Politieke Economie*. jrg. 5, nr. 3, pp. 122-137.

Jette Westerbeek

Dit is mijn leven. Verslag van een vrouw in een psychiatrische inrichting

Adalgisa Conti

Amsterdam (SUA) 1982, 112 blz. f 17,50

Wie een indruk wil krijgen van het psychies leed dat een niet erg welvarende italiaanse dorpsamenleving anno 1900 met een dubbelzinnige seksuele moraal de daarin levende vrouwen kan berokkenen, zou *Dit is mijn leven* van Adalgisa Conti moeten lezen.

Nadat zij een aantal malen had geprobeerd zelfmoord te plegen, werd Adalgisa Conti in 1913 op 26-jarige leeftijd opgenomen in een psychiatrische inrichting. In deze totale institutie werd haar persoonlijkheid effectief verder teniet gedaan. Vierenzestig jaar later, in 1977, bevindt zij zich daar nog steeds: doof en vrijwel afgesloten voor sociaal contact. *Dit is mijn leven* bevat het levensverhaal van Adalgisa Conti, door haar zelf voor haar arts geschreven aan het begin van haar verblijf in de psychiatrische inrichting. Toen in 1977 het karakter van deze en andere inrichtingen als gevolg van de democratiseringsbeweging in de psychiatrie drastiese wijzigingen onderging, werd Conti's autobiografie teruggevonden in het patiëntenarchief. Een werkgroep van vrouwelijk personeel bracht deze tekst uit als 'aanklacht tegen de opsluitingspraktijk van de inrichtingen en het maatschappelijk geweld jegens vrouwen' (p. 111).

In het boekje wordt Adalgisa's levensverhaal gevolgd door een rekonstruktie van haar afstervingsproces aan de hand van haar medies dossier, waarin éénmaal per jaar de behandelende arts in enkele regels zijn indruk van haar noteert. Aan de hand van een interview met een ex-burgemeester van het geboortedorp van Adalgisa wordt een (minder geslaagde) poging gedaan ook de sociale verhoudingen daar te rekonstrueren.

Het boekje wordt afgesloten met een verslag van een groeps gesprek tussen een aantal leden van het verplegend personeel over de toenmalige gestichtspraktijken en hun eigen houding tegenover de patienten en met een verantwoording van de werkgroep die deze teksten in de openbaarheid heeft gebracht.

Het boekje bevat zeer waardevol materiaal, vooral de autobiografie van Adalgisa Conti, een vrouw met een opmerkelijk vermogen om haar gevoelens te verwoorden, zeker voor iemand met haar achtergrond. De aanklacht die het, in de ogen van de samenstellers, moet zijn tegen de opsluitingspraktijken en de voor vrouwen onderdrukkende sociale structuren, is echter niet helemaal overtuigend. De verontwaardiging over zoveel onbegrip en vijandigheid tegen een vrouw klinkt te sterk door in de nogal summiere interpreterende hoofdstukken, waardoor deze laatste te weinig houvast bieden om hun analyse in zijn algemeenheid te kunnen onderschrijven. Het boekje geeft een indruk van hoe het één bepaalde vrouw onmogelijk werd gemaakt een in aanleg zeker aanwezige welbewuste vrouwelijke identiteit verder te ontplooien. Het zou zeer de moeite waard zijn om door middel van een interdisciplinair onderzoek (histories, kultureel-antropologies, psychiatries) de aanzet die dit boekje levert, verder te ontwikkelen.

Carla Verheyen, Trudie Knijn
*Vrijwillig kinderloze vrouwen –
verkenningen rond een keuze*

Marie-Louise den Bandt.

Deventer (Van Loghum Slaterus) 1982,
378 blz. f 40,50.

Onderzoek naar de motivatie voor ouderschap, dus ook naar de motivatie om hier van af te zien, heeft tot nu toe gemeenschappelijk dat voorondersteld

wordt, dat de keuze tot het al of niet krijgen van kinderen wordt beschouwd als bepaald door een min of meer rationeel tegen elkaar afwegen van de voor- en nadelen die verbonden zijn aan het hebben van kinderen. Bovendien richt het onderzoek zich voornamelijk op gehuwde vrouwen; mannen evenals ongehuwden komen er sporadisch in voor. Het onderzoek naar vrijwillige kinderloosheid van Marie-Louise den Bandt, waarop zij in 1982 in Wageningen promoveerde, vormt hierop geen uitzondering.

De 158 vrouwen die aan haar onderzoek meededen, voornamelijk afkomstig uit Delft, waren via een schriftelijke voor-enquête, ingedeeld in vier groepen: 65 vrouwen die aangaven geen kinderen te willen, 41 vrouwen die er aan twijfelden of ze kinderen wilden, 23 vrouwen die wel kinderen wilden, maar dit nog uitstelden, en 29 vrouwen die al minstens één kind hadden, door Den Bandt respectievelijk aangeduid als VKL, TW, V en M. Alle vrouwen dienden jonger te zijn dan 35 jaar en minstens vier jaar gehuwd te zijn. Vanuit verschillende invalshoeken probeert de onderzoekster met behulp van een combinatie van vragen met gesloten antwoordcategorieën en open vragen iets wijzer te worden over het verschijnsel 'vrijwillige kinderloosheid'.

Ten eerste gaat ze na of de vier door haar onderscheiden groepen van elkaar *verschillen* in een (groot) aantal opzichten: de houding ten aanzien van het al of niet krijgen van kinderen, de aan- of afwezigheid van sociale druk tot voortplanting, jeugdervaringen, leefsituatie, persoonlijkheids- en motivationele variabelen, tot deze laatste worden ook betrokkenheid bij de vrouwenbeweging, sekserol-opvattingen en perceptie van sekserollen, gerekend.

De keuze van deze variabelen, evenals de wijze waarop ze in onderzoekbare vorm zijn gegoten, is grotendeels bepaald door buitenlands, met name amerikaans en

canadees onderzoek. Nagegaan wordt of deze variabelen van invloed zijn op de intentie tot het al of niet krijgen van kinderen. Vanuit kritiek op al te simpele attitudemetingen als voorspellers van gedrag wordt de houding ten aanzien van het al of niet krijgen van kinderen onderzocht door toepassing van het theoretische model van Fishbein, in combinatie met het stellen van een aantal open vragen. In bovengenoemd model spelen twee variabelen een rol, de houding van het individu ten aanzien van het gedrag in kwestie en de subjectieve norm van het individu aangaande dit gedrag, een en ander uitgedrukt in wiskundige formules (pp. 82-95).

De vraag is echter of het nodig is gebruik te maken van een dergelijk, de schijn van objectiviteit wekkend, model. Uit het onderzoek van Den Bandt bleek trouwens al dat door middel van open vragen ongeveer dezelfde informatie verkregen kon worden. De voornaamste bevindingen van dit gedeelte van het onderzoek zijn, om in termen van Den Bandt te spreken, dat 'sociaal psychologische factoren de meeste invloed hebben op de intentie VKL te blijven' (p. 312). Vrij vertaald komt dit erop neer dat de opvattingen ten aanzien van het al of niet krijgen van kinderen het grootste gewicht in de schaal leggen wanneer het gaat om een keuze tussen het al of niet krijgen van kinderen; vrijwillig kinderlozen zowel als moeders zien de voor- en nadelen van het hebben van kinderen; verschil komt voort uit het feit dat moeders meer belang hechten aan de voordelen, minder aan de nadelen, terwijl bij vrijwillig kinderloze vrouwen het tegendeel het geval is. Voor hen zijn de nadelen belangrijker dan de voordelen. De 'uitstellers' en de 'twijfelaars' bezetten tussenposities waarbij de eersten meer naar de moeders neigen, de laatsten meer naar de vrijwillig kinderloze vrouwen.

Wat betreft de overige variabelen – in hoofdstuk 9 t/m 13 wordt hiervan verslag

gedaan – blijkt dat de vrijwillig kinderlozen zich niet duidelijk onderscheiden van de drie andere groepen. Het enig duidelijk in het oog springende verschil heeft te maken met buitenshuis werken: veel meer (vrijwillig) kinderlozen dan moeders werken buitenshuis; als moeders buitenshuis werken, doen zij dit veelal part-time.

Ten tweede vraagt Den Bandt zich af hoe het *besluitvormingsproces* om vrijwillig kinderloos te blijven, verloopt. Hierbij wordt ondermeer de ‘vier-fasen-typologie’ van Veevers getoetst, die kort gezegd inhoudt dat het besluit tot vrijwillige kinderloosheid slechts zelden expliciet genomen wordt: via het op de lange baan schuiven van het krijgen van kinderen zou men er zich pas geleidelijk van bewust worden dat men ze helemaal niet wil. Op de vraag rond het besluitvormingsproces blijft Den Bandt een duidelijk antwoord schuldig. Zij konstateert ‘dat in ons land een besluitvorming zoals Veevers deze in haar vier-fasen-typologie omschrijft weinig (meer) zal voorkomen’ (p. 315). Hoe dit proces dan wél verloopt, hoe de respondenten zich ontworstelen aan hun ‘voorprogrammering’ tot het moederschap (hoofdstuk III) wordt niet inzichtelijk gemaakt.

Eén vraag *tenslotte*, die slechts zijdelings in het onderzoek gesteld wordt, is in hoeverre de *emancipatie* van vrouwen een rol speelt bij vrijwillige kinderloosheid. Den Bandt ging hierbij van de vooronderstelling uit dat het toenemend voorkomen ervan verband zou houden met de emancipatie van de vrouw. In haar onderzoeksresultaten ziet zij deze vooronderstelling bevestigd; bij vrijwillig kinderloze vrouwen is meer dan bij de andere drie groepen sprake van een diskrepantie tussen een bewustzijn van bestaande sekse-verschillen enerzijds en de eigen (progressieve) sekserol-opvatting anderzijds, hetgeen zou meespelen bij de keuze voor vrijwillige kinderloosheid.

Het onderzoek van Marie-Louise den Bandt is, voorzover wij weten, een van de eerste ‘wetenschappelijk erkende’ onderzoeken in Nederland, verricht vanuit betrokkenheid bij de vrouwenbeweging, met een kritiese opstelling ten aanzien van bepaalde facetten van de door haar zo genoemde ‘moederschapsmystiek’. Zoals naar voren komt uit de informatieve eerste twee hoofdstukken van haar boek is onderzoek naar vrijwillige kinderloosheid tot voor kort voornamelijk verricht vanuit de vooronderstelling dat elke normale vrouw kinderen wil, een optiek die door haar bestreden wordt. Dit feit op zich is een reden om verheugd te zijn. Toch kunnen bij het boek zoals het er nu ligt wel enige kritiese kanttekeningen geplaatst worden. We zullen ons hierbij beperken tot enkele hoofdpunten (op details kan in dit bestek jammer genoeg niet worden ingegaan).

In haar onderzoek is Den Bandt voornamelijk bezig geweest met het doen van konstateringen op basis van kwantitatieve aanduidingen. De wijze waarop kennis werd vergaard en verwerkt kan hierdoor, ondank de inspanningen die Den Bandt zich heeft getroost, enkel leiden tot globale inzichten; dit zal uit de in het bovenstaande weergegeven konklusies gebleken zijn. Een groot gedeelte van de gegevens heeft betrekking op percentuele verschillen tussen vier groepen (voor zover het gezien de geringe aantallen al zinnig is om met percentages te werken). Sommige hoofdstukken zijn een aaneenrijging van significantietoetsingen van hypothesen die lang niet allemaal even zinvol en goed doordacht zijn.

Naar aanleiding van enkele van deze hypothesen ontstond soms de indruk dat Den Bandt moeders, vergeleken met vrijwillig kinderloze vrouwen, ziet als een summum van aangepastheid en traditionele vrouwelijkheid. Zo worden onder meer de vooronderstellingen geformuleerd dat

moeders minder goed op de hoogte zouden zijn van anti-konceptie-methoden, en ook minder betrouwbare middelen zouden gebruiken, minder belang hechten aan een baan buitenshuis, het minst 'egalitaire rolverdeling' met de echtgenoot nastreven.

Een probleem dat in het onderzoek niet wordt uitgewerkt, is het feit dat vrijwillig kinderloze vrouwen het 'traditionele' moederschap onvermijdelijk lijken te vinden; zo wordt het moederschap afgewezen vanwege het feit dat 'alles op de vrouw neerkomt', dat een moeder niet of moeilijk buitenshuis kan werken, enz. enz. Hoe waar dit in de praktijk in de meeste gevallen ook is, blijktbaar lukt het deze vrouwen niet, zich een beeld van het moederschap te konstrueren waarin de moeder minder exclusief aan het kind gekoppeld wordt. Dit wordt door Den Bandt niet geproblematiseerd, terwijl het ons inziens veel duidelijker onderzocht zou moeten worden. Het is bovendien niet voldoende, een onderscheid te maken tussen 'moeders' en 'niet-moeders'; zoals er blijkbaar drie groepen 'niet-moeders' zijn, zo zijn er ook verschillende groepen moeder, bijvoorbeeld onderscheiden naar de manier waarop ze moeder zijn.

In dit verband is ook de rol van de echtgenoot te weinig uitgewerkt. De keuze voor het al of niet krijgen van kinderen lijkt in hoge mate door de vrouwen ervaren te worden als een gezamenlijke beslissing; daartegenover stelt Den Bandt dat uit de literatuur blijkt dat de vrouw meer 'macht' heeft in deze kwestie, ook in het geval van vrijwillige kinderloosheid. Wij betwijfelen dit; ook bij VKL-vrouwen zal de echtgenoot vaak de omstandigheden scheppen waarbinnen de vrouw haar keuzes moet maken; het zal niet zo'n probleem zijn om háár de keuze te laten wat betreft het al of niet nemen van kinderen, wanneer het feit dat hij buitenshuis werkt en een relatief klein aandeel heeft in de taken binnenshuis,

onomstotelijk vast staat, niet ervaren wordt als iets waarover óók gezamenlijk kan worden besloten. Mannen stellen voor een groot deel de marges vast waarbinnen vrouwen kunnen kiezen.

Het zogenaamde 'egalitaire' karakter van de relatie wordt door Den Bandt vastgesteld door te vragen naar de mate waarin de vrouw ervaart dat beslissingen gezamenlijk worden genomen: bijna alle vrouwen noemen hun relatie 'egalitair'. Uit de vraag naar deelname van de man aan huishoudelijke taken komt echter naar voren, dat vrouwen, zonder kinderen of met kinderen, meer in het huishouden doen dan mannen, dat moeders over het algemeen 85% meer tijd aan het huishouden besteden dan niet-moeders, dat het vaderschap voor mannen geen toename in huishoudelijke activiteiten betekent. Ook hier dringt zich de vraag op naar het egalitaire karakter van de relatie: Hoe wordt de geringe deelname van mannen aan het huishouden beleefd en verklaard? Als een kwestie van keuze – of van gezamenlijke beslissing? Het onderzoek laat geen ruimte tot beantwoording van deze vraag. Is het wel zo vanzelfsprekend dat het feit dat de man meer uren per week buitenshuis werkt dan de vrouw (zoals ook bij vrijwillig kinderlozen het geval is), er automaties toe leidt dat de vrouw meer tijd aan het huishouden besteedt, zoals Den Bandt veronderstelt? Het zijn met name vragen naar de betekenis van gevonden verbanden en feiten die in het onderzoek onbeantwoord blijven.

Tot slot: tot nu toe munten wetenschappelijke geschriften voor het merendeel niet bepaald uit in leesbaarheid. Dit is jammer genoeg ook van toepassing op grote delen van het proefschrift van Marie-Louise den Bandt.

Floor van Gelder

Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1982
Nijmegen (SUN) 1982, 296 blz., f 29,-

Dit derde jaarboek bevat om te beginnen vijf artikelen waarin een vrouwenberoep centraal staat. Verder zijn er bijdragen over theoretiese uitgangspunten en de verwerking daarvan in de historiografiese praktijk. Een opmerkelijke literatuurlijst, het nederlandsstalige deel van de vrouwenboeken van een feministies echtpaar uit 1900, vormt een verrassend en waardig sluitstuk. Het heeft iets fascinerends te zien wat anderen in hun boekenkast hebben staan en waar zij hun inspiratie uit putten, zeker als het gaat om de bibliotheek van Carel Victor Gerritsen en Aletta Jacobs. De nauwgezette inleiding van Inge de Wilde geeft weer hoe wisselvallig de geschiedenis van deze kollektie later is geweest.

Het meest besproken tot nu toe is het uit het amerikaans vertaalde artikel van Michèle Rosaldo, *Gebruik en misbruik van de antropologie. Reflekties op het feminisme en de resultaten van kultuur-vergelijkend onderzoek*. Dat deze theoretiese opmerkingen gemaakt worden vanuit antropologies onderzoek, hoeft voor vrouwengeschiedenis geen bezwaar te zijn. Het is al eerder, ook buiten vrouwenstudies om, gebleken dat de moderne antropologie historici, en hun niet alleen, iets te zeggen heeft.

Rosaldo keert zich tegen het gebruik van abstrakte begrippen als uitgangspunt of verklaringsmodel bij het onderzoek. Dit betekent voor vrouwenstudies dat zij het begrip vrouwenonderdrukking als grondslag en referentiekader na bewezen diensten terzijde schuift en het belang onderstreept van specifieke vormen van maatschappelijke verhoudingen en vooral van maatschappelijke ongelijkheid, waardoor de positie van vrouwen bepaald wordt. Nadruk

op vrouwenonderdrukking leverde veel waardevols op, maar het is belangrijk ook het gevaar van overkarakterisering onder ogen te durven zien. Dat in één moeite door de scheiding openbaar/privé als te polair en dus belemmerend voor een juist begrip wordt gekritiseerd, ligt dan voor de hand. Maar wat komt er nu voor in de plaats? Rosaldo wil het simplificerende en dus positiebevestigende denken in tegengestelde begrippen als openbaar en privé vervangen door een genuanceerdere kijk op de 'organisatie van het kollektieve leven' en op 'het patroon van verwachtingen en inzichten' dat ten grondslag ligt aan specifieke vormen van handelen (p. 178). Zoals Josine Blok in een knappe inleiding aangeeft, komt dat er op neer dat het onderzoeksobject in de opvatting van Rosaldo verschuift van vrouwenonderdrukking naar de 'structuur van de ongelijkheid'. Deze kan zowel een asymmetries als een hiërarchies karakter dragen' (p. 169). Seksuele ongelijkheid neemt met andere woorden wel een speciale plaats in maar is niet de enige ongelijkheid, en kan geïsoleerd van de maatschappelijke kontekst niet met vrucht worden bestudeerd.

Blok werpt nu de vraag op of bij een dergelijk breed onderzoek naar netwerken en organisatiepatronen de term *vrouwenstudies* nog wel geijkt is. Een akademiese valkuil om de politieke betrokkenheid in te laten tuimelen? Nee, stelt zij gerust, een definitie waaruit volgt dat vrouwenstudies zich uitsluitend met vrouwen dient bezig te houden, leidt niet tot meer fundamenteel inzicht. Zo eng hebben we vrouwenstudies eigenlijk nooit mogen opvatten. Het gaat om een precisering niet om een neutralisering van feministies onderzoek. Juist om reden van politieke strategie handhaven we *vrouwen* in de term: 'de loyaliteit ligt in de eerste plaats bij vrouwen' en dat moet voldoende zijn.

Ik sluit mij daar bij aan. Het dient weliswaar voor een historika geen gloednieuwe gedachte te zijn, dat de ene

oeroorzaak een geringer analytisch bereik heeft dan de ontwikkeling van een complex samenstel van maatschappelijke verhoudingen, maar het is prettig hier op een zo aardige en overtuigende wijze aan herinnerd te worden als door Rosaldo gepresenteerd. Voor mij ligt het probleem politiek gezien niet zozeer bij de verbreding, de 'reikwijdte van vrouwenstudies', maar bij de structuur (p. 169). Ik denk dat Rosaldo's gedachtengang er niet alleen maar toe leidt dat onderzoek naar de toestand van de maatschappelijke ongelijkheid nu het nieuwe credo wordt. Zij voorziet niet voor niets haar konklusie dat ongelijkheid tussen de seksen kennelijk overal bestaat, van de toevoeging 'al is zij voortdurend inzet van strijd' (p. 179). Het politieke moment ligt, meer dan enkel bij de loyaliteit, in het zoeken naar de wijze waarop we, gegeven het structurele aspect van in dit geval seksuele asymmetrie, daar meer vat op kunnen krijgen zodat die structurele ongelijkheid minder schadelijk en bedreigend wordt.

Niet bij de structuur stil blijven staan maar juist de invloed daarvan op de handelingsvrijheid nagaan lijkt – alweer – nauwelijks opzienbarend. Uit de historiografie over andere structureel onderdrukten, arbeiders bijvoorbeeld, is echter gebleken dat niet iedere onderzoek/st/er dat even vanzelfsprekend vindt; vandaar toch enige achterdocht. Ik vind, dat een stuk waarin bespiegelingen staan over de verhouding theorie-politiek-praktijk, de relatie tussen structuur en verandering niet moet marginaliseren. Niet dat elk afzonderlijk onderzoeksverslag nu direkt over 'aktie' of 'beweging' moet gaan. Dan gelden ook maatstaven als onbevangenheid bij de selectie van feiten en citaten, korrekte weergave van details en juistheid van de kontekst. Bij de bespreking van de artikelen over vrouwenberoepen zal dit aan de orde komen.

Van Carla Rieter is een artikel opgenomen

over de positie waarin *negentiende-eeuwse prostituees* zich bevonden. Deze monografie verdient grote waardering voor de wijze waarop de schrijfster uit ogenschijnlijk dorre gegevens – archieven van mediese politie, bevolkingsregisters en meningen van moraliserende artsen – een pakkend verhaal opbouwt. Zij heeft nu eens niet het aloude zedelijk vallen uit de doeken gedaan maar wel uitvoerig aandacht besteed aan de economische noodzaak voor alleenstaande vrouwen uit de arbeidersklasse, het eigen brood te verdienen.

Dit thema, het verband tussen sociale afkomst en economische positie, komt ook ter sprake in artikelen over arbeid voor vrouwen uit de (kleine) burgerij. Zo belicht Marjolein Morée de positie van *apothekers-assistenten aan het eind van de 19de eeuw* en Nelleke Bakker die van *onderwijzeressen in het Interbellum*. Bij deze beroepen staat betaalde arbeid echter in een ander perspectief. Het gaat hier om vrouwen, geboortig uit kringen waar men zich de luxe kon permitteren er normen op na te houden over beschaving en damesachtige bezigheden. Werk vanuit een economische noodzaak was voor hen niet comme il faut. Daardoor is men er in de apothekerswereld in geslaagd deze vrouwen – nieuwkomers in het vak – af te schepen met qua betaling en promotiekansen mindere banen in vergelijking met hun mannelijke kollega's. Tegelijk veranderde de functie apothekers-assistent van technies bereider met doorstromingsmogelijkheden tot apotheekhouder, naar dienstverlener zonder het toekomstperspectief hoger op te kunnen komen. Combinatie van deze twee ontwikkelingen had tot gevolg dat mannen vrijwel uit het beroep verdwenen.

In het onderwijs deed zich tijdens de crisis in afgezwakte vorm een soortgelijk verschijnsel voor: funktiedegradatie als gevolg van bezuinigingen schiep arbeidsplaatsen die vooral door vrouwen

werden bezet. Mocht men hebben verondersteld dat het toenemen van de economische recessie gepaard gaat met verslechtingen op de arbeidsmarkt voor vrouwen, zo eenvoudig blijkt het verband tussen deze twee variabelen niet te zijn geweest. Dit artikel maakt nieuwsgierig naar verder onderzoek omtrent de verhoudingen tussen crisisverschijnselen, kwaliteit van de arbeid en arbeidsmarkt voor vrouwen. Dat een vakbondsvrouw (als enige?) signaleerde dat de hierboven geschetste structurele veranderingen op de arbeidsmarkt het gevaar met zich meebrachten uit het betere werk te worden gedrukt (p. 107), is opvallend. Dat dergelijke opmerkingen (voorlopig?) in de marge zijn verstoppt, evenzeer.

Innerlijke problemen van vrouwen met werk staan eveneens centraal in het artikel van Cora Hollema over *schilderessen rond 1900*. Bij het verklaren van het verschijnsel dat vrouwen zo veel bloemen en stillevens schilderden en zo weinig straattaferelen en slagvelden, brengt zij de maatschappelijke omstandigheden in stelling tegen de idee dat er een 'typies vrouwelijke' beeldtaal zou bestaan. Nu ben ik ook niet gecharmeerd van de genetiese determinatie, maar de rigoureuze manier waarop hier de ene theorie met de andere bestreden wordt, waardoor niet alleen de doorsnee-schilderes in het harnas – pardon, het korset – van het burgerlijk vrouwbeeld gesnoerd wordt, doet even dogmaties aan. Vervolgens wordt de compensatietheorie erbij gehaald: ook de potigste beeldhouwster heeft uit zucht naar vrouwelijk aangepast gedrag, ergens nog wel een paar oorbellen. Waarom bij het verklaren niet een kleine ruimte gelaten voor het eigenzinnige, het onkonventionele en het visionaire dat beeldende kunstenaars eigen is? Door dergelijke factoren niet in de beschouwing te betrekken wordt het onmogelijk in te gaan op de spanning tussen de persoonlijke excentriciteit en de dwang van het algemeen geldende patroon.

Wat ik in dit laatste artikel maar ook in de twee voorgaande problematies vind, is de verhouding van het bijzondere tot het algemene. Het stuk over apothekers-assistenten lijdt eraan dat het wat in de lucht hangt. De details zijn interessant maar de poging een kader te scheppen door in kort bestek de professionalisering van apothekers en geneeskundigen te behandelen in de algemene kontekst van de negentiende-eeuwse samenleving, acht ik weinig geslaagd. Ik doel op zinsneden waaruit we moeten opmaken, dat de 'dominante liberale staatsideologie' debet was aan de zwakke positie van de farmacie vóór 1850 (p. 40). Of dat we de, overigens terecht gekonstateerde, professionalisering van de apotheker kunnen verklaren uit de uitbreiding van de middenklasse in de éérste helft van de 19de eeuw (p. 39). O tempora ... ! Dergelijke slagen in de lucht misstaan, in dit artikel èn in het jaarboek als geheel.

Ook bij het onderwijzeressenverhaal mis ik in zekere zin een ruimere kontekst. Daardoor lijken bepaalde verschijnselen, zoals het feit dat vrouwen juist in de lagere klassen lesgeven, specifieker voor de behandelde periode dan ze in feite zijn. Wel is in dit artikel, in tegenstelling tot het schilderessenonderzoek, aandacht voor de positie van mannelijke kollega's en dat relativeert ook. Maar wat de tekenkunst betreft, ik denk dat je in rare bochten moet wringen als je voorbijgaat aan elke traditie van het bloem- en stillevenschilderen en geen oog hebt voor de talloze schilders die zich daar, enige eeuwen, mee hebben beziggehouden. Waren deze mannen soms ook zo huishoudelijk geprogrammeerd, of was het meer een kwestie van ruimtevrees?

Meer waardering heb ik voor de wijze waarop Mineke Bosch in *Blauwkousen en hobbezakken in een witte jas* omgaat met bruikbaarheid en beperkingen van theoretiese uitgangspunten. Aan de hand van de geschiedenis van de eerste vrouwelijke artsen

laat zij zien hoe de onderzoeksgegevens zelf de auteur op een bepaald moment dwingen van inzicht te veranderen en naar nieuwe begrippen en interpretaties te zoeken. Wel zou ik iets meer terughoudendheid prefereren bij het 'aanprijzen' van openlijke onderdrukking als tenminste een goede leerschool voor het onderkennen van problemen en het ontwikkelen van verzetsactiviteiten. Dat neemt niet weg dat ik dit artikel waardeer vanwege de zowel beheerste als radicale ideeënontwikkeling, bovendien verwoord in een helder en prettig leesbaar proza.

Tot slot iets over het artikel van Siep Stuurman over zijn onderzoek naar verzuiling en patriërchaat. Bij hem niet de opstelling een 'vergeten' hoofdstuk te willen schrijven, maar een serieuze poging om noties uit vrouwenstudies in bestaande politieke theorieën te integreren. Daarbij gaat hij de konsekwenties van integratie niet uit de weg, ook niet als dat betekent dat zijn eigen, eerder ontwikkelde opvattingen als gevolg van nieuwe inzichten moeten veranderen. Stuurman komt tot de bevinding dat het beeld dat over het verschijnsel verzuiling is opgebouwd, werkelijkheidsgetrouwer wordt als men de sekseverhoudingen erbij betreft. Bovendien neemt de verklaringskracht van het begrip verzuiling toe. Hij ziet verzuiling niet langer als oorzaak van de onwrikbaarheid van de nederlandse burger/es, iets dat politikologen ons doorgaans doen geloven. Integendeel, de in de 19de eeuw ontwikkelde disciplinerings van de bevolking tot moderne en huiselijke gezinnen, is een vruchtbare voedingsbodem gebleken voor het zaad der kerk en daarmee voor een op allerlei nivo's verzuilde maatschappijstructuur.

Het is zeker niet de gemakkelijkste tekst in dit jaarboek, een keer extra lezen is de moeite waard. Datzelfde geldt overigens voor de teksten van Blok en Rosaldo. Toch wil ik hiermee geen voorkeur uitspreken voor theoretische studies boven empirische. Dit

jaarboek biedt goede voorbeelden van beide facetten van wetenschappelijk onderzoek en is, ook in de beperkingen, een uitstekende presentatie van de huidige stand van zaken op het terrein van vrouwengeschiedenis.

Marlies Vulto

Opvoeden in geborgenheid. Een kritische analyse van Bowlby's attachmenttheorie. M.A. van IJzendoorn, L.W.C. Tavecchio, F.A. Goossens, M.M. Vergeer. Deventer (Van Loghum Slaterus) 1982, 225 blz., f 29,50

Als feministe word je vroeg of laat gekonfronteerd met mannen en vrouwen die menen (al dan niet wetenschappelijk gestaafd) dat kinderen van buitenshuis werkende moeders zich nooit volwaardig kunnen ontwikkelen. Grondige theoretische studies waarin wordt onderzocht of 'moederliefde' ook anders ingevuld kan worden dan door een voortdurende aanwezigheid van de moeder bij het kind, zijn mijns inziens onontbeerlijk, al was het alleen maar om gefundeerde argumenten te hebben in discussies rondom deze problematiek. Het heeft mij daarom altijd verbaasd dat het aandeel van pedagogen in de ontwikkeling van vrouwenstudies tot nu toe nog zo klein is gebleven. Onlangs is er echter vanuit deze hoek een boek uitgekomen waarin tegen de achtergrond van de *attachmenttheorie* wordt betoogd dat een verbreding van het opvoedingsmilieu een positieve invloed kan hebben op de ontwikkeling van het kind.

Het boek is geschreven door vier leden van de vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek te Leiden. Sinds 1978 wordt daar, in het kader van het Kernonderzoeksprogramma 'Vroegkinderlijke opvoeding', onderzoek verricht naar de effecten van de verbreding van het opvoedingsmilieu. De

auteurs beschrijven en kritiseren de attachmenttheorie van John Bowlby en bespreken aan de hand van deze (geamendeerde) theorie de rol van buitenshuis werkende moeders, vaders en andere opvoeders (leidsters in kinderdagverblijven) in de gehechtheidsontwikkeling van jonge kinderen. De kern van het betoog is dat een grotere betrokkenheid van de vader bij de verzorging en opvoeding van jonge kinderen en de inschakeling van kinderdagverblijven meer garanties voor een evenwichtige gehechtheidsontwikkeling bieden dan een uitsluitend door de moeder gedragen opvoeding.

Het boek is opgebouwd uit drie delen. Na de inleiding, waarin de attachmenttheorie wordt geschetst, volgt het eerste deel waarin de methodologische, regelsysteemtheoretische en ethologische achtergronden van de theorie worden uitgewerkt. In het tweede deel worden de ontwikkelingspsychologische, psychiatrische en pedagogische aspecten ervan geanalyseerd. Het derde deel is gewijd aan de invloed van een verbreed opvoedingsmilieu. In deze bespreking zal de nadruk liggen op het derde deel en de bezwaren tegen en voordelen van kinderopvang buiten het gezin.

Gehechtheid wordt in het boek gedefinieerd als een relatief duurzame relatie tussen een kind en één of meer specifieke personen met wie het regelmatig interakteert. In tijden van verdriet, vermoeidheid, spanning en angst is de directe nabijheid van deze gehechtheidspersoon van groot belang. Ook moet deze de vertrouwde basis vormen van waar uit een nieuwe omgeving wordt verkend, en de voldoende veiligheid bieden voor onbekermd spel. De gehechtheid is het resultaat van vele interacties tussen het kind en de opvoeder. Beide partijen kunnen het initiatief tot de interactie nemen. Het kind heeft in dit verband vanaf de geboorte functionele middelen om de aandacht van de opvoeder te trekken, zoals huilen of glimlachen. De wijze waarop de opvoeder

inspeelt op initiatief tot interactie van het kind, bepaalt grotendeels de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie.

In het eerste deel van het boek wordt de theorie van Bowlby inhoudelijk geanalyseerd en er wordt aangegeven welke aanvullingen en correcties gewenst zijn. Bowlby's methodologische opvattingen worden beschreven. Hierbij wordt veel aandacht besteed aan verschillen en overeenkomsten tussen zijn attachmenttheorie en de psychoanalyse. Ook komt de ethologie aan de orde, een theorie die van groot belang is geweest bij het tot stand komen van de attachmenttheorie. Bowlby ziet attachmentgedragingen namelijk als instinctieve gedragingen. Het gehechtheidsgedrag is ontstaan in vroeger tijden, waar het functioneerde in de strijd om het bestaan.

Het tweede deel begint met een beschrijving van de wijze waarop kinderen in hun eerste levensjaren doorgaans gehecht raken aan hun opvoeders, waarna het ontwikkelingsmodel van Bowlby en de effecten van de attachmentontwikkeling op de lange termijn besproken worden. Vervolgens wordt ingegaan op de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie. Deze wordt gemeten met behulp van de *strange situation*-test. Hierbij wordt het kind te zamen met de opvoeder in een vreemde ruimte gezet, waarna de opvoeder een aantal malen de ruimte verlaat en er twee maal een vreemde de ruimte binnenkomt. Tijdens elke nieuwe situatie wordt het gedrag van het kind geobserveerd. Op grond hiervan is er een indeling van de kinderen opgesteld in twee groepen. Het grootste deel van de kinderen valt binnen de groep *veilig gehechte* kinderen; de andere kinderen zijn *angstig gehecht*. Bowlby meent dat een stabiele en continue relatie tussen opvoeder en kind een belangrijke voorwaarde is voor het ontwikkelen van een veilige gehechtheid. De meeste evenwichtsverstoringen zijn volgens hem een gevolg van een gebrek aan interactie

tussen opvoeder en kind en van een gebrek aan stabiliteit en sensitiviteit in deze interactie. Aanvankelijk zag hij *monotropie* als de meest ideale opvoedings situatie (er is één belangrijke opvoeder). In zijn huidige theorieën toont hij zich een voorstander van een opvoedings situatie waarin er één of hooguit enkele belangrijke opvoeder(s) is (zijn).

In het derde deel van het boek van Van IJzendoorn en anderen wordt de monotropie these aan kritiek onderworpen. Zij stellen hier hun verbredingshypothese tegenover. Hiervoor worden verschillende argumenten aangevoerd. Een groter aantal opvoeders betekent een verrijking van de ervaringswereld van het kind. Ook kan hiermee eenzijdigheid in de opvoeding voorkomen worden. Daarnaast is de kans op overprotectie en een al te intensieve betrokkenheid van de opvoeder op het kind kleiner. Bovendien kunnen gedwongen scheidingen tussen de opvoeder en het kind (overlijden, scheiding) in een verbreed opvoedingsmilieu beter verwerkt worden. De auteurs wijzen er verder op dat het in de huidige maatschappij onmogelijk is voor de opvoeder om konstant bij het kind te zijn. Je kunt daarom de opvoeding beter zo verbreden dat er meerdere gehechtheids personen zijn, waardoor de kans op een angstige gehechtheid kleiner is. En tenslotte betogen de schrijvers dat een verbreed opvoedingsmilieu voordelig is voor de opvoeders zelf. Zij kunnen zich zonder schuldgevoel aan andere activiteiten wijden. Dit komt overigens ook weer ten goede aan het kind, omdat de opvoeder na een periode van afwezigheid weer meer liefde en aandacht aan het kind kan geven.

De grenzen van de verbreding zijn niet gemakkelijk aan te geven. Zij zijn afhankelijk van vele factoren. Onderzoeksresultaten wijzen uit dat een kind een gehechtheidsrelatie met minimaal drie opvoeders kan ontwikkelen.

De auteurs gaan ook in op de invloed van

buitenshuis werkende moeders, kinderdagverblijven en van (werkende) vaders op de gehechtheidsontwikkeling. In het hoofdstuk over de rol van de vader wordt verteld over de in de huidige situatie nog beperkte rol van de vader in de opvoeding, en de oorzaak hiervan (het traditionele rollenpatroon). Aan de hand van kultureel antropologies en sociologies onderzoeksmateriaal wordt gesteld dat er grote verschillen bestaan in de vaderrol, en dat deze dus ook om kan buigen in een groter aandeel in de opvoeding. Uit het onderzoeksmateriaal blijkt dat vaders vaak dezelfde kwalitatief veilige gehechtheidsrelaties met hun jonge kind hebben als de moeder.

In het hoofdstuk over buitenshuis werkende moeders wordt gesteld dat het feit dat zij een dubbele taak hebben, slecht kan zijn voor het kind: er is te weinig tijd voor interactie met het kind. In dit verband kan het inschakelen van andere opvoeders als positief worden beschouwd. Over de invloed van kinderdagverblijven tenslotte wordt het volgende gezegd. Er is veel onderzoek gedaan naar de invloed van het dagverblijf op het kind. De conclusies zijn bepaald niet eenduidig. Veel onderzoeken geven geen verschillen aan tussen kinderen die niet, en kinderen die wel in een dagverblijf worden opgevangen. Soms zelfs geven de laatste kinderen positievere resultaten: 'Als het kind meerdere veilige gehechtheidsrelaties heeft, en gedurende de uren dat moeder afwezig is op één van deze relaties kan terugvallen als het zich onzeker of angstig voelt, dan ervaart het kind de scheiding van de moeder niet als een scheiding van iedere gehechtheids persoon, met alle gevolgen van dien voor zijn vertrouwen in de omgeving en zijn zelfvertrouwen. Het is de fout van tegenstanders van het buitenshuis werken van de moeder, dat zij iedere scheiding even ernstig achten. Het kind weet echter wel beter. Voor hem maakt het alles uit onder

welke voorwaarden zijn moeder buitenshuis gaat werken (p. 181).

Tot zover over de inhoud van het boek. Het geheel is een prettig leesbaar boek, ook voor niet psychologen/pedagogen, waarmee een belangrijke stap vooruit is gezet in de discussie over de verbreding van de opvoeding. Het blijft echter een wetenschappelijk boek. Voor bijvoorbeeld veel leidsters in een kinderdagverblijf is het niet erg toegankelijk. Dat is jammer omdat de in het boek gestelde vragen in het veld sterk leven. Een aantal delen zijn wel reeds geschikt voor een breder publiek, zoals het in deze recensie verkort weergegeven pleidooi voor een verbreding van de opvoeding. Mijn belangrijkste bezwaar tegen het boek tenslotte richt zich op het te sterk gechargeerd weergeven van Bowlby's theorie. Het wordt de lezer voorgesteld alsof deze laatste uitsluitend gleplet heeft voor monotropie, hetgeen onjuist is (zie J. Bowlby, *Attachment and Loss*, deel I).

Jannie Poelstra

Telt zij wel of telt zij niet.

Liesbeth Bervoets

Publikatiereeks Sociologisch Instituut, UvA, 1982, f 12,50

Eind jaren twintig verschenen in Nederland in vertaling achtereenvolgens drie handboeken over de hervorming van huishoudelijke arbeid: *De denkende huisvrouw* van de Amerikaanse Christine Frederick, hoofdredaktrice van *Ladies Home Journal*; *Orde en methode in de gezinshuishouding* van de Franse arbeidsorganisatie-deskundige Paulette Bernège; en *De nieuwe huishouding* van Erna Meyer, die in Duitsland onder andere nauw betrokken was bij het rationeler indelen van woningen, in het bijzonder van keukens.

De beweging voor hervorming van huishoudelijke arbeid was internationaal. Zij streefde naar een vereenvoudiging en opwaardering van huishoudelijke arbeid. Het huishouden was in de ogen van de hervormsters een achtergebleven terrein. In tegenstelling tot het bedrijfsleven liet de huisvrouw zich leiden door tradities en ervaringskennis. Ondoelmatig, onoordeelkundig, omslachtig en inefficiënt, zo omschreven zij het werk van de huisvrouw. Een hekel aan en een vlucht uit het huishouden waren het gevolg. Daarin moest en kon verandering komen, opdat, zoals Frederick het uitdrukte, 'huishoudelijke arbeid weer het mooiste beroep voor de vrouw kon worden'. Door toepassing van wetenschappelijke kennis en organisatie-principes uit het bedrijfsleven kon huishoudelijk werk gemoderniseerd worden. De huisvrouw moest leren plannen, begroten, delegeren en organiseren, met andere woorden een manager van haar bedrijf worden.

Binnen de hervormingsbeweging was veel aandacht voor de kondities waaronder huishoudelijke arbeid verricht moest worden, zoals het isolement, de eentonigheid en de versplintering van werk. Ook wees men op het geringe belang dat en in het gezin en op landelijk nivo toegekend werd aan het werk van de huisvrouw. Het werd nooit geteld, terwijl toch het merendeel van het nationaal inkomen door huisvrouwen werd besteed. De oplossingen die voorgesteld werden lagen echter voornamelijk op het terrein van een betere organisatie door vrouwen zelf, binnen de gezinssfeer.

In *Telt zij wel of telt zij niet* onderzoekt Liesbeth Bervoets hoe de beweging zich de verlichting van de taak van huisvrouwen en de verhoging van de status van huishoudelijk werk voorstelde. Uitgangspunt vormden de drie bovengenoemde handboeken.

Een tweede vraag betrof het verband tussen feministiese en socialistiese ideeën en

de hervormingsbeweging van huishoudelijke arbeid. Ofschoon de beweging zich sterk maakte voor een opwaardering van de positie van de *huisvrouw*, had zij veel aanhang in socialistiese en burgerlijk-feministiese kringen. Ideeën over kollektivering van gezinstaken die in de beginjaren van de SDAP opgeld deden, werden in de jaren twintig in een discussie over vereenvoudiging van huishoudelijke arbeid in *De Proletarische Vrouw* voornamelijk nog door mannen verdedigd. 'De arbeidersvrouwen zijn bezig een nieuw gezinsleven op te bouwen en zij denken er niet aan dit los te laten', zo konkludeerde de redactie van dit socialistiese vrouwenblad instemmend. Ook in *De Vrouw en haar Huis*, het tweede door Bervoets onderzochte periodiek, ditmaal uit gematigd-feministiese hoek, werd de gezinstak van de vrouw benadrukt: de tendens tot gelijkberechtiging zou niet mogen leiden tot een geforceerde keus tussen moederschap en beroepsarbeid. Huishoudelijke vorming van meisjes in het onderwijs werd als positief beschouwd, de huwelijkse staat als superieur. De vrouw was en bleef in de eerste plaats moeder en echtgenote.

Voor de terugdringing van de vrouw in het huishouden en het ontstaan van de full-time huisvrouw zijn verschillende verklaringen gegeven: voortvloeiend uit veranderde produktiemethoden, logiese konsekwentie van de kapitalistiese ontwikkeling of produkt van de uitbreiding van een burgerlijke gezinsideologie. Zoals Bervoets terecht opmerkt, is de rol die al deze verklaringen aan vrouwen toekennen een te passieve. Donzelot heeft in *La police des familles* (Parijs 1977) de veranderingen in het (huis)vrouwenbestaan verbonden aan positieve strategieën, aan de mogelijkheden die vrouwen kregen haar macht binnen het gezin te vergroten. Hoewel het de vraag is of een grotere verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van het gezinsleven vrouwen werkelijk meer macht verschaft heeft, is zijn

benadering interessant omdat deze ruimte biedt voor een aktievere rol van vrouwen in veranderingsprocessen. Het is – zoals ook Bervoets stelt – onwaarschijnlijk dat vrouwen uit de arbeidende klasse zich nieuwe taken laten opdringen, zonder daar zelf het belang van in te zien of daar enig plezier aan te beleven. Ook is het streven naar herwaardering van huishoudelijke arbeid niet louter te interpreteren als middel voor vrouwen uit de middenklassen om zich toegang te verschaffen – als lerares op een huishoudschool bijvoorbeeld – tot het beroepsleven.

'Het gezinsleven is eenvoudiger en belangrijker geworden'. Aldus vatte Mathilde Wibaut de ontwikkelingen op huishoudelijk gebied en het streven van de beweging voor hervorming van huishoudelijke arbeid kernachtig samen. De mogelijkheden om de techniese huishoudelijke werkzaamheden te beperken namen vanaf het eind van de 19de eeuw toe. De hervormingsbeweging speelde op die ontwikkeling in en gaf adviezen om het huishouden te rationaliseren door kostenbeheersing, arbeidsdeling en een grotere efficiëntie. Slechts zelden echter verbond men de rationalisatie die tijdbesparend heette te zijn, aan een aktief beroepsleven voor vrouwen. Integendeel zelfs. De vrijgekomen tijd was bedoeld voor haar eigenlijke huisvrouwentaak: de kwaliteit van het gezinsleven. De professionalisering van de huisvrouw impliceerde eigenlijk een verscherping van de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen. Hoewel er aanzienlijke verschillen te konstateren zijn tussen de socialistiese en de op de middenklassen gerichte delen van de hervormingsbeweging is de overeenkomst in dit opzicht opvallend. Vereenvoudiging van huishoudelijke arbeid stond ten dienste van een kwaliteitsverbetering van het gezinsleven. De spil van dat gezinsleven werd de vrouw.

Bervoets koncentreert zich in haar

onderzoek op de jaren twintig, toen de vrouwenbeweging over haar hoogtepunt heen leek te zijn en het ideaal van de man-kostwinner en de vrouw-thuis ook in arbeiderskringen gemeengoed was. Toch zijn de wortels van de beweging voor hervorming van huishoudelijke arbeid waarschijnlijk in een eerdere periode te vinden. Vanaf de jaren zeventig van de 19de eeuw – samenvallend met de opkomst van de moderne vrouwenbeweging – werden er heftige discussies gevoerd over beroepsarbeid en huishoudelijke taken. Opvallend is de nadruk die vrouwen zelf leggen op gezinsverantwoordelijkheid. In een periode waarin er op economies terrein veel veranderingen plaatsvinden die ò de arbeid buitenshuis ò de inhoud van huishoudelijke arbeid sterk beïnvloeden en waarin de opleidingsmogelijkheden van vrouwen verbeteren, moeten vrouwen een nieuw antwoord zien te vinden op de vraag: wat is het terrein van de vrouw? Bervoets beschouwt de hervormingsbeweging die we in de jaren twintig in alle sociale lagen terugvinden, als een antwoord op de tegenstrijdige aanspraken die er op vrouwen gedaan werden. Meer scholing had niet geleid tot betere beroepsprospectieven. De keuze voor beroepsarbeid betekende in de regel slecht betaald werk en sociaal isolement. De combinatie van beroepsarbeid en gezinsleven stond niet alleen maatschappelijk in laag aanzien, maar was ook prakties moeilijk te realiseren. De hervormingsbeweging mobiliseerde de aspiraties van vrouwen om iets te doen met hun nieuw verworven kennis, in termen van het vrouwenbestaan en bracht ze daarmee in overeenstemming met de beperkingen van het vrouwzijn, aldus Bervoets. De professionele huisvrouw als antwoord op het dilemma moederschap-beroepsarbeid.

Het onderzoek van Bervoets biedt interessante aanknopingspunten voor verder onderzoek. Haar konklusies lijken vooral van

toepassing op een ontwikkeling binnen de middenklassen. Een uitbreiding van het onderzoek naar een eerdere en een latere periode lijkt me gewenst om de oplossingen die vrouwen voor hun dilemma vonden in een breder histories perspectief te plaatsen. Vragen als ‘was de gekozen oplossing wel zo nieuw?’, ‘wat waren de gevolgen van deze ‘status’-verhoging van huishoudelijke arbeid?’ en ‘bracht het vrouwen maatschappelijk inderdaad meer aanzien?’, kunnen vanuit dat perspectief misschien beantwoord worden.

Gusta Drenthe

De tweede fase

Betty Friedan.

Utrecht (Veen) 1982, 320 blz. f 32,50.

Vertaling van *The second stage*, New York (Simon and Schuster) 1981, 344 blz. \$ 14,95.

Precies twintig jaar geleden was het Betty Friedan die als een van de eersten in het na-oorlogse Amerika ‘het probleem zonder naam’ signaleerde: de vage, moeilijk onder woorden te brengen gevoelens van onvrede van vele (huis)vrouwen met hun rol van volmaakte en tevreden echtgenote en moeder. Zij konstaterde het bestaan van een diskrepantie tussen de realiteit van het leven als vrouw en het beeld waaraan vrouwen trachtten te voldoen: ‘The feminine mystique’. In haar boek met deze titel gaf zij een scherpe analyse van het zo gelukkig lijkende amerikaanse gezin: pa als kostwinner, ma als echtgenote en moeder, twee kinderen, de gezinsauto, de tweede auto, het droomhuis in een voorstad, de huishoudelijke apparaten, de hond er de kat. Zij beschreef het mechanisme waarmee het valse vrouwbeeld dat hiermee samenhang in stand werd gehouden en hoe dat miljoenen amerikaanse vrouwen levenslang gevangen hield in ‘een comfortabele kooi’. Haar

oplossing lag toen in het hervinden van een *eigen* identiteit van vrouwen, zowel door een goede organisatie van het huishoudelijke werk en van de kinderverzorging als het meer betrokken raken bij de wereld buiten het gezin door bij- en herscholing en het vinden van een zo interessant mogelijke baan.¹

Een echte theorie bood Friedan niet; daar was het nog te vroeg voor, maar met *The feminine mystique* en als een van de oprichters van de National Organization for Women (NOW) in 1965 heeft Friedan wel de tweede feministiese golf in Amerika mede op gang gebracht, zoals het in Nederland Joke Kool-Smit was, die met haar beroemde artikel 'Het onbehagen van de vrouw' in 1967 de vrouwenbeweging hier weer nieuw leven inblies.²

De malaise in de huidige vrouwenbeweging
Nu, in haar meest recente boek *De tweede fase* (1981) bespeurt Friedan opnieuw een moeilijk onder woorden te brengen sfeer van onrust en malaise bij talloze vrouwen en mannen die in werk én gezin proberen te leven volgens de normen van gelijkheid en zelfontplooiing – normen die Friedan mede heeft helpen creëren – maar in de praktijk onder grote spanningen komen te staan. Het boek start met de opmerking dat zij eigenlijk helemaal niet van plan was weer een boek over het vrouwenvraagstuk te schrijven, maar dat ze zich ertoe geroepen voelde, omdat het feminisme in haar ogen in een diepe crisis is komen te verkeren. Zij heft de beschuldigende vinger vooral op naar de jongere, radikale tak van de vrouwenbeweging, die zij verwijt in het verweer tegen de 'feminine mystique' in het eerste stadium van de vrouwenbeweging een 'feminist mystique' te hebben gekreëerd, wat volgens haar tot gevolg had dat veel huisvrouwen zich hebben afgewend van de vrouwenbeweging.

Dit is een serieuze beschuldiging van de vrouw die vaak een van de moeders van de tweede feministiese golf is genoemd. Wie

echter hoopt in haar omvangrijke boek een zinnige onderbouwing van deze beschuldiging te vinden, komt bedrogen uit. Er zijn wel een aantal argumenten te vinden voor de malaise waarin de vrouwenbeweging zou verkeren. Deze komen neer op: het hanteren van seksueel-politieke argumenten ('sexual politics') door radikale feministen en hun aanval op het instituut 'gezin', direkt samenhangend met een toenemende kariëredwang bij vrouwen zelf.

'Sexual politics'

Opvallend is Friedans continue grief tegen de radikaal-feministiese stroming die begin 1970 in de Amerikaanse vrouwenbeweging opkwam en die in de NOW zelfs enige tijd het roer van Friedan had overgenomen. Deze stroming zocht de oorzaken van de achterstand van vrouwen niet zozeer in economische factoren, maar wees mannen als onderdrukkers aan. Zij sprak in termen van patriërchaat, mannenbolwerk en vrouwenbevrijding, in plaats van gelijkheid en emancipatie. Bitter haalt Friedan het roemruchte SCUM (Society for Cutting Up Men)-manifest aan, evenals diverse pittige uitspraken van feministen als Kate Millet, Mary Daly, Shulamith Firestone en Susan Brownmiller. Zelfs Simone de Beauvoir moet het ontgelden. Friedan ziet duidelijk niets in deze volgens haar mannen hatende en het lesbianisme verkondigende feministen, die alleen maar tot de verbeelding van de media spreken en met hun totale 'sex-class warfare' de gewone huisvrouw doen vervreemden van de vrouwenbeweging.

Op zich kan Friedan het billijken dat er vrouwen zijn die in hun eerste reactie tegen het valse vrouwbeeld (waarin vrouwen enkel en alleen worden gedefinieerd in hun seksuele relatie tot mannen) zich afzetten tegen mannen, en de tirannie van seksuele relaties met mannen als oorzaak van alle onderdrukking beschouwen. Echter het blijven steken in seksueel-politieke

argumenten, door aandacht te vragen voor zaken als pornografie, verkrachting, homoseksualiteit, abortus enz. acht Friedan een ernstige ideologische misvatting. Zij ziet het als een afleidingsmanoeuvre die vrouwen afhoudt van zaken die werkelijk van belang zijn: economische en politieke zaken, zoals het vechten voor het behoud van verworven en het verkrijgen van nieuwe rechten.

Friedans redenering is in zoverre plausibel, dat met het oog op de algemene verslechtering van het sociaal-economische klimaat in de wereld – onder andere inflatie, werkeloosheid, oorlogsdreiging, milieu-problemen, opkomst van nieuw-rechts – het lijkt alsof het feminisme van ‘sexual politics’ een theoretische luxe is en zich met de verkeerde zaken bezighoudt. Ook is het zeker waar dat vele vrouwen en mannen zijn afgeschrikt door extreme uitingen van deze stroming. Toch maakt Friedan hier een merkwaardige denkfout en gaat ze voorbij aan het grote inzicht dat de tweede feministische golf heeft opgeleverd: dat zoals Joyce Outshoorn dat zo mooi verwoordde: ‘(...) de macht van mannen over vrouwen niet alleen in stand wordt gehouden en voortbestaat door haar economisch afhankelijk te houden, maar dat zij hun macht evenzeer bestendigen via hun greep op terreinen van seksualiteit en ‘lijf’, waardoor vrouwen óók onderdrukt worden. Bovendien zijn deze zaken niet los van elkaar te zien’.³ Friedan kan bovendien niet overtuigend aantonen dat de impasse in de vrouwenbeweging niet zou zijn ontstaan als zij op de oude, traditioneel politieke manier was voortgegaan. Het is al te gemakkelijk degenen die in deze periode actief waren, als dé schuldigen aan te wijzen en het getuigt ook niet van inzicht in de voortrekkers-functie die een dergelijke voorhoedebeweging vervuld heeft.

Het gezin als strijdtoneel voor het feminisme
Friedan voert nog meer verklaringen aan

voor de impasse van de Amerikaanse vrouwenbeweging. Zij constateert dat veel vrouwen die gekozen hebben voor een ‘mannenbestaan’, voor een carrière, zich afwenden van de vrouwenbeweging. In de eerste fase van de vrouwenbeweging was het doel: vechten voor gelijke kansen en volledige participatie en macht binnen instituties als politieke partijen, universiteiten en het bedrijfsleven. Veel vrouwen kwamen daarmee in ernstige conflicten: aan de ene kant moesten ze in hun werk voldoen aan de mannelijke norm van perfectie, die alleen haalbaar is als er thuis iemand voor je zorgt; aan de andere kant moesten ze voldoen aan de traditionele normen voor de volmaakte huisvrouw en moeder. Met andere woorden: er ontstond een ‘super-vrouw’-syndroom, een vrouw die alles moest kunnen, zodoende zwaar overbelast raakte en daar vervolgens de vrouwenbeweging de schuld van gaf.

De meeste vrouwen echter hebben zich volgens Friedan van de moderne vrouwenbeweging afgewend, omdat deze zich uiterst negatief uitliet over het instituut ‘gezin’ en dit beschouwde als de grootste bron van vrouwenonderdrukking, daarmee (nog steeds volgens Friedan) ontkennd dat nog veel vrouwen een deel van hun identiteit juist aan de liefde en zorg binnen het gezin ontleenden. Dit ter discussie stellen van het gezin noemt Friedan dé grote witte vlek van de moderne vrouwenbeweging, maar tegelijk zou daar ook de hoop voor de toekomst liggen. Het gezin is geen vijand van het feminisme, maar moet juist het nieuwe strijdtoneel voor het feminisme vormen, om zo weer net zo’n machtige beweging als vroeger te worden en rechts in Amerika de wind uit de zeilen te nemen.

Blauwdruk voor de toekomst

Vele bladzijden weidt Friedan uit over de plaats van en voorwaarden voor het nieuwe gezin. Vrouwen en mannen moeten *samen*

een nieuwe manier vinden om zowel in werk als in gezin beiden een identiteit te vinden. De konfrontatiepolitiek van het eerste stadium moet worden begraven: in Friedans tweede stadium zijn vrouwenkwesties mensenkwesties geworden. Er zal wel een grondige herstructurering van werk en gezin moeten plaatsvinden, aldus Friedan: er moeten betere economische en onderwijsmogelijkheden voor vrouwen komen, een goede kinderopvang, ouderschaps-verloven en variabele werktijden. Allemaal zaken waar Friedan het huidige kapitalisme flexibel genoeg voor acht.

Ik wil hier een paar opmerkingen bij plaatsen. In de eerste plaats over Friedans romantisering van gezinsleven en moederschap. Natuurlijk, het zou kwalijk zijn wanneer vrouwen aan werk alleen hun identiteit zouden moeten ontlenen, maar (afgezien van de vraag of de feministiese theorievorming inderdaad niet veel verder is gekomen dat deze zwart/wit-stelling) om nu meteen het gezin binnen te halen als dé grote remedie tegen allerlei kwalen waar het feminisme aan zou lijden, gaat mij te ver. In de tweede plaats lijkt het mij dat Friedan met haar gezinsideologie anti-feministen in de kaart kan spelen, iets wat zij nu juist de moderne vrouwenbeweging verwijt. Ten derde is het mij ten enen male onduidelijk waar zij haar optimisme omtrent de flexibiliteit van het kapitalisme vandaan haalt, te meer daar zij zelf meerdere malen gewag maakt van de economische recessie in Amerika, waar vooral vrouwen het slachtoffer van zijn. Het slagen van de door Friedan genoemde herstructurering van werk en gezin zal eerder afhangen van de flexibiliteit van vrouwen dan dat het kapitalisties systeem daarheen zou werken.

Al met al zal het duidelijk zijn dat *De tweede fase* van Betty Friedan ronduit teleurstellend genoemd mag worden. Haar bezorgdheid doet op zich wel echt aan en haar tirades zullen zijn ingegeven door haar

angst nog meer vrouwen voor de vrouwenbeweging verloren te zien gaan. Ik heb echter sterk de indruk dat zij door haar rankune te weinig afstand heeft kunnen nemen van ontwikkelingen binnen de vrouwenbeweging, waardoor haar verklaringen onvolledig en eenzijdig blijven. Haar boek vertoont verder nogal wat kenmerken van haastwerk: chaoties van opzet en onnodig veel herhalingen. Te hooi en te gras worden ter ondersteuning van haar betoog allerlei uitspraken van vrouwen en mannen geciteerd en vele onderzoeken aangehaald, niet altijd met behoorlijke bronvermelding. Wat overblijft zijn punten van herkenning, vooral daar waar zij de nog steeds bestaande en zelfs groter wordende diskrepantie tussen formele gelijkheid en de situatie in de praktijk beschrijft en de vrouwenbeweging oproept altijd alert te blijven.

Noten

1. Betty Friedan, *The feminine mystique. With a new introduction and epilogue*. Harmondsworth (Penguin) 1976; oorspronkelijk 1963.
2. Joke Kool-Smit, 'Het onbehagen van de vrouw', in: *De Gids*, jrg. 130, nr. 9/10, 1967, pp. 267-281.
3. Joyce Outshoom, 'Lijfpolitiek: een keuze?', in: *Katijf*, jrg. 2, nr. 11, oktober 1982, p. 20.

Greta Noordenbos

In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development.

Carol Gilligan

Cambridge (Harvard University Press)

Londen 1982, 184 blz., f 62,- (gebonden)

Het boek van Gilligan is een voorbeeld van seksisme-kritiek. In de sociale wetenschappen

is het geen zeldzaamheid dat theorieën die als sekse-neutraal worden gepresenteerd, bij nader inzien een patriarchale bias blijken te vertonen. In deze theorieën wordt het leven van mannen tot norm gemaakt, en vanuit die norm wordt het leven van vrouwen beschreven. Zo hebben ontwikkelings-theorieën meestal alleen de mannelijke identiteitsontwikkeling belicht en de identiteitsontwikkeling van meisjes hieraan afgemeten. Door het mannelijke gedrag tot norm te verheffen, wordt het gedrag van vrouwen vaak gezien als afwijking van die norm. Deze wijze van presenteren gaat volgens Gilligan terug op het verhaal van Adam en Eva, dat volgens haar onder andere laat zien dat 'if you make a woman out of a man, you are bound to get into trouble'.¹ Vanuit dit standpunt wordt met name de theorie van de ontwikkelingspsycholoog Kohlberg gekritiseerd.²

Kohlberg onderscheidt de morele ontwikkelingsfasen van kinderen in een pre-konventionele, een konventionele en een post-konventionele fase. De konventionele moraliteit, waarbij geoordeeld wordt vanuit de heersende normen en waarden, wordt als vertrekpunt genomen. In de pre-konventionele fase is het betreffende individu nog niet in staat om een met anderen gedeeld standpunt in te nemen. Het pre-konventionele oordeel is egocentrisch, waarbij morele begrippen worden afgeleid uit individuele behoeften. Een konventioneel oordeel is gebaseerd op gedeelde normen en waarden in een bepaalde groep of samenleving, terwijl een post-konventioneel oordeel tenslotte gegeven wordt vanuit een reflexief perspectief en vanuit waarden en morele principes die universeel zijn.

Gilligan beschrijft in haar boek hoe ze tot de ontdekking kwam dat er een onderscheid is tussen de wijze waarop vrouwen en mannen praten over moraliteit, morele problemen en conflicten. In haar analyse van de morele ontwikkeling bij vrouwen

gebruikt ze de empirische gegevens uit drie van haar onderzoeken, waarin interviews zijn afgenomen over hoe men zichzelf beschrijft, wat men ziet als moreel handelen, welke conflicten men ervaart en welke keuzeprocessen hierbij een rol spelen.³ In deze onderzoeken komt naar voren dat vrouwen zich niet ontwikkelen volgens de morele fasen van Kohlberg, maar volgens fasen die we hierna beschrijven.

Na een fase van egocentrische zorg voor zichzelf, ontstaat bij meisjes een overgangsfase waarbij de eerste fase wordt veroordeeld als zelfzuchtig en het zorgen voor anderen wordt gezien als moreel goed. Goed is wat goed is voor de ander. In hun morele ontwikkeling blijken vrouwen gevoeliger voor de behoeften van anderen en zijn ze beter in staat dan mannen om de gezichtspunten van anderen in hun eigen standpunt te betrekken. De morele kracht van vrouwen, die zo vaak als een vorm van zwakte wordt geïnterpreteerd, is vooral te vinden in hun gerichtheid op anderen en hun ontwikkelde zorg en verantwoordelijkheid voor anderen. Alleen vanuit het standpunt van individualisering en autonomie lijkt het meenemen van het standpunt van anderen op een vorm van morele zwakte. Hierin ligt een dubbele moraal, want het criterium op grond waarvan vrouwen worden beoordeeld als moreel goed, namelijk zorgzaam zijn en gevoelig voor de behoeften van anderen, is tegelijk het criterium op grond waarvan ze als afwijkend in hun morele ontwikkeling worden gezien. De morele ontwikkeling van mannen is eerder gericht op het handelen volgens regels en rechten, waarbij het individu primair wordt gesteld. Bij vrouwen wordt daarentegen in het benadrukken van verantwoordelijkheid en zorgzaamheid de relatie primair gesteld. Moreel handelen betekent voor vrouwen vooral niemand pijn doen, niemand kwetsen. In de ontwikkeling van vrouwen ontstaan morele problemen eerder door conflicterende

verantwoordelijkheden dan door konfliktierende regels zoals bij mannen het geval is. Een moreel dilemma ontstaat bij vrouwen wanneer het niet willen kwetsen van anderen tot gevolg heeft dat ze zelf gekwetst worden. Dit dilemma kan volgens Gilligan leiden tot de derde ontwikkelingsfase, waarin de verhouding tussen zelfzuchtig zijn en verantwoordelijk zijn opnieuw overdacht wordt, en zorgen voor zichzelf niet langer als strijdig wordt gezien met zorgen voor anderen.

Verantwoordelijkheid is veeleer universeel geworden in die zin dat het niemand, ook zichzelf niet, uitsluit. Zichzelf en de ander worden niet langer gezien als elkaar uitsluitend, maar als verschillend maar tegelijk met elkaar verbonden.

Gezien vanuit de theorie van Kohlberg zit de vrouw een stadium lager dan de man. Door het betrekken van het standpunt van anderen in haar oordeel te interpreteren als een kontinuering van afhankelijkheid, lijkt ook haar geloof in communicatie als de manier om morele dilemma's op te lossen naïef en onvolwassen. Volgens Gilligan laat deze interpretatie vanuit Kohlbergs theorie zien, dat de ontwikkeling van mannen als norm wordt gehanteerd, waaraan de ontwikkeling van vrouwen wordt afgemeten en vervolgens als minder bestempeld. De antwoorden van de meisjes die in haar onderzoek betrokken waren, vallen zo buiten de zeef van het scoresysteem van Kohlberg en daarmee buiten het morele domein.

Gilligan maakt bij de verklaring van de verschillen in morele ontwikkeling bij meisjes en jongens gebruik van de theorie van Chodorow.⁴ Bij meisjes vindt de vorming van hun identiteit plaats via kontinuering van relaties, ten gevolge van de blijvende identifikatie met het eerste liefdesobject, de moeder. Bepalend voor de identiteit van jongens is daarentegen het vroege separatieproces van hun primaire

liefdesobject. Moeders ervaren dochters meer als een verlengde van zichzelf, terwijl ze zoons als de seksueel andere zien. Het konflikt dat hieruit voor jongetjes ontstaat, leidt ertoe dat zij zich al gauw gaan identificeren met hun vader. Waar bij meisjes in hun puberteit intimiteit voorafgaat aan individualiteit of er sterk mee verweven is, gaan bij jongens individualiteit en identiteit vooraf aan intimiteit. Door het vroege separatieproces ontwikkelen jongens een grotere individualisering en sterkere egogrenzen. Meisjes ervaren zichzelf daarentegen als minder gedifferentieerd van anderen, waardoor ze de behoeften en gevoelens van anderen eerder ervaren als de eigen behoeften en gevoelens. Tenslotte maakt ook de altruïstiese moraal: 'wat goed is voor anderen is goed voor jezelf', het voor vrouwen erg moeilijk om naar hun eigen wensen en gevoelens te luisteren.

Gilligan is van mening dat er nog veel onderzoek gedaan moet worden naar de effecten van verschillende ontwikkelingsperspektieven op werksituaties, relaties en dergelijke. Haar eigen onderzoek kan in dit kader gezien worden als exploratief van aard. In haar onderzoek waren maar een klein aantal vrouwen betrokken, wier opleidingsnivo in het algemeen hoog was. Gilligan heeft dan ook geen pretentie tot generalisatie in tijd, plaats en sociaal milieu.

Hoewel ik erken dat het onderzoek tijd-, plaats- en milieugebonden is, vind ik het toch jammer dat Gilligan haar onderzoek niet in een historische context plaatst. Het opgevoed worden van meisjes en jongens door vrijwel alleen hun moeder, en hieraan gerelateerd de verschillende ontwikkelingsprocessen, wordt als een soort gegevenheid geaksepteerd en verder nergens geproblematiseerd. Dit roept bij mij de vraag op hoe de ontwikkeling van meisjes en jongens eruit zou zien als zowel mannen als vrouwen zich met de primaire opvoeding van kinderen zouden bezighouden. Verder

ontstaat de indruk in dit onderzoek dat het met name de gehechtheids- en separatieprocessen in de vroege jeugd zijn, die een verschillende morele ontwikkeling van meisjes en jongens tot gevolg hebben. Allerlei waarden en normen die in school en de verdere maatschappij impliciet of expliciet worden overgedragen, worden niet of nauwelijks in het onderzoek betrokken.

Gilligan corrigeert de fasenindeling van Kohlberg door een voor vrouwen adequate fasenindeling te beschrijven. De vraag is echter of een specifieke fasenindeling voor meisjes en vrouwen niet stabiliserend gaat werken. Naar mijn mening zou op zijn minst onderzocht dienen te worden, in hoeverre de morele ontwikkeling van vrouwen niet een gevolg is van in onze cultuur voorkomende dubbelzinnige normen waaraan vrouwen geacht worden te voldoen.

Tenslotte heb ik nog een punt van kritiek op de leesbaarheid van het boek. De opzet is hier en daar weinig systematies. Zo kritiseert Gilligan vooral de theorie over waardenontwikkeling van Kohlberg, een theorie die pas halverwege het boek enigszins uit de doeken wordt gedaan. Daarnaast laat het boek nogal wat herhalingen zien, wat de toch al hoge prijs van het ingebonden boek diskutabel maakt.

Ondanks deze kritiese kanttekeningen ben ik van mening dat het onderzoek van Gilligan, mede door het vele empiriese materiaal dat erin is verwerkt, een belangrijke bijdrage kan leveren aan het begrijpen van de manier waarop vrouwen, die in de westerse maatschappij een bepaalde opvoeding hebben gehad, hun werkelijkheid ervaren, voor dilemma's komen te staan en hierin een oplossing proberen te vinden.

2. Zie voor meer informatie over de theorie van Kohlberg o.m.: J. Frieze e.a., *Women and sex-roles. A social psychological perspective*, 1978.

3. Resultaten van de onderzoeken zijn te vinden in: C. Gilligan en J.M. Murphy, 'Development from Adolescence to Adulthood: The Philosopher and the "Dilemma of the Fact"', in: D. Kuhn (red.), *Intellectual Development Beyond Childhood*. New Directions for Child Development nr. 5, San Francisco 1979; C. Gilligan en M.F. Belenky, 'A Naturalistic Study of Abortion Decisions', in: R. Selman en R. Yando (red.), *Clinical Developmental Psychology*. New Directions for Child Development nr. 7, San Francisco 1980; C. Gilligan, 'Moral Development in the College Years', in: A. Chickering (red.), *The Modern American College*. San Francisco 1981.

4. N. Chodorow, *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. California 1978; nederl. vert., *Waarom vrouwen moederen. Psychoanalyse en de maatschappelijke verschillen tussen vrouwen en mannen*. Amsterdam (Sara) 1980.

Noten

1. C. Gilligan, *In a Different Voice*, a.w., p. 6.

Gegevens over de auteurs

Ien Ang (1954) studeerde massapsychologie aan de Universiteit van Amsterdam; doceert massakommunikatie aan de School voor de Journalistiek te Utrecht.

Mineke van Essen (1942) studeerde geschiedenis; wetenschappelijk medewerkster historische pedagogiek bij de vakgroep algemene pedagogiek van de Rijksuniversiteit Groningen.

Hanne Groenendijk (1948), wetenschappelijk medewerkster vrouwenstudies bij de Centrale Interfaculteit van de Erasmus Universiteit.

Saskia Grotenhuis (1952) studeerde sociologie; medewerkster vrouwenstudies vakgroep onderwijskunde van de subfaculteit opvoedkunde, Universiteit van Amsterdam.

Debora J. Meijers (1948), wetenschappelijk medewerkster kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Toos Philipsen (1958) docente tekenen en textiele werkvormen, studeert momenteel aan de Akademie voor Beeldende Kunsten Arnhem.

Karen Vintgens (1953) studeerde filosofie; wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep sociale filosofie aan de Centrale Interfaculteit, Universiteit van Amsterdam.

Annerieke Vos (1952) studeerde bouwkunde; is werkzaam als architecte; gastdocente vrouwenstudies aan de Technische Hogeschool Delft.

